

A photograph of a tabby cat sitting on a concrete ledge. The cat is looking down with its eyes closed, appearing to be resting or sleeping. The background shows a rough concrete wall and a dark, out-of-focus area.

ГАВРАИЛ ГАВРАИЛОВ

ИМА ЛИ МЕГДАН

за социалното предприемачество в България

ИМА ЛИ МЕГДАН

За социалното предприемачество в България

©Гавраил Гавраилов, автор

©Гавраил Гавраилов, автор на снимката на корицата

София · 2023

©Гавраил Гавраилов , автор-издател

ISBN 978-619-188-994-5

ИМА ЛИ МЕГДАН

За социалното предприемачество в България

Гавраил Гавраилов

Увод

Замислих да напиша тази книга след публичната защита на дисертацията ми по социология. В средата на 2020 г. се изправих пред комисия, за да аргументирам изследването си. То бе свързано с развитието на социалното предприемачество в Родопите в първите години на XXI век. В книгата се опитвам да представя на малко по-разбираем език моята работа - теоретичната рамка и по-важните моменти от теренните ми наблюдения. Тя започна през пролетта на 2016 г. и продължи до началото на 2020 г. Внезапната поява на Ковид-19 малко отложи моето дипломиране, но пък ми даде време да отдъхна и да помисля как подобна криза се отразява върху дейността на социалните предприемачи в България.

Книгата обогатих и с примери от други мои проекти, които успях да реализирам като социален предприемач. Интересът ми към тази тема продължава да ме сблъсква с вдъхновяващи истории на ярки личности. Те търсят по-човешки измерения на сложните социални връзки, в които трябва да живеем. Подобни хора със забележителни лични истории често са главни герои в рубриката "Има ли мегдан" на Българското национално радио.

Идеята за тази рубрика се роди след среща с водещата на предаването за култура "Графити по въздуха" Светлана Дичева в Родопите. Няколко месеца по-късно тя ме покани да представя проекта си "Ръце и занаяти 2019" в нейното предаване. След интервюто тя ме предизвика да мисля като експерт и създател на съдържание. Така се озовах в екипа на "Хоризонт" и от началото на 2019 г. в националния радио ефир са ни гостували над 120 влиятелни личности, които се опитват да променят средата, в която живеем.

Може би най-забележителното ни интервю беше с Нобеловия лауреат за мир проф.

Мухамад Юнус. Повод да го поканим през есента на 2021 година беше подетата от него инициатива ваксините срещу Ковид-19 да бъдат обявени за глобално благо под егидата на ООН. В онзи момент в България се наблюдаваше абсурдна ситуация - огромен излишък от ваксини и липса на желание да се използват. На този фон в Бангладеш едва 8% от населението беше ваксинирано, а вируса продължаваше да взима много жертви. Тогава в нашият разговор проф. Юнус сподели за стартиращата глобална инициатива "Клубове на трите нули", базирана на неговата последна книга и подкрепена от фондация "Юнус Социален Бизнес". Неизбежно подобни интервюта са повлияли за духа на книгата.

Различните кризи напоследък създадоха разнообразни трудности и ни изправиха пред нови предизвикателства. Това може би забави малко публикуването на книгата, но в момента тя е по-актуална отвсякога. За любителите на научни текстове първите единадесет глави ще бъдат интелектуално пътешествие във времето и пространството с фокус върху историята на предприемачеството. За интересните примери на социални предприемачи от реалния живот са предназначени следващите тринадесет глави. След всеки параграф съм посочил използваната към него литература и съм дал обяснителни бележки. Накрая има опит за кратко обобщение и прогнози за бъдещето.

Цялата информация в книгата е плод на научна, социална и активистка дейност в период от близо осем години. Желанието ми бе да огранича обема на текста до разумни граници, затова някои текстове от дисертацията не са налични тук, но пък съм добавил други неща, без които не виждам смисъл от това публикуване. За любителите на строго научни текстове самата дисертация може да бъде прочетена в Националната библиотека "Св.Св. Кирил и Методий" в София. На сайта на БНР пък има архив с излъчените в рубриката "Има ли мегдан" интервюта.

Заглавието на книгата поставя метафорично въпроса за нуждата от алтернативно действие. Във все по-уязвимия свят, в който сме принудени да живеем, необходимостта от социално предприемачество е неизбежна. Предстои да разберем дали има мегдан за това и в България.

Приятно четене!

1. За предприемачеството накратко

Какво е това, как се създават "нови светове", тук ли е "идващото общество", какво е бъдещето на предприемачите - на село или на Марс.

Какво е предприемачество?

На всеки въпрос с повишена трудност обикновено се търсят сложни отговори. Тук ще се стремя да опростявам нещата. Всекидневната представа за предприемачеството се свързва със стартирането на някакъв вид бизнес. Това е икономическа активност, при която се получават определени резултати, които имат и своето социално въздействие. И задължително трябва да е наличен подразбиращия се стремеж към печалба, дори да става дума за квартален фризьорски салон или будка за вестници.

Интуицията подсказва, че трупането на печалби води до възможности. Чрез тях могат да се купуват все повече блага, което вероятно води до по-голямо усещане за щастие. Върху този мисловен модел се крепи индустриалната революция. А съвкупността от стремежа на всички да бъдат все по-щастливи, в икономиката се измерва с понятието "икономически растеж". Това обаче може да работи до един конкретен момент. След намесата на фактора "природа" в икономиката и въздействието му върху социалните отношения, този мисловен модел започва постепенно да се пропуква.

Подобни "пропуквания" на мисленето на все повече хора водят до нови форми на предприемаческа активност, които са съобразени с желанието за екологична ефективност и грижа за бъдещето на планетата. Този нов вид предприемачество напоследък все по-често се нарича "социално". И все по-често се говори за "дерастеж" и "економика". И тук възниква въпросът за кокошката и яйцето, кое се е появило първо - "предприемачеството" или "социалното предприемачество"?

В мащабен опит за обобщение на формите на предприемачество в човешките общества от Древността до разцвета на Индустриалната революция Дейвид Ландес, Джоел Мокиър и Уилям Баумол поставят три основни хипотези. Първата е фокусирана върху ключовата роля на предприемачите при внедряването на изобретения, което води до повишаване на общото благосъстояние на обществата. Втората е насочена върху някои културни особености, които саботират понякога ролята на предприемачите като фактор за успех и просперитет. Третата е свързана с неизбежната роля на администрацията, която може да подпомага, но много често може и да пречи на предприемаческия успех. Тези неща са актуални и до днес, дори да става дума само за кварталния ни хлебяр.

Авторите на изследването използват исторически подход, без да навлизат в статистически анализ или контролирани експерименти. Едно от заключенията им е, че вероятно социалното предприемачество се е появило първо, а едва след това е започнало да доминира предприемачеството с фокус върху печалбата. Като пример те дават първите производители на бира, които били на разположение за нуждите на храмовете в Месопотамия. Социалната значимост на дейността им е свързана с обслужването на всекидневната дейност на религиозните култове. Съществували и общества, които ограничавали предприемачите или ги порицавали за склонността им да правят иновации, нещо нормално за ислямските страни на Близкия Изток през Късното Средновековие. Предприемачите там зависели от особеностите на държавното устройство и влиянието на религиозните водачи. Съвременното предприемачество от двете страни на Атлантическия океан през XIX и XX век е най-ярък пример за стремеж към печалби чрез създаване на иновации. (1)

Самата дума "предприемач" (entrepreneur) в своя модерен смисъл се появява за първи път във френския език към началото на XVII век. Зад тази формулировка в зората на индустриалния бум стоят конкретни фигури, понякога считани и за авантюристи. Първоначално това са водачите на военни експедиции, а по-късно хората, които се захващат с различни "предприятия", в които възложител е държавата. Крайният изход от тези начинания обикновено е обвит в неизвестност, например строеж на пътища, пристанища, мостове. Френските икономисти от XIX век считат ролята на предприемача за полезна в икономиката. Класическо определение дава Жан Баптист Сей. Той вижда в лицето на предприемача двигател на икономическата активност с фокус върху печалбата, като така според него се "създава стойност". (2)

Изследователят на предприемачеството Алберто Мартинели вижда в Жан Баптист Сей и Джон Стюарт Мил пионерите, които за първи път разграничават предприемаческата функция като нещо различно от това само да се осигурява капитал. Останалите класически икономисти, сред които Адам Смит и Дейвид Рикардо, не припознават тази специфична роля на предприемача. Карл Маркс, Макс Вебер и Йозеф Шумпетер поставят основите на социологическия подход при изграждане на модели за изучаване на предприемачеството. Разработките им са базирани на икономическата динамика и културните особености на отделните общества и позволяват да бъдат критикувани в научен план. (3)

Според американският социолог Рихард Сведберг в края на XIX и началото на XX век немският социолог Макс Вебер изгражда основите на икономическата социология. Той поставя като фундамент на икономическите интереси пазара, където водещата сила са продавачите и купувачите. Това е не само процес на размяна, а и на конкуренция, която според Вебер е двигател на прогреса. Ала това може да се наблюдава само в условия на

"рационален капитализъм", при който има изцяло свободна конкуренция на модерен тип пазар.

В условията на "политически капитализъм" ключът към печалбата е скрит в ръцете на политическата власт, която се опитва да влияе на частния икономически интерес по един или друг начин. Вебер конструира своята икономическа социология по систематичен начин. Той започва от икономическото действие и преминава през икономическите отношения, които водят до оформяне на икономически организации.

Сведберг интерпретира и идеите на френския социолог Емил Дюркем като допуска, че икономистите пропускат да анализират социалното измерение на разделението на труда, което според Дюркем помага за интегрирането на обществото. Обръщайки внимание на този процес, Дюркем забелязва всепроникващото му влияние в отделните елементи на обществото. Това се случва чрез създаване на множества от взаимозависимости между отделните участници в обществените отношения. Дюркем акцентира и върху моралния отпечатък от действията на хората, влияещи върху развитието на икономическия живот и оттам върху обществото като цяло. (4)

Веберовите идеи стимулират появата и разгръщането на новата икономическа социология в САЩ през 80-те години на XX век. Нейни представители поддържат идеи, които са съвместими с визията за социално предприемачество, като например концепцията за "социалната вграденост" на Марк Грановетър. (5)

Предприемачът - създател на нови светове

Границите между съвременната представа за предприемачество и социално предприемачество вероятно се поставят във връзка с едно изследване на концепцията за ограничената отговорност. Тя се разглежда в исторически план от Уилям Робърт Скот в три тома, публикувани в периода 1910-1912 г. В тях Скот изследва дружествата с ограничена отговорност в Англия, Шотландия и Ирландия от тяхната поява през късното Средновековие до 1720 г. Той проследява развитието на този тип отношения в бизнес организациите, създадени с цел печалба, в които собствениците на капитала отговарят за понесените загуби само в рамките на дяловото си участие в дружеството. В онези пионерски времена, малко преди и в самото начало на индустриалната революция, във Великобритания се полагат не само основите на правните режими на бъдещите изобретения, но и на социалните отношения, които ги регулират. Те са проследими понякога дори и в развитието на обикновения език на хората, които са въввлечени в тези рискови начинания. (6)

В началото на XX век се заражда и популярната "теория за предприемачеството" на австрийския икономист Йозеф Шумпетер, чрез която той се превръща в един от водещите изследователи на икономическото действие. Неговата представа за пазара е като за динамичен процес, в който ключовата роля играят предприемачите. Шумпетер дефинира понятието "процес за съзидателно разрушване" (creative destruction). Това е основният импулс, който задвижва и поддържа капиталистическия механизъм в движение. Той идва от новите потребителски блага, новите методи за производство и транспортиране на стоките, новите пазари и новите форми на промишлена организация, които капиталистическите предприятия създават. (7)

Тази "промишлена мутация" според Шумпетер създава постоянна промяна "отвътре" в съществуващата икономическа структура - старата се руши, за да се създава нова. "Съзидателното разрушаване" е фундаментален процес за цялата икономическа система и се дължи на различни социални фактори, като по този начин се променят не само отделните субекти на системата, но и самата система като цяло се развива. Сред най-важните фактори за това развитие според Шумпетер са иновациите и фигурата на предприемача. (8)

Шумпетер създава модерното определение за предприемач: "Иноватор, който прокарва предприемаческата промяна на пазара чрез една или повече от пет основни отличаващи се характеристики – представяне на нова или подобрена стока, представяне на нов метод за производство, разкриване на нов пазар, използването на нов източник на суровина, изграждане на нова организация на производство". (9)

Йозеф Шумпетер е активен в период, когато в света се случват значими социални промени. Преди големият борсов срив на Уолстрийт все още битува мита за "новата икономика". Финансовата криза от 1929 г. и нейните последващи резултати в появата на нови масови социални движения, водят до преосмисляне на представата за икономическите процеси. Появяват се нови решения за въздействие на финансовите кризи, в които водеща роля играе държавата. Най-влиятелният макроикономист в този период е Джон Мейнард Кейнс, а негов последовател е Милтън Фридман. Той обаче постепенно се дистанцира от възгледите на кейнсианството след втората половина на века. Като цяло обаче за един сравнително дълъг период от няколко десетилетия икономистите имат самочувствието, че успешно могат да влияят на зараждащите се кризи в икономиката с монетарни механизми, както твърди Пол Кругман, нобелов лауреат по икономика за 2008 г. (10)

В началото на 70-те години на XX век нова поредица от обстоятелства пораждаат съмнения в ефективността на този тип регулации в икономиката. Едно от тях е отпадането

на златния стандарт върху световните пари. Това дава старт на бъдещи възможности за борсови спекулации. След появата на изкуствения интелект, все повече интуитивните човешки действия отстъпват място на компютърни алгоритми за вземане на решения.

Намесата в световната икономика на новите "петролни" играчи постепенно променя статуквото в ресурсната база и задава необходимост от търсене на нови енергийни източници и развиване на технологиите. Създаването на организацията ОПЕК и поредицата от петролни кризи разтърсват модела за правене на бизнес.

Откриването на микропроцесора през 1971 г. много бързо води до "икономика на знанието", което променя начина на правене на бизнес и смисъла на предприемачеството. Жив свидетел на всичко това е икономистът Питър Дракър, който през 1929 г. е стажант във Виена в европейския офис на голяма американска финансова компания, а близо половин век по-късно е водещ световен икономист и изследовател.

Тогава на гребена на вълната отново изплуват възгледите на "австрийската школа" в икономиката, определяна и като "психологическа". Икономистите от това направление твърдят, че комплексността на човешкото поведение прави математическото моделиране на развиващия се пазар трудно или нерешимо.

В своята Нобелова лекция през 1974 г. един от най-влиятелните представители на австрийската школа Фридрих фон Хайек посочва, че икономиката като наука, трябва да изучава човешкото действие и да обяснява заобикалящия ни свят, а ролята на предприемача е от ключово значение за развитието на икономическия процес.

Сред влиятелните определения за ролята на личността на предприемача от средата на 70-те години на XX век е това на Израел Кирцнер. Според него предприемачът разпознава пазарните възможности и действа в определена нова насока, като по този начин се превръща в балансър за пазара. Кирцнер въвежда понятието "чист предприемач". Според тази концепция, предприемача следва да се разглежда като отделен субект, а собственика на активи в предприятието не бива да участва по никакъв начин във взимането на предприемачески решения. (11)

Кирцнер надгражда концепцията на Шумпетер за "творческото разрушаване" като разглежда ролята на предприемача и като възстановяващ равновесието в капиталистическата икономика. Той обръща внимание на "изненадата от новото откритие" в икономическия процес, което е нещо различно от "успешното търсене на информация". Тук ключовата роля за това има предприемача, който притежава естествена чувствителност към откриващите се възможности за печалба, която се проявява като смелост и въображение. Той притежава и нагласа за възприемане на наличните възможности, които

често са били пренебрегвани.

В крайна сметка задачата на предприемача е да "сканира хоризонта", който му се открива. Той постоянно е в готовност да направи откритие, което обикновено е комбинация от щастливо стечение на обстоятелствата и преднамерено търсене на информация. В този процес способността на предприемачите да откриват своите предишни грешки е фундаментална. (12)

Предприемачът в "идващото общество"

Концепциите за предприемачеството преживяват бум след 1970 година. По всяка вероятност причините за това са променящите се условия за правене на бизнес. Постепенно икономиката се ориентира от преработка на изкопаеми ресурси към използване на знания. Много бързо се генерират нови идеи и технологии, създават се нови културни връзки между отделните нации, все повече се търсят глобалните решения.

Футурозолите в края на XX век, сред които е и Алвин Тофлър, различават няколко вълни на промяна в обществото. На ръба между втората и третата вълна се появяват нови нужди пред бизнеса и нови правила на играта. Красноречив е примерът на Норвежкия суверенен фонд. Той е създаден с цел да запази придобитото от добив на петрол богатство на държавата Норвегия в дългосрочен период. То се инвестира и управлява разумно, с цел да се подкрепя социалната ѝ политика.

В годините след глобалната икономическа криза от 2008 г. управляващите Норвежкия суверенен фонд постепенно се освобождават от акции в компании, свързани с добив на петрол, като пренасочват активите все повече към т.нар. "зелена икономика". Фондът е най-големият в света, притежава около 1,4% от световните акции, което е близо две трети от всичките му активи. Това е най-големият държавен фонд, ключов играч на световните фондови и имотни пазари. Трансформацията в неговата политика е показателна накъде върви икономическия живот.

Подобна трансформация може да се проследи във възгледите на Питър Дракър, който гледа на предприемачеството по различни начини през дългия си творчески път. Подобно на художника Пол Сезан, който рисувал един и същ пейзаж многократно и в картините си пресъздавал цветовете му във все по-пастелни нюанси с напредването на възрастта. Но за разлика от Сезан, Дракър ставал все по-голям оптимист за бъдещето на предприемачеството, представяйки личностите на новите социални предприемачи във все по-ярки цветове и разкрепостени форми.

Питър Дракър има не само дълъг творчески път на изследовател, а понякога е бил и

активен участник в глобалния икономически живот. Той следи и анализира трансформацията на водещите икономически парадигми от средата на XX век до началото на XXI век. Формирането на концепцията му за социалния предприемач в средата на 80-те години на XX век е важен момент в развитието на този модел на мислене.

Дракър консултирал големи държавни и частни корпоративни структури от възхода на кейнсианството до възраждането на неолибералния подход в икономиката. В рамките на половин век той постепенно достига до фазата на осмисляне на ролята на "вътрешните предприемачи" (intrapreneurs) в сложните корпоративни структури.

Самият той в края на творческия си път признава, че някога наистина е вярвал в "новата икономика", както са я разбирали в периода на икономически подем точно преди големия финансов крах на Уолстрийт през 1929 г. Тогава Дракър бил пряк свидетел на събитията, но близо седемдесет години по-късно вече се отнася скептично към поредния масов призив за "непрекъсващо благоденствие".

В средата на 90-те години на XX век се появяват същите симптоми, които са били налице преди кризата от 1929 г., но вече под друга терминология. Отново се говори за "новата икономика", залагат се същите доводи и прогнози, предшестващи големия икономически срив между двете световни войни. Но според Дракър, световното общество вече е друго, или както той го определя през 1996 - "идващото общество". Социалният свят се променя драматично поради комбинация от фактори, сред които водещи са информационната революция, устойчивия спад на раждаемостта в развитите и постсоциалистическите страни, както и трансформацията на работната сила и нейното раздробяване до фаза, в която фабричното производство като източник на богатство започва да бележи устойчив упадък. Появата на феномени като "дот-ком" бума и световната терористична заплаха след 11.09.2001 г. добавят допълнителни нюанси към тази пъстра картина, която като цяло е много непредсказуема и трудна за анализ.

Дракър твърди, че в периода 1950-1990 г. предприемачите в "свободния, некомунистически свят" са схващали обществото като даденост, въпреки настъпващите дълбоки икономически и технологични промени. Една от особеностите на "идващото общество" е, че традиционните за втората половина на XX век мениджърски техники няма да бъдат толкова ефективни, защото за успеха или провала на дадена организация влияние ще оказват преди всичко социалните промени, а не определени икономически събития. (13)

Бъдещето на предприемачите - на село или на Марс?

Кризата с Ковид-19 доведе до една важна промяна – голяма част от младите

градски хора с дигитални умения започнаха да си търсят своето място на село. Градовете досега предлагаха предимно мръсен въздух, проблеми с паркирането и намирането на места в детските градини. Селата от своя страна предлагат липса на питейна вода, качествено средно образование и културен живот. Социални предприемачи вероятно ще се опитат да запълнят тези празнини.

И все още остава възможността да се прави бизнес с кауза на Марс, ако разбира се безотговорно профукаме всички ресурси на Земята. Поне към момента хора като Илон Мъск се справят добре с това футуристично начинание. А пандемията от Ковид-19 направи скоростно Мъск един от най-богатите хора на планетата. Неговата личност се вписва чудесно в определението за предприемач на Хауърд Стивънсън, което включва "способността му да извлече възможности отвъд ресурсите, които текущо контролира". Това е дефиниция за предприемачество от началото на XXI век, което не е лимитирано само до концепцията за старт-ъп. (14)

В първите години на XXI век водещ мотив в изследването на функцията на личността на предприемача е дали той поставя определена социална кауза в основата на своята бизнес идея. Джоузеф Салерно в един свой доклад от 2007 г. твърди, че "важен резултат от интеграцията на собственическата функция с функциите на капиталист и на справящ се с неопределеността индивид е новият поглед към същността и организацията на фирмата. Сега фирмата се явява проекция на личността на собственика – с всичките му когнитивни и присъщи на характера му особености – в обективната действителност." (15)

Подобен психологически подход за анализ на личността на предприемача в началото на XXI век е полезен мост за разкриването на същността на социалния предприемач. Кой са стимулите и мотивите, които движат дейността, обвързана със следване на кауза и разрешаване на социален проблем? Дали са достатъчни изводите на Шумпетер, че той вижда в негово лице един постоянно търсещ промените индивид, сканиращ хоризонта и реализиращ иновации посредством внедряване на нови комбинации в производството? Дали не са излишни вече твърденията на Кирцнер за интуицията, находчивостта и въображението, съчетани с добрия шанс? Дали за успешния социален предприемач е необходима и голяма доза емпатия към проблемите, съчетана с управленски умения и непрекъснат стремеж към развитие? Дали Илон Мъск би прочел всичко това преди да създаде своята колония на Марс? Отговорите на тези въпроси ще намерите в следващата част на книгата.

А тук за финал ще споделя накратко изводите от мое изследване на зелените мигранти в България, което публикувах в началото на 2022 г. в специализирания брой на сп. "Българска Етнология" под мотото "Смело на село". След големият наплив от нови

селяни, който последва първата вълна на Ковид-19 кризата в страната, някои от тях успяват да се адаптират добре към местните културни особености. Показател за това е влизането им в управлението на селските читалища като първа стъпка за стартиране на социално предприемачество. След това идва желание за работа с местните символи, което привлича допълнителен туристически интерес и води до устойчиви предприемачески инициативи.

(16)

Използвана литература и бележки:

1. Landes, D., Mokyr, J., Baumol, W., The invention of enterprise, 2010, Princeton University Press, (Landes, Mokyr, Baumol, 2010: ix-7) *За тази част искам да благодаря на доц. Красен Станчев, който ми подсказа за това изследване по време на вътрешната ми защита в катедрата по приложна и институционална социология в Пловдивския университет. След това той беше рецензент на публичната защита на моя дисертационен труд.*
2. Dees, G., Elias, J., Business Ethics Quarterly, Vol.8, issue 1, p165 – 178, Jan 1998,(Dees, 1998:1) *Темата за предприемачеството е предмет на по-задълбочен социологически анализ в България едва след началото на демократичните промени. Аз използвам повече чужди източници, въпреки различния културен контекст, в който изследователите разглеждат тези проблеми.*
3. Martinelli, A., The Handbook of Economic Sociology, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994: 476–503, (Martinelli, 1994:476) *Това изследване ми попадна благодарение на проф. Иван Чалъков. Той е ръководител на катедрата, в която станах доктор. С него често водехме дискусии и разпалени дебати по тези въпроси.*
4. Swedberg, R. Principles of economic sociology, Princeton university press, 2003, (Swedberg, 2003:15-20) *Тази находка изцяло дължа на проф. Колю Коев, който ни водеше курс лекции по Социология на всекидневието. Той ме запозна с текстовете на Сведберг, които ползвам активно в моите изследвания.*
5. Burt, R. S., The network structure of social capital. Research in Organizational Behavior. 22: 345–423, 2000, (Burt, 2000:345–423) *Концепцията за социалната вграденост на Грановетър е сред най-цитираните текстове в икономическата социология. Аз го разглеждам и през други автори.*
6. Scott, W.R., The constitution and finance of English, Scottish and Irish joint-stock companies to 1720, vol. 1, 1912, Cambridge university press, (Scott, 1912:1-272) *Това изследване ми попадна в ползрението благодарение на доц. Красен Станчев. Прегледах основно трите тома в оригинал, които препоръчвам горещо да се ползват за подобен тип изследвания. Историческата им перспектива е забележителна.*
7. Шумпетер, Й., Сборник "Есета за предприемачи", ИПИ, София, 2014, (Шумпетер, 2014:88) *Няма*

как да правиш докторат по социология при проф. Иван Чалъков и да не познаваш Шумпетер като автор. Много често по време на катедрени заседания всички ми напомняха "да не забравям къде съм попаднал". Тези насоки бяха безценни в моето изследване.

8. Schumpeter, J, Capitalism, Socialism and Democracy, Harper Books, NY, 1994: 81-87

9. Schumpeter, J., The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle, Transaction Publishers, 1934

10. Кругман, П., Завръщането на икономиката на депресията и кризата от 2008 г., Изток-запад, 2009

11. Kirzner, I., Competition and entrepreneurship, Chicago, The university of Chicago press, 1973, (Kirzner, 1973:47) *Кирицнер е важна част от развитието на австрийската школа в икономиката и неговите изследвания поставят повратна точка в разбирането за икономическия процес през 70-те години на XX век.*

12. Kirzner, I., Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach., Journal of Economic Literature, 1997, (Kirzner, 1997:1-6) *За изненадата на откривателството при сканиращия хоризонт предприемач и нуждата от доза късмет препоръчвам текстовете по тази тема на проф. Иван Чалъков.*

13. Дракър, П., Мениджмънтът в следващото общество, Класика и стил, 2006, (Дракър, 2006:vii-x) *Питър Дракър е крайъгълен камък във всяка научна дисциплина, свързана с предприемачество. Творчеството му е забележителен напречен разрез на почти целия XX век.*

14. Dees, G., The Meaning of "Social Entrepreneurship", 1998, entrepreneurship.duke.edu/news-item/the-meaning-of-social-entrepreneurship. *Грегъри Дийз е сред водещите автори, които пишат за социално предприемачество на границата на двете хилядолетия. Той е изключителен извор на познание дори и в кратките текстове, които публикува по тази тема в различни научни списания.*

15. Салерно, Дж., Сборник "Есета за предприемачи", ИПИ, София, 2014, (Салерно, 2014:177) *Този текст е част от Сборник за предприемачество на ИПИ. Библиотеката на Института за пазарна икономика беше ценен ресурс по време на изграждане на теоретичната част на моите изследвания. Изказвам благодарности на екипа на Института за достъпа до техния библиотечен фонд.*

16. Гавраилов, Г., Селската мечта на градския човек - кризата като възможност, сп. Българска етнология, issue 1, 2022, 142-161, ISSN 1310-5213, e-ISSN 2367-6892

2. Икономическите кризи и социалното предприемачество

Факторът "природа" и новите социални реалности, модели за социално предприемачество в Европа и САЩ, алтернативите на "икономическия растеж" и "антропоцена".

Предприемачеството се практикува по различен начин в зависимост от социалния и културен контекст. Приема се като даденост от все повече изследователи, че в развиващите се страни и в страните преминали през преход от планова към пазарна икономика, то се различава от предприемачеството в по-развитите стари пазарни икономики.

Глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. създаде нови предизвикателства пред предприемачеството, като постави актуалните социални проблеми в сърцевината на икономическия процес. Безсъмнено предприемачеството е потенциален извор на икономически просперитет, но то може да бъде (или поне би трябвало да бъде) и източник на социална справедливост. Подобна концепция изглежда печели все повече популярност едновременно в теорията и практиката, което развива и ново изследователско поле, фокусирано върху "социалното предприемачество". (1)

Според нобеловият лауреат по икономика за 2008 г. Пол Кругман световната икономика неизбежно е локализирана в своя политически и социален контекст. Той търси причините, довели до нуждата от поява на социалното предприемачество, в няколко фундаментални промени в последните три десетилетия на XX век. На първо място това е крахът на социализма като идея, способна да вдъхновява. Но това събитие, изглеждащо на пръв поглед спонтанно, има своята логична икономическа предистория.

Един от ключовите моменти за старта на тези промени е 1971 г., когато е създаден микропроцесора. Тази революционна технология много бързо променя равновесието на силите между западния и източния блок, което предопределя разликата в технологичното съревнование в полза на западните демокрации към края на Студената война. В същата 1971 година отпада златния стандарт върху световните пари, което води до появата на нови спекулативни финансови инструменти, които постепенно подкопават доверието във финансовата система. Ключов етап за промяна на масовите нагласи към предприемачеството е и процеса на глобализация, което в икономически смисъл представлява според Кругман "трансфер на технологии и капитал от държавите с високоплатен труд към тези с нископлатен и произтеклият от това ръст на износа на трудоемка продукция от Третия свят". (2)

От класическите представи за предприемачеството на Шумпетер до появата на феномена социално предприемачество, описан от Дракър, се променят толкова много неща. Това се случва в един период от половин век, през който човечеството преживява най-разрушителната си война, а след това и дълъг период на Студена война. Реализирането на кейнсианския модел на "държавата на всеобщото благоденствие" се прилага масово в този период, а в разделения двуполюсен свят в социологическата наука на капиталистическите общества дълго време доминира структуралистката парадигма, както е и с кейнсианството в икономиката.

Едва към края на 70-те години на XX век се обръща отново внимание върху значението на водещата роля на предприемача в икономическия процес и то в контекста на появата на новите глобални корпорации и развихрилата се петролна криза. Това постепенно променя условията за правене на бизнес и преосмисля представата за ролята на икономическия растеж.

Социалното предприемачество означава различни неща за различни хора на различни места по света. При него е важен културния контекст, в който то се прилага. За да бъде устойчиво едно социално предприемачество е необходимо то да бъде изградено върху общоприетите представи за предприемачеството като процес, което не изключва генерирането на печалба от дейността. Печалбата обаче не е основен стремеж, а служи само за възпроизвеждане на бизнес модела на социалното предприятие в дългосрочен план.

Модели за социално предприемачество в Европа

През 1979 г. във Великобритания на власт идва консервативното правителство на Маргарет Тачър. То стартира проект за оздравяване на икономиката, следващ теоретичните възгледи на Фридрих фон Хайек, лауреат на Нобеловата награда по икономика за 1974 г. Паралелно с това се появяват първите наченки на социално предприемачество в Европа.

През 1978 г. в графство Йоркшир е създадено "Движение за обща индустриална собственост" с водещ теоретик Фреер Сприкли. Той дефинира какво представлява едно "социално предприятие", основавайки го на "принципа на триединството" (triple bottom line).

По късно популярен като "принцип на Сприкли", той включва в себе си обективно измерване на социалните цели на предприятието чрез три основни параметъра - да бъде финансово жизнеспособно, да създава социални блага и да бъде отговорно към околната

среда. Този модел се изгражда върху категории, присъщи на индивидуализма и стремежа към богатство - иновативност, въображение, находчивост, прагматизъм, готовност за поемане на риск.

Сприкли използва понятието "социално предприемачество" в контекста на дейността на трудови и общностни кооперативи, които използват "социално счетоводство и одит". Това са системи за самооценка на дейността, основани на взаимно доверие и споделяне на общи ценности. Нещо подобно развива няколко години по-късно Бил Драйтън чрез дейността на фондация "Ашока", която има за основна цел да подкрепя изграждането на мрежа от социални предприемачи по света. (3)

В средата на 70-те години на XX век във Франция се възражда концепцията за "социалната икономика", която би могла да се приеме и като предшественик на идеята за социално предприемачество. "Социалната икономика" исторически е свързана с народните сдружения и кооперации, които формират нейната основа и са отговор на новите условия на живот, създадени от развитието на индустриалния капитализъм през XVIII и XIX век. Чрез тях се осъществяват самостоятелно организирани форми на помощ на най-уязвимите и беззащитни социални групи.

Първите наченки на подобни организации се появяват в последното десетилетие на XVIII век във Великобритания като "спомоществувателни дружества". През първата половина на XIX век тази практика завладява страните с индустриален прогрес в Европа, за да се прехвърли и в Латинска Америка към края на същото столетие. Самият термин се появява за първи път по всяка вероятност в заглавие на съчинение от френския икономист Шарл Дюноае през 1830 г. - "Трактат за социалната икономика".

Върховият етап в научното познание за социалната икономика на XIX век се свързва с изследователската дейност на Джон Стюарт Мил. В „Принципи на политическата икономия“, Мил изследва преимуществата и недостатъците на работническите кооперации, като акцентира върху икономическите и моралните ползи, които те носят. Акцент върху тях в трудовете си поставя и френския икономист Леон Валрас. Повечето от социалните икономисти през XIX век обаче следва да бъдат отнесени към кръга на либералната икономическа мисъл и принципите на ненамеса на държавата в икономиката. (4)

През първата половина на XX век социалната икономика все още функционира в Европа, но с развитието на икономическата доктрина на кейнсианството и постепенното оформяне на модела на "държавата на всеобщото благоденствие" този тип терминология излиза от употреба за дълъг период от време. Въпреки това традициите на места остават

живи, например чрез кооперативно движението в навечерието на Втората световна война в държави като Дания и България.

В периода на планова държавна икономика в Източна Европа, кооперациите постепенно са национализирани и практически е унищожен техния първоначален замисъл. По дефиниция подобен тип организации са доброволни и се създават с цел да удовлетворят общите икономически интереси на техните създатели. Силното кооперативно движение в България ражда и известни личности, действащи като предприемачи в управлението на активите на тези предприятия. С национализацията на активите на кооперациите у нас и материалния интерес на техните членове постепенно намалява, за да изчезне съвсем някъде към края на 70-те години на XX век, когато активите на кооперациите се вливат в ТКЗС и АПК. (5)

Така в Европа се оформят няколко модела на социално предприемачество, които варират според културния и историческия контекст. Като цяло обаче те са базирани върху представите за социалната икономика, развитието на кооперативното движение, съдбата на малките местни общности далеч от големите градски центрове и неизбежната роля на проектното финансиране от фондове на ЕС в последните години.

Социално предприемачество в САЩ

Модерното разбиране за социално предприемачество отвъд Атлантика започва да се развива в края на 70-те години на XX век. То отразява процеса по изграждане на световна мрежа от социални предприемачи, по идея на Бил Драйтън.

Сред първите му изследователи е Питър Дракър. Той анализира поредица от обстоятелства, които възникват и се развиват в западните общества и достига до някои заключения за предприемаческия мениджмънт, които споделя в книга през 1985 г. Дракър се концентрира върху икономическите му измерения, които обаче произтичат от дълбоките социални и културни пластове на обществото. За Дракър социалното предприемачество е "благотворителност чрез правене на бизнес", а насочването на погледа върху социалните каузи на един бизнес преосмисля представата за филантропията като дейност.

Обект на анализ е дейността на Фондация „Ашока“, която има за основна цел да подпомага социалните предприемачи по света и да развива естествените връзки и партньорства между тях. Основателят на фондацията Бил Драйтън често е определян като един от пионерите сред социалните предприемачи и личността, въвела в реална употреба

понятието „социален предприемач“. (6)

В средата на 80-те години на XX век се появяват поредица от важни текстове в областта на икономическата социология, които задават нови измерения и се приемат като желание за промяна. В употреба влиза термина "вграденост на икономическото действие" (embeddedness), предложен от социолога Марк Грановетър в известен и много цитиран негов манифест. Той е базиран върху разработките на унгарския социолог Карл Полани за реалната връзка на икономиката с обществото и културата, който проследява трансформациите в обществените отношения по време на Втората световна война и в първите години на Студената война. Управлението на президента Роналд Рейгън в САЩ и политиката на перестройка в СССР задават нови измерения на глобалната икономика, в които се усеща "вятърът на промените". (7)

През 90-те години на XX век Питър Дракър задълбочава своите изследвания за социалното предприемачество, като проследява и някои практически аспекти. В интервю през 1996 г. той обобщава своите позиции по следния начин: "На първо място социалното предприемачество е толкова важно, колкото и икономическото предприемачество. Дори по-важно, може би. Ние в САЩ имаме много здравословна икономика, ала болно общество. Така че социалното предприемачество вероятно е това, от което се нуждаем най-вече в областта на здравеопазването, образованието, градското управление и т.н...". (8)

Мениджмънтът при подобен тип организации е ключов фактор за устойчивост на дейността, защото социалните предприятия на практика нямат финансова почва под краката си. Така мисията и продукта на социалните предприятия следва да бъдат ясно определени и непрекъснато оценявани. Социалните предприемачи трябва да научат как да привлекат и задържат доброволци, чието "удовлетворение от работата се измерва в отговорност и изпълнение на дълг, а не в заплати." (9)

Моделът на социално предприемачество в САЩ е базиран предимно върху благотворителност и меценатство, като фокусът на дейността е насочен и към компенсиране на негативните социални ефекти от глобалната икономическа криза от 2008-2010 г.

Социалното предприемачество като алтернатива

От началото на 80-те години на XX век все повече се обръща внимание на факторът "природа" в социалните отношения. Екологичните заплахи все повече влияят на пълноценното съществуване на обществата по света. Появяват се първите глобални

екологични организации, които бързо се превръщат във фактор на политическия живот. В края на това десетилетие светът изглежда, че е изцяло обърнат към западните ценности на либерална демокрация и пазарна икономика.

В началото на 90-те години на XX век Студената война вече е приключила. Усещането за "край на историята" е комбинирано с появата на все повече дефицити в социалните системи на развитите държави. През 1991 г. "Римският клуб" публикува своя пореден годишен доклад със заглавие "Първата световна револуция". В него се отделя място и за все по-значимото влияние на модерната човешка цивилизация върху природата. Предупреждава се за промяната в глобалната финансова система, която става все по-независима от национални граници и правни регулации. (10)

Факторът "природа" все повече влияе и в полето на социалните науки, където още в началото на 80-те години на XX век се появява концепцията за "човеци и нечовеци", добила популярност като "теория за дейците-мрежи", свързвана най-често с френските социолози Бруно Латур и Мишел Калон.

В икономиката и обществото започват да се оформят алтернативни на неолибералния капиталистически модел представи, а в последните години на XX век се раждат понятията "дерастеж" и "антропоцен". Известна е концепцията на канадския икономист Боб Уилърд, който създава метрика за устойчиви стратегии и ги разглежда като икономически ползи за бизнесите. Той приема природните дадености за глобална система, която според него е активен участник в световната икономика. (11)

През 1993 г. в научна публикация е описано влиянието на италианските синдикати за налагане на ново осигурително законодателство, което засяга техни членове с ментални или двигателни проблеми, които могат да продължат работа, докато се възстановяват. Там се прави връзка между лобистката дейност на синдикатите и приетата тогава концепция за социално предприемачество. Постепенно се оформя мрежа от изследователи, които се посвещават на изследвания в тази сфера. (12)

Въпросният "Закон за социалните кооперации" в Италия е приет през 1991 г., и целта му е да кодифицира появилите се през 80-те години на XX век множество иновативни частни инициативи, създадени от доброволчески групи за предоставяне на социални услуги или за улесняване на интеграцията на хора в неравностойно положение на пазара на труда, познати като "социални предприятия". (13)

Тези процеси в Италия не са случайни. "Италианското икономическо чудо" от първите две десетилетия след Втората световна война вече е потопено в блатото на социалните плащания. Една банкрутирала и разрушена след фашисткия режим държава

много бързо се изправя на крака и в периода 1956-1965 г. се превръща във водеща световна сила с икономически растеж от 102%. Постепенно обаче се сменя активната работна сила, следвоенното поколение бързо привиква към множеството социални придобивки и към началото на 80-те години на века икономическия растеж почти замръзва, което се комбинира с все повече корупция и намеса на мафията в политическия живот на страната. Финансовата и политическа криза от 1992-93 година на практика изправя страната пред непреодолими проблеми, които засилват и нуждата от социално предприемачество. (14)

С появата на първите социални предприятия, постепенно се оформя и алтернатива на икономическия растеж, базиран върху добив на природни ресурси. Все повече в една икономическа дейност се търси вътрешен стремеж към щастие и социално благополучие. Подобен подход на правене на бизнес със социална кауза и устойчиво управление на ресурсите, към края на XX век подготвя почвата за бума на социалното предприемачество в първите години от новото хилядолетие.

Използвана литература и бележки:

1. Fayolle, A., Matlay, H., Handbook of research on Social Entrepreneurship, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2010, (Fayolle, Matlay, 2010:1) *Като всяко ново научно поле и при социалното предприемачество практиката изпреварва теорията. Това не бива да бъде спирачка за по-задълбочени изследователски усилия, базирани на сложни и дискусийни теоретични модели.*
2. Кругман, П., Завръщането на икономиката на депресията и кризата от 2008 г., Изток-запад, 2009, (Кругман, 2009:13) *За мен Кругман е иноватор в икономическата наука. Той прогнозира и предвижда неща отвъд здравия разум, които обаче се оказват верни. Заради това получава и Нобеловата награда за икономика през 2008 г.*
3. Casimir, A., Ejiofor S., Social Work and the Challenge of Entrepreneurship in Africa, Open Journal of Political Science, 2015, 5, (Casimir, Ejiofor, 2015:155-165) *Моделът на Сприкли описва по един красноречив начин стремежът на социалните предприемачи да променят света около нас. В глобален план трите основни теми на техните усилия са концентрирани в биоземеделството и производство на чиста храна, в справедливата търговия и в етичната икономика. Тези теми все още не са масово застъпение в България, както и модела на Сприкли е подценен като извор на познание.*
4. Monzon, J. Chaves. R., The social economy in the European Union, 2012 https://www.researchgate.net/publication/238713123_The_Social_Economy_in_the_European_Union, (Monzón, Chaves, 2012:8-10)

5. Желев, Ж., Митове и легенди за българския преход, Сиела, 2014, (Желев, 2014:22-24) *Последната книга на д-р Желев ме вдъхнови да проследя темата за кооперативното движение, която малко бях подценил в началото. Благодарен съм на екипа на издателство Сиела за издаването на тази книга.*
6. Дракър, П., Иновации и предприемачество, София, Класика и стил, 2002
7. Granovetter, M., Economic Action And Social Structure: The Problem Of Embeddedness. American Journal of Sociology 91, 481-510, 1985
8. Дракър, П., Подбрано от Дракър, София, Класика и стил, 2004, (Дракър, 2004:89)
9. Дракър, П., Подбрано от Дракър, София, Класика и стил, 2004, (Дракър, 2004:91)
10. Кинг, А., Шнайдер, Б., Първата глобална революция - Доклад на съвета на Римския клуб, Военно издателство, 1992, *До докладите на Римския клуб стигнах след посещение на събитие в София, на което гостуваше почетния му председател фон Вайзекер. Възгледите на клуба са много полезен ресурс при изучаването на "економиката".*
11. Willard B., The New Sustainability Advantage. Seven business cases, New Society Publishers, 2013, (Willard, 2013:5-28) *За Боб Уилърд разбрах от един приятел, завършил магистратура по екология в Швеция. Изказвам благодарности на Антон Вълков за предоставените материали и за критичните бележки в началото на изследването.*
12. Savio, M., Rhigetti, A., "Co-operatives as a social enterprise", Acta Psychiatrica Scandinavica, 88(4), 1993: 238-242
13. "Lab4e"- Доклад с добри практики в сферата на социалното предприемачество, Фондация "Български център за нестопанско право" и партньори, Проект "Лаборатория за ноу-хау в сферата на социалното предприемачество", 2016, (БЦНП, 2016:4) *Усилията на Българския център за нестопанско право в областта на политиките за гражданските организации и по-специално за развитие на социалното предприемачество в България за забележителни.*
14. Palmer, T.G., After the welfare state, Ottawa, Illinois, Jameson Books, 2012, (featuring essay by Falasca, P., How the welfare state sank the Italian dream, Falasca, 2012: 15-21) *Този текст е част от сборник, посветен на бъдещето на икономическия живот след краха на социалните държави. Благодарности на екипа на ИПИ за издаването му.*

3. Науката за социалното предприемачество

Водещи концепции и интерпретация на класическите теории, добрите примери на фокус, които "правят разликата".

Към края на XX век социалното предприемачество приковава все повече интереса на научните среди. Освен Питър Дракър и социологът Рихард Сведберг търси смисловите връзки между класическите представи за предприемаческия процес и новата икономическа социология. От двете страни на Атлантическия океан се появяват изследователи, които изцяло се потапят в тази тема.

В едно от първите монографични изследвания, публикувано през 1997 г. от английският икономист Чарлс Лийдбийтър, се анализират различни социални активности сред местни общности в Обединеното Кралство. Лийдбийтър стига до извода, че практиката изпреварва теорията в полето на социалното предприемачество и прави цялостен опит за квалифициране на социалните потребности и мотивите за развиване на подобен тип дейност в полза на местните общности. В следващите години той прави поредица от публикации и в качеството си на съветник на британския премиер Тони Блеър (1997-2007).

Лийдбийтър очертава четири основни характеристики, които се срещат при всички изследвани от него случаи на социални предприятия: "Представят се социални услуги свързани със здравето, благоденствието и благосъстоянието; използват се социални връзки в мрежи, доверие и коопериране, което пък носи материални и финансови активи; усилията не са насочени само към печалба и организациите са част от гражданското общество; базирани са в определена общност или населено място и фокусът им е локален." (1)

Лийдбийтър твърди, че възходът на социалното предприемачество се дължи на по-висока ефективност на действията и резултатите в сравнение с държавните структури, поради по-малко бюрокрация и директен подход при осъществяване на дейността. Социалните предприемачи и ползвателите на техните услуги имат по-отговорно и по-ангажирано отношение към собственото си благосъстояние. Стои отворен следния въпрос „Какво би станало ако тази идея или проект не бяха се осъществили?“ (2)

Приносът на Лийдбийтър е важен, защото той анализира успеха на социалните предприятия чрез личността на социалните предприемачи - техните качества, ценности и способности. При всички изследвани казуси той наблюдава общи характеристики като лидерски умения, вдъхновяващи лични истории, висока екипна ефективност,

визионерство, изграждане на мрежи върху доверие, които се отблагодаряват с генериране на финансови ресурси. Важен момент за успеха на всяка една организация е как се справят с трудностите и дилемите, защото социалните предприемачи изграждат своите организации практически от нищото. (3)

Но как изглежда подобен тип организация? Обикновено тя създава иновативен подход към заобикалящата я среда, за да бъде по-ефективна. Структурата ѝ е хоризонтална, с минимум бюрокрация. Има поне един служител на пълен работен ден, обикновено ниско заплатен, както и много доброволци или хора на почасова работа. Вътрешната ѝ култура е подчинена на доверието и изобретателността. Съществува риск от лошо управление при недостиг на аналитична информация за развитието ѝ или при зле устроен баланс на разпределение на печалбите между участниците в нея. Съществува „неизбежен цикъл на социалния капитал“ в дейността на организацията, което започва с припознаване на социален капитал и завършва с възвръщаемостта от инвестициите в социален капитал.

Всичко в оперативната дейност е свързано с развитието на организацията, а единственият водещ мотив е ентусиазма и удоволствието от постиженията. Но за да има развитие, трябва да има непрекъснат растеж и стремеж за увеличаване обема на дейността. Проблемът идва от непрекъснатата нужда да се развиват нови и нови услуги и продукти, които в даден момент обезличават първоначалния облик на стартиращата идея. (4)

В началото на XXI век използването на термина „социално предприемачество“ печели все по-широка популярност, но има и известен недостиг на добре аргументирани теоретични рамки за неговата употреба. (5)

Това се дължи на различните разбирания за феномена "социално предприемачество" от двете страни на Атлантическия океан. В САЩ той се свързва с организации от "третия сектор", най-често частни фондации, които помагат на бизнес организациите да използват данъчни облекчения като насочват част от печалбите си към организации от третия сектор под формата на благотворителност. Така "социалните предприемачи" се превръщат в посредници между бизнеса и обществото като предоставят социални услуги, но тяхната дейност дефакто намалява общата сума на данъците, които държавата събира в края на всяка година.

В страните от ЕС социалното предприемачество е по-тясно свързано с правителствата и фондовете на общността. Това допринася за по-голяма ефективност на социалните системи на места, където държавата не се справя добре. Така се появяват различни подходи за финансова подкрепа на социално предприемачество чрез програми

като ЛИДЕР, ИНТЕРРЕГ, ИНТЕГРА и УРБАН. По този начин обаче социалните предприемачи се превръщат в "проектно мислещи същества", които наливат вода в мелницата на "фолклорната икономика". (6)

Според Рихард Сведберг социалното предприемачество все още представлява предизвикателство за изследователите, понеже то се възприема повече като способност или умение, а не като алтернативен модел за икономическа активност. Той се опитва да вплете тези представи чрез цялостния модел на Шумпетер, залегнал в неговата "Теория за икономическото развитие". За тази цел Сведберг се връща към по-ранна версия на теорията от 1911 г., в която Шумпетер оставя възможност да се прилага теоретичния му модел и към "неикономически активности". (7)

"Теорията за икономическото развитие" на Шумпетер търпи своето развитие. Първият ѝ вариант е от 1911 г, впоследствие е развит и публикуван през 1926 г, а окончателния ѝ вид от 1934 г. представлява нейния английски превод. Много от последващите му изследователите се концентрират предимно върху един от елементите на теорията, свързан с иновациите. Много често дори се обръща внимание предимно на технологичните иновации.

Според Сведберг подобен подход в известен смисъл ограничава силата и обхвата на цялостния модел на Шумпетер, който може да се използва в сегашно време и за анализ на феномена социално предприемачество. Определението му за "неикономическо предприемачество" от началото на XX век би могло да се адаптира към разбирането за "социално предприемачество" в началото на XXI век.

Концепцията за комбинирането на петте фактора представлява най-ценния елемент от модела на Шумпетер. Тази адаптивност и гъвкавост на модела дава възможност да го използваме и при съвременната представа за социалното предприемачество. Но трябва да отбележим, че в класическия модел на предно място стои идеята за иновацията, едва на втори план е психологията на предприемача, било той отделна личност или цял екип. (8)

В първия вариант на теоретичния модел от 1911 г., Шумпетер дефинира съвсем накратко какво е "неикономическо предприемачество". То е аналогично на предприемачеството в икономиката, но засяга полета като политика, изкуство, социален живот, наука и морални норми. Предположението направено от Рихард Сведберг е, че неикономическото предприемачество действа по идентичен механизъм както това в икономиката, но засяга социалния живот. Самият Шумпетер не прави дефиниция за това какво е неикономическа иновация.

За да вникнем още по-надълбоко в този модел, можем да се позовем на противопоставянето, което Макс Вебер предлага за икономическия материален и нематериален интерес от едно предприемачество. За да бъде успешно едно предприемачество, то трябва да има печалба, но тя може да има различни измерения - икономически, политически, социални и други. Шумпетер загатва за това през 1911 г., но не продължава работа в тази посока след това. Неговата теза е, че неоекономическото предприемачество има своята аналогия в механизма на случване с икономическото предприемачество, като то действа във всички сфери на социалния живот без икономиката. (9)

В крайна сметка как може да се приложи цялостния модел на Шумпетер към социалното предприемачество? Няма консенсус какво се разбира под това понятие, въпреки че има стремеж да се причислява към дейността на определени личности, водени от чувство за мисия, които искат да работят за социална промяна. Самият Шумпетер никога не се е докосвал до нещо подобно, защото е живял много преди първите подобни примери. В една част от своята теория за икономическото развитие, той обобщава представата си за предприемачеството като "механизъм за промяна", което открехва вратата да определим днес социалното предприемачество като "механизъм за социална промяна". (10)

Добрите примери правят разликата

При изследването на социалното предприемачество най-често се подхожда привидно повърхностно чрез анализ на успешни истории на хора или организации, решаващи комплексни социални проблеми. Тези успешни примери се използват за легитимация на социалното предприемачество. Така например през 2004 г. в Станфордския университет стартира курсът Social E Lab (socialelab.org), в който се представят предприемачески принципи за разрешаване на социални и екологични проблеми. Програмата изследва поредица от успешни примери в тази насока като Project Healthy Children. Други успешни инициативи са дейностите на фондация Ашока (ashoka.org) и OneWorld Health (oneworldhealth.org).

Въпреки наличието на толкова много примери, полето на теоретичната обосновка за социалното предприемачество все още е сравнително пусто. Има необходимост този модел на икономическа дейност да се свърже по-адекватно с теорията за предприемачеството от средата на XX век. Това се опитва да направи Рихард Сведберг чрез интерпретацията на младия "Шумпетер". (11)

Става обаче все по-очевидно, че под социално предприемачество се разбират различни неща в различните части на света. Това се дължи на различния културен контекст, в който то се реализира. Това предполага и разнообразни изходни позиции на изследователи при опитите им за анализ. Ето няколко примера за различни гледни точки при изследване на феномена в рамките на двадесетина години (1989-2008) точно преди глобалната икономическа криза:

Някои изследователи се фокусират върху общностните връзки и ползите на локално ниво, като например мрежата от малки фермери в системата за справедлива търговия fair trade. Други обръщат внимание на агентите, носещи социална промяна - ярките личности, променящи социалните възприятия за значими проблеми, като например певецът Боно Вокс от групата Ю Ту.

Обръща се внимание и на институционалното предприемачество на ниво личности и организации, които постепенно променят отвътре социалната тъкан, както и на социално отговорни бизнеси с фокус върху екологията. Не се изпускат от поглед и организациите с нестопанска цел социалните предприятия, следващи принципите на кооперативната работа, както и социалните иновации, разбирани в по-широк смисъл като носители на глобални социални ползи.

Тук трябва да се подчертае, че това не изчерпва всички аспекти на феномена социално предприемачество и неговите проявления в различните културни модели. От гледна точка на социалните науки съществуват различни перспективи за анализ - от структуралистката традиция, през теоретичната перспектива на Марк Грановетър за уязвимите възли (weak ties), до концепцията за социално ориентирана промяна, базирана върху теорията на Клод Леви-Строс. (12)

Социалното предприемачество се изучава все по-задълбочено, отвъд отношението към него "за нещо, което е на мода". То се развива през последните години в отговор на нуждите от социална промяна, която успешно да балансира между пазара, държавата и гражданското общество. (13)

Опростяване и обобщаване на всички концепции, които носят със себе си своите културни напластявания и субективни оценки, ще създаде предпоставки за придвижване на полето за научното изучаване на социалното предприемачество напред. (14)

В България социалното предприемачество привидно се развива отвъд претенциите за мода. Това е резултат от все по-осезаеми социални потребности, с които се сблъскваме във всекидневието. Все още е много трудно да се изгради стройна типология на национално ниво, която да балансира между различните практики. Засега подходящ

метод за анализ е изследването на отделни случаи, които се приемат за успешни. Проследяването в динамика на тяхното развитие е благотворен източник на полезна информация.

За целите на подобно изследването се използват като аналитични рамки "принципа на триединство" на Фреер Сприкли и параметрите от модела на Лийдбийтър за дейността на едно социално предприятие - то трябва да осигурява "представяне на социални услуги свързани със здравето, благоденствието и благосъстоянието; използване на социални връзки в мрежи, доверие и коопериране; усилията не са насочени само към печалба и организациите са част от гражданското общество; базирани са в определена общност или населено място и фокусът им е локален". Всичко това трябва да кореспондира с определението на Сара Алворд, Дейвид Браун и Кристин Летс, които приемат, че "социалното предприемачество е индивидуално или колективно действие, което се стреми да породи иновативни решения на непосредствени социални проблеми, както и да мобилизира идеи, способности, ресурси и социални структури, необходими за дългосрочна устойчива промяна". (15)

С това можем да приключим краткия обзор на научното познание по темата.

Използвана литература и бележки:

1. Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1997, (Leadbeater, 1997:5-13) *Много от материалите по тази тема открих в библиотеката на ВУМ в Добрич. Преди години собственика на висшето училище откупува част от книжния фонд на закриващата се тогава библиотека на Британския съвет в София. Така много ценни заглавия се озовават в Добрич, където аз имах възможността да работя с тях. Благодаря на целия екип за предоставената ми възможност.*
2. Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1997, (Leadbeater, 1997:21-26) *Към този важен въпрос, който задава Лийдбитър, аз бих добавил следното - какво би станало, ако нямаш достъп до системата на ebsco, докато правих своето проучване? Отново изказвам благодарности на екипа на библиотеката на ВУМ за предоставения ми безвъзмезден достъп до световната база данни от научни текстове.*
3. Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1997 :27-59
4. Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1997 :71-76
5. Weerawardena, Mort, (2006), Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model, Journal of World Business 41, 2006 :21–35, *Проблемът с намирането на теоретични рамки в*

българския културен контекст стои неразрешен и е поле за изява на изследователите в научната общност.

6. Kerlin, J., Social Enterprise in the United States and Europe: Understanding and Learning from the Differences, *Voluntas* 17:247–263, International Society for Third-Sector Research and The Johns Hopkins University, 2006, *Понятието "folk economics" за първи се използва от Пол Рубин в научна статия през 2003 г. В българския му контекст аз използвам интерпретацията на понятието от текстовете на доц. Красен Станчев.*

7. Ziegler, R., An introduction to social entrepreneurship, (featuring essay of Swedberg, R., 77-106), Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2009, (Swedberg, 2009:77) *Идеята да потърся социалния контекст в работата на "младия Шумпетер" ми хрумна след дълъг разговор с проф. Кольо Коев, който проведехме в момент на "задънена улица" за мен в опитите ми да изградя теоретична рамка на изследването.*

8. Ziegler, R., An introduction to social entrepreneurship, (featuring essay of Swedberg, R., 77-106), Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2009, (Swedberg, 2009:79-93)

9. Ziegler, R., An introduction to social entrepreneurship, (featuring essay of Swedberg, R., 77-106), Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2009, (Swedberg, 2009:94-98)

10. Ziegler, R., An introduction to social entrepreneurship, (featuring essay of Swedberg, R., 77-106), Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2009, (Swedberg, 2009:98-101), *Изследванията на Рихард Сведберг са изключително полезен ориентир за достиженията на икономическата социология в началото на XXI век.*

11. Mayr, Marti, Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight, *Journal of World Business*, vol 41, issue 1, February 2006: 36–44

12. *Разбира се това са само няколко шриха сред морето от теоретични постановки, които биха могли да бъдат съизмерими със социалното предприемачество.*

13. Fayolle, A., Matlay, H., Handbook of research on Social Entrepreneurship, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2010 :4-33

14. Brouard, F., Larivet, S., Essay of clarifications and definitions of the related concepts of social enterprise, social entrepreneur and social entrepreneurship, 2010:29-45, https://www.researchgate.net/publication/287778612_Essay_of_clarifications_and_definitions_of_the_related_concepts_of_social_enterprise_social_entrepreneur_and_social_entrepreneurship, *Стремежът към опростяване на информационния поток около нас е характерен за човешкия мозък, което в психологията се нарича "рационализация".*

15. Alvord, S., Brown, D., Letts, C., Social Entrepreneurship and Societal Transformation: An Exploratory Study, *The Journal of Applied Behavioral Science* 40(3):260-282, September, 2004.

4. Глобалните промени и нуждата от нов тип предприемачество

Проспани сигнали за настъпващата криза, кривата на щастието, успешни примери сред местни общности.

Към края на XX век в глобален план има цялостно усещане за триумф на капитализма, а "основният проблем при превенцията на икономически депресии практически е решен", според мнението на нобеловия лауреат по икономика Робърт Лукас, изразено през 2003 г. Пет години по-късно глобалната икономическа криза изненадва всички. Според Пол Кругман преди това се наблюдават симптоматични признаци за нея в страни от Азия и Латинска Америка, които водещите световни икономисти проспират. (1)

След глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. вече има нова проблемна ситуация на липса на доверие - към финансовата система, към политическите лидери, към света такъв, какъвто го познаваме. Фундаменталните човешки ценности, които конструират нашия свят, се трансформират с много бърза скорост, а това рефлектира и върху процеса на правене на бизнес.

Парижкото споразумение за климата от 2015 г. ясно дефинира вече осъзнатия от повечето световни лидери проблем за ефекта от човешката дейност върху глобалното затопляне, което води до все по-необратими промени в природата и създава катастрофични проблеми пред цивилизацията ни. Папа Франциск дори обръща внимание на философската криза, пред която е изправено световното общество.

В своята енциклика от 18 юни 2015 г. той критикува статуквото и "увъртането", с което политиките избягват реални действия за въздействие върху климатичните промени. Този документ е предшестван от две други подобни енциклики на главата на католическата църква, в които се посочва нуждата от опазване на околната среда и отговорно отношение към природните ресурси (през 1979 г. от Йоан-Павел II и през 2009 г. от Бенедикт XVI). Уникалното при папа Франциск е използването на израза "промяна в климата", което той прави в контекста на последствията върху най-бедните и беззащитни жители на планетата. Те са най-силно засегнати и с най-малка вина за измененията в екосистемите, причинени от безотговорната икономическата дейност на развитите страни. (2)

На този фон социалното предприемачество изглежда все по-необходимо в очите на все повече представители на различни общности по света. В доклада на Римския клуб от

2018 г. по повод половин вековния юбилей на организацията, озаглавен "Come on" ("Хайде де!"), се посочва, че социалните контакти правят хората наистина богати. Акцентираща се върху нуждата от дерастеж в икономиката и по-ефективно използване на ограничените природни ресурси. В глобален мащаб ресурсите са все по-уязвими от доминиращата парадигма за постоянен икономически растеж от началото на индустриалната революция до наши дни. Според доклада продължаващият стремеж към създаване на икономически блага чрез растеж в икономиките по света не създава повече щастие за хората, а напротив - създава опасност от разрушаване на прогреса като цяло. (3)

Това се отчита особено ясно по субективните показатели за измерването на усещането за щастие на отделните нации, където се забелязва една характерна демаркационна линия. Според нея съвкупното щастие на нациите не се развива с увеличение на brutния вътрешен продукт след една определена преломна точка. Приема се, че тази условна граница е 20 000 USD БВП на човек, която България достига през 2018 г., при коефициент на щастие в страната от едва 4.2.

В съседни държави като Сърбия и Албания, в които съвкупното богатство е по-малко (около 14 000 USD БВП), хората са по-щастливи (5,6-6.0 коефициент). В друг регион на света държави като Мексико и Коста Рика имат подобен или по-нисък БВП от България, но за сметка на това техният коефициент на щастие е 7.3, което е дори повече от страни като САЩ, Япония и Швейцария, където БВП е близо два пъти по-висок от средния за Карибския басейн. Това се обяснява с феномена за намаляващата полезност на дохода при стремеж за догонващ икономически растеж, характерен за страните от втория и третия свят. (4)

Вече е нужна нова парадигма, която да обяснява защо определени общества не виждат особено голям смисъл да трупат повече богатство за сметка на увеличаващите се екологични проблеми. Подобна концепция се наблюдава при Елинор Остром, която изследва устойчивото стопанисване на ограничени природни ресурси. Нейната теоретична рамка е до голяма степен критика на известната крива на Кузнец.

Според Саймън Кузнец социалните и екологичните показатели се влошават, когато обществото трупа богатство, но щом веднъж забогатее, то ще полага повече грижи за не-икономическите аспекти от живота. Нещата, които икономическият растеж отнема в началото, на по-късен етап се възстановяват. През 1955 г. Кузнец изследва икономическата динамика и изказва хипотезата, че неравенството между отделните граждани обикновено се покачва, когато една страна преминава през фаза на растеж. Той прави своите изследвания обаче в съвсем друг социален и екологичен контекст, който драматично се различава от сегашния. (5)

В началото на 2009 г. глобалната икономическа криза е в своя разгар. Нобеловият комитет вече е дал в предишната година наградата за икономика на Пол Кругман, който предрича кризата в своите анализи. Идва ред за Елинон Остром - скромна жена, политолог по образование, която близо половин век изучава в детайли колективното действие за стопанисване на ограничени природни ресурси при местни общности по целия свят. Наблюденията ѝ започват в средата на 60-те години на XX век, а през 1990 г. тя ги публикува в "Governing the commons", монография която анализира еволюцията на институциите за колективно действие.

Книгата ѝ е преиздавана почти всяка година оттогава насам, като тя добавя всеки път и анализ на нови казуси. Най-често примерите ѝ са свързани с общи водни запаси, рибни пасажии, гори или ливади. Остром твърди, че за всеки разглеждан от нея случай може да се изведе конкретна рамка, но е много трудно да се направи общ модел, който да се ползва за бъдещи анализи. Според нея най-важни са получените конкретни резултати от колективните действия в общностите.

Остром анализира три влиятелни концепции за обясняване на общностното действие - трагедията на общото ползване, дилемата на затворника и логиката на колективното действие. От един момент нататък винаги се намесват и външни институционални фактори, обикновено това е държавата като собственик на ресурсите. В началото общностите делегират правата за управление на ресурсите си на правителство или друг държавен орган за управление. При проблемна ситуация и липса на адекватна реакция от страна на този орган, хората в общността взимат действието в свои ръце и се самоорганизируют. Тогава възникват три фактора, които определят тяхната активност и ефективност - въпросът за наличие и използване на ресурса, проблемът за ангажираността и кредита на доверие в общността и взаимния контрол на първите два фактора. Според Остром подобен подход за анализ чрез трите ключови фактора в управлението на ресурсите на една общност е работещ менахизъм за обясняване на колективното действие при решаване на проблемна ситуация. (6)

В разгара на глобална икономическа криза гледната точка на Елинон Остром с фокус върху устойчивостта и малките местни общности получава своето признание. Тя показва алтернатива на господстващия глобален икономически ред, основан на експлоатиране на природни ресурси в търсене на постоянен икономически растеж. До голяма степен тази концепция проправя път и за бъдещите социални предприемачи, които търсят освен социалните ползи и екологичната ефективност в своите действия сред местните общности.

Възгледите на Остром кореспондират с модела за триединство на Сприкли, както и

с представата за културна адаптация на глобалния опит, което се влага като смисъл в понятието "глокалност". Научният принос на Елинор Остром е полезен за изучаване на социалното предприемачество в малки местни общности, както е например при случая със словната марка "смилянски фасул" в долината на Горна Арда или със социалния фонд за подкрепа на местно предприемачество в община Крумовград.

Тези и други подобни примери са част от съдържанието на книгата.

Използвана литература и бележки:

1. Кругман, П., Завръщането на икономиката на депресията и кризата от 2008 г., Изток-запад, 2009, (Кругман, 2009:13-32)

2. Панчев, Х., Социалният маркетинг и социалната реклама като инструмент за противодействие на антропогенната промяна в климата. Комуникационни и семиотични аспекти. СУ "Св. Климент Охридски", дисертационен труд, София, 2017, (Панчев, 2017:182-184) *Приносът на д-р Христо Панчев към това изследване е незаменим. Той ми беше коректив, на моменти и наставник. Като кръстник на големия ми син Христо, той се явява и част от нашето семейство. Изразявам специални благодарности с пожелание да развива своите умения в комуникацията на климатичните промени.*

3. Вайдзекер, Е., Вийкман, А., Хайде! Капитализъм, късогледство, население и разрушване на планетата. Книжен тигър, София, 2019, *Този текст внесе необходимата доза критика към теоретичния модел на виенската школа. Тук искам да изразя своите специални благодарности към д-р Димитър Събев за разработките му в областта на дерастежа.*

4. Събев, Д., Кривата на нещастieto, 2019 <https://mittag.wordpress.com/2019/02/15/environmental-kuznetz/>

5. Събев, Д., Кривата на нещастieto, 2019 <https://mittag.wordpress.com/2019/02/15/environmental-kuznetz/> *Димитър Събев ми повлия и впоследствие, след като прочетох неговата монография за ролята на маркетинга върху потреблението и икономическия растеж. Там той прави аналитичен модел, базиран на двойно пресечена спирала. Повече за това в "Маркетинг, потребление и икономически растеж" (Събев, Д., 2021, Катехон)*

6. Ostrom E., Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University press, 1990, (Ostrom, 2-57:1990) *Бих казал, че рамката на Остром добави изключително качество към моите изследвания. Искам да изкажа благодарности на д-р Даниела Божинова, която ме запозна с проф. Уве Шердютл по време на представянето на книгата "Казуси на да и не" в Пловдив. Той спомена за Остром, което ме накара да потърся и анализирам трудовете ѝ.*

5. Алтернативите на социалната държава

Проектно мислене, фолклорна икономика, държава на всеобщото благоденствие и нейните лимити днес.

Социалното предприемачество вече няма статут на нещо дошло случайно на мода, а се превръща в нормална част от всекидневието на хората. Появяват се обаче и някои изкривявания, продиктувани от "проектното мислене". Финансирането по проекти обикновено задава по-къс хоризонт на дейността, като ключовия елемент, за да се получи финансирането, е да се докаже нейната "устойчивост". Проектите, финансирани с публични средства, заемат все по-голям дял в икономическия живот на България в началото на XXI век. Това е повлияно и от политиката на ЕС за подобен тип въздействие в по-изостаналите икономически региони на общността. В един момент обаче все повече организации се стремят към такъв тип финансиране, вместо да развиват пазарно ориентирано предприемачество.

Подобен тип мислене в рамките на определен проект е често срещано при социалното предприемачество. Дори вече се превръща в масова представа за модела на действие на социалните предприятия. Когато обаче всички действат по този начин, на практика обществото спира да се развива, защото го няма предприемаческото усилие, което създава качествените промени в една кръгова икономика. Това вече е отчетено от редица изследователи на предприемаческите процеси, а в наши дни се наблюдават все повече примери в тази посока. Въпросът е дали тази практика ще се утвърди.

Парадоксите при "проектното мислене" може да се обяснят с феномена "фолклорна икономика". Този термин е въведен от американския икономист Пол Рубин през 2003 г. Под него той разбира общото интуитивно усещане за икономическите явления на необразованите в икономиката личности, които следват своите инстинкти и вярват в самоочевидности. Светът на фолклорната икономика е свят с нулев краен резултат твърди Рубин, като основният икономически проблем пред всеки индивид е максимизирането на собственото му богатство. Липсата на умения за предприемачество обаче води до загуба на всички участници в този процес. Много от хората не осъзнават това, но тук е ролята на предприемачите да бъдат лидери на мнение и да задават алтернативи. (1)

Глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. отключва процес на постепенно намаляване на функционалната тежест на модела "държава на всеобщото благоденствие" във все повече държави в Европа. Това се дължи на застаряването на населението, емиграционния натиск и дълговите спирали, в които попадат все по-често социалните и

пенсионни системи. Интересното в случая е, че налагането на модела на "държава на всеобщото благоденствие" следва от една друга финансова криза - Голямата депресия от 1929 г. В рамките на период от осемдесет години този модел изглежда доминиращ в глобален мащаб. Но последната криза изглежда отрезвява обществата и постепенно модела започва да девалвира. Това отваря пазарна ниша за по-масово прилагане на социално предприемачество. Допълнителен натиск върху социалните системи оказва глобалната пандемия от Ковид-19. Негативните ефекти от нея обаче са опустошителни и за повечето социални предприемачи. Какво ще предложи бъдещето можем да проследим и с примери от миналото.

История на модела "Държава на всеобщото благоденствие"

Моделът "welfare state" започва да се прилага за първи път в Бисмаркова Германия в края на XIX век, където е известен като Sozialstaat - държава на всеобщото благосъстояние. Там прилагането на модела е продиктувано по-скоро от прагматичната задача да се създаде немската нация през усещането за принадлежност към държавата на отделните граждани, на които е обещана бъдеща сигурност чрез пенсионна система.

Ключовия повратен момент в световен план за нуждата от въвеждане на "welfare state" е глобалната финансова криза от 1929 г., известна като "Голямата депресия". Преди нея в САЩ голяма част от системата за социална взаимопомощ се реализира в т.н. "Fraternal societies", които са изградени на принципа на реципрочност. Типичен пример за това е ложата на свободните масони, чийто корени се откриват доста по-рано в Британската империя. В годините между края на Първата световна война и Голямата депресия, в САЩ се наблюдава апогей на този тип социална взаимопомощ, която се гради на солидарност между членовете на всяка една ложа.

Формално организирани на принципа на локална самостоятелност и съблюдаване на строги вътрешни правила, в подобни ложи членуват почти 30 % от възрастното население на САЩ през 1920 г. (близо 18 млн. американци на възраст над 20 години). Те имат две разновидности - тайни общества и клубове за взаимопомощ при инциденти. Втората разновидност е по-разпространена, като при нея се създават фондове, които поемат разходи на семейството след смъртта на член на ложата или разходи за болнична помощ при болест или трудова злополука. Например през 1930 г. в Ню Йорк едва под 4% от възрастното население разчита на социалната помощ на държавата или на частна благотворителност, всички останали са обхванати под една или друга форма от солидарната взаимопомощ в различните видове "fraternal societies".

В годините след Великата депресия до края на Втората световна война постепенно тези местни клубове за взаимопомощ губят своето влияние, но не изчезват напълно. Подобна е съдбата и на ложите в Обединеното кралство, но там последиците от войната са много по-тежки, така че тяхната функция се видоизменя. Така или иначе до началото на 80-те години на XX век в цяла Западна Европа се наблюдава голям икономически растеж, което позволява и социалните системи на държавите да функционират сравнително безпроблемно. Постепенно обаче растежа започва да намалява, населението да застарява, бюджетните дефицити да се увеличават. Започват да се теглят нови държавни заеми, за да продължи да съществува все по-бюрократичната социална система за взаимопомощ от типа "welfare state". Глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. създава нова повратна точка - възможност за все по-малко социални услуги от страна на държавата и нужда от все повече форми на социално предприемачество, което вече не се разбира само като благотворителност. (2)

Следващата глобална криза е пандемията от 2020 г., която действа като финален тест за устойчивостта на социалната държава. Изводите до момента са противоречиви, но определено социалните системи на държавите от ЕС са поставени под невиджан досега натиск, което може да се компенсира само с навлизане в нови дългови спирали.

Интересно е да се разбере кризите в рамките на последните деветдесет години водят до възход и упадък на модела "welfare state". Преди 1929 г. "fraternal societies" действат на локално ниво и след няколко десетилетия съществуване, както е в САЩ, постепенно все повече от членовете на местните ложи остаряват и се налага да бъдат обезщетявани техните наследници, което води до натиск върху солидарните фондове и увеличаване на членските вноски за членовете им. На национално ниво, в социалните системи на държавите към края на XX и началото на XXI век се наблюдава аналогичен процес, при който все повече възрастни хора разчитат на все по-малко хора в трудоспособна възраст. И ако в началото на XX век все още разбирането за богатство и бедност са относително близки величини, век по-късно в развитите западни общества като цяло съвкупното богатство се е увеличило над пет пъти, но и пропастта между най-бедните и най-богатите е станала чудовищна.

Когато към тези увеличаващи се икономически разлики добавим т.н. "сива икономика", която в някои държави като Гърция достига до една четвърт от brutния национален продукт, на практика няма реални бюджетни ресурси, които да се преразпределят през "welfare state", без да се затъне в дългова спирала. Ако този модел на социална осигуреност продължава да действа по този начин, към средата на XXI век се очертават държавни дефицити, които ще надхвърлят между четири и осем пъти brutните национални продукти на най-развитите в икономическо отношение западни държави.

Подобен сценарий изглежда катастрофичен, но не и утопичен. Затова на сцената в началото на XXI век излиза социалното предприемачество, което внася прагматичен бизнес елемент в социалните услуги. Дали това е началото на края на модела "welfare state", ще покаже близкото бъдеще. Но наличието на три повратни точки - кризите от 1929 г., 2008 г. и 2020 г. вече са налице.

Сред водещите теоретици на концепцията за welfare state е датския социолог Еспинг-Андерсън, който разпознава три основни типа на този модел - либерален, държавно-корпоративен и социално-демократичен. Типични проявления на тези типове социална държава той вижда в САЩ, Германия и Швеция. (3)

Едно положително изключение в моменти на криза е социалния модел на скандинавските страни. Но дори и там вече се наблюдава известно "задъхване" поради все по-нарастващия емигрантски натиск и ограничените природни ресурси. Различните стратегии за справяне с пандемията от Ковид-19 на тези държави също показаха червените линии в техните социални системи.

Важен въпрос е какво налага нуждата от промяна в социалната практика в различните типове държави? На пръв поглед, когато нещо работи добре, то няма нужда от актуализация. И все пак този социален ред се крепи на достиженията на развития капитализъм и на изобилието от материални блага, които държавите могат да преразпределят сред своите граждани. Живеем в епоха, в която технологиите и науката позволяват усвояване на природни ресурси със скорост и мащаб без прецедент в историята. Антропогенното влияние доведе до изменения в химическият състав на атмосферата и океана, в екосистемите и климата. Въпреки, че повечето жители на планетата съзнават същността на тази опасност, поведението и ежедневните ни навици са в ярък контраст с всичко разумно, а необходимостта от промяна става все по-остра със засилващите се негативни ефекти от промяната в климата. (4)

Климатичните промени може би не са единствената заплаха за съществуващия сега световен ред. Терористични атаки, ядрени оръжия, глобални природни бедствия, свръхнаселеност и намаляване на възможностите за изхранване. Всяка една от тези причини може да отключи деструктивни процеси за обществата по света. Към тези заплахи вече можем да добавим и здравния аспект с психологическите последици от глобалната пандемия.

Нуждата от социално предприемачество изглежда като алтернатива на сега съществуващия икономически и социален ред. В момента развитието на глобализиращия се свят е основан изцяло върху стремежа за постоянен икономически растеж, базиран на

експлоатирането на природни ресурси. Самата промяна може да бъде спонтанна, целенасочена или съвсем хаотична. Но така или иначе имаме нужда от достатъчно сериозни и незаобиколими предпоставки за стартирането на подобен процес, или с други думи - имаме нужда от повратна точка. По всяка вероятност това вече е факт и тя се нарича Ковид-19. Срещата с вируса не е самостоятелно събитие, а цялостен процес за психологическо възстановяване на икономиката и обществената тъкан.

Използвана литература и бележки:

1. Rubin. P., The Folklor Economy, Southern Economic Journal, Vol. 70, No. 1 (Jul., 2003) : 157-171
2. Palmer, T.G., After the welfare state, Ottawa, Illinois, Jameson Books, 2012:5-90
3. Esping-Andersen, G., The three worlds of welfare capitalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 1990 , *За този текст ми подсказа доц. Сийка Ковачева, която е експерт в областта на младежките политики.*
4. Панчев, Х., Социалният маркетинг и социалната реклама като инструмент за противодействие на антропогенната промяна в климата. Комуникационни и семиотични аспекти. СУ "Св. Климент Охридски", дисертационен труд, София, 2017:108, *Темата за влиянието на човешката дейност върху природното равновесие, което води до епохата на антропоцена е изключително интересна част от текста на д-р Христо Панчев.*

6. Идва ли промяната?

Теорията за повратните точки, как се действа в различните културни модели.

Дали социалното предприемачество е алтернатива на съществуващия сега глобален икономически ред? Дали факторът "природа" вече е значима величина в социалните отношения? Това са въпроси, на които изследователите се опитват да дадат своите отговори в първите години след глобалната икономическа криза от 2008-2010 г., която се приема за "повратна точка".

Теорията за повратните точки (tipping points) дължим на Малкълм Гладуел - американски приложен психолог. Според него социалната промяна не е бавен и постепен процес, а резултат от определена комбинация от събития и условия, които водят до внезапна промяна. „Идеите, стоките, посланията и поведенческите модели се разпространяват също като вирусите, а светът може да се промени с малки промени там, където трябва“. (1)

Ключов момент в теорията на Гладуел са "иноваторите" - няколко процента от всички хора, които създават усещане за промяна преди самата промяна. След това идва групата на "внедрителите", които реално подеват идеята за промяна. Механизма на промяната според него се случва верижно, на принципа на доминото. Двете групи съставляват агентите на промяната, приблизително всеки един от шест човека в една голяма група или общност. (2)

"Теорията за повратните точки" е полезен модел, който обяснява причините и механизмите за появата на нуждата от социално предприемачество в годините след глобалната икономическа криза и откроява ролята на лидерите на промяната, които са "иноватори". Разбира се модела не показва дали и защо социалното предприемачество е алтернатива на социалната държава. Той не се прилага по един и същи начин в различните части на света и това се дължи преди всичко на културните различия между отделните общества.

Социалното предприемачество също се различава като практика в различните културни модели по света. Холандският социолог Хеерт Хофстеде създава находчив модел, който обяснява културните различия в обществата. Хофстеде попаднал случайно на еднотипен масив от данни за служителите на IBM в 50 отделни държави. Той успешно използвал тези данни за изграждане на сравнителен модел за различията в културните модели по света. Първичните данни били събрани за целите на вътрешно-фирмената

политика, но холандския учен ги интерпретирал от гледна точка на обществата като цяло. Така той достигнал до някои ключови изводи за културните различия по света.

Хофстеде разглежда два типа култура, които според него са програмирани в хората. Под "култура едно" той разбира тесния смисъл на понятието - рафиниране на личността посредством образование, изкуство и литература, което в някои западни езици се представя и с думата "цивилизация".

В "култура две" Хофстеде вижда едно по-широко понятие, с което борави социалната антропология. При него имаме не само базисните процеси за усъвършенстване на ума, но и социализацията на личността посредством ежедневни дейности, характерни и общоприети за конкретната общност. Това той нарича "софтуер на ума". Според него "култура две" е колективно явление, чрез което конкретната личност споделя и припознава качества и ценности, характерни за общността, от която произлиза. Това понятие има смисъл подобен на този, който Пиер Бурдийо влага в термина "хабитус". (3)

Хофстеде отличава три нива на уникалност на човешкото умствено програмиране. Първото ниво е свързано с човешката природа, която е универсална или наследствена. Второто ниво е обвързано с културата, която е заучена или зададена като специфична от групата или категорията, откъдето произхожда личността. Третото ниво е свързано със самата личност на дееца и нейните специфични прояви - наследствени или заучени. Всичко това трябва да се разглежда през културната относителност, според която няма абсолютни критерии за морална оценка на действията на дейците, а всичко зависи от гледната точка и въввлечеността в процеса.

Културните различия се изяват чрез четири основни начина - през символите, героите, ритуалите и ценностите на конкретната група. Първите три начина могат да бъдат обобщени в термина практики, докато сърцевината на културата се формира от ценностите като чувства с определена насоченост, които винаги обаче покриват два полюса на противоположност (например зло-добро, грозно-красиво). (4)

Хофстеде създава модел за описване на различията в националните култури чрез екстраполация на изходните данни за служителите на IBM. Моделът се базира на четири основни параметъра. Първият е степента на неравенство в обществото (индекс на властовото разстояние). Вторият е свързан със степента на индивидуализъм. Третият е свързан с противопоставянето на мъжественост-женственост като измерение на обществената култура. Четвъртият индекс измерва избягване на несигурността. Този модел е използван за първи път през 80-те години на XX век и много бързо добива световна популярност.

Впоследствие към него е добавен пети параметър, който отчита културните пристрастия на изследователя като противопоставя доборедетел срещу истина според "западното" и "източното" мислене. Това още може да се определи като дългосрочна срещу краткосрочна ориентация. Тази добавка към модела на Хофстеде за межкултурните различия на национално ниво дължим на непалския антрополог Раджендра Прадан. (5)

Моделът на Хофстеде би могъл да се приеме като полезен ресурс при търсенето на отговор на един основен въпрос - дали съществуват регионални различия в практикуването на социално предприемачество в България? Също така е интересно да се разбере дали има връзка между теорията за повратните точки и масовото навлизане на социалното предприемачество в живота на обществата след кризата от 2008 г. и до каква степен това е свързано с упадъка на модела "welfare state" и процесите на глобализация. Докато изследователите търсят тези отговори, се появява и ново предизвикателство, наречено Ковид-19. То добавя твърде много неизвестни към всичко казано дотук.

Използвана литература и бележки:

1. Гладуел, М. Повратната точка. Как малките неща могат да доведат до големи промени. Издателска къща Жанет 45, Пловдив, 2008:281. *Изказвам благодарности към издателя Манол Пейков за личната му анагжираност да издава на български език важни за обществото книги. В няколко разговора с него обсъждахме разпалено темата на изследването и теорията за "повратните точки".*
2. Гладуел, М. Повратната точка. Как малките неща могат да доведат до големи промени. Издателска къща Жанет 45, Пловдив, 2008:163-165
3. Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума, Абагар, 2001: 5-7
4. Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума, Абагар, 2001: 8-12
5. Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума, Абагар, 2001: 27-244, *Хофстеде има много специално отношение към културните различия между обществата по света. Той е находчив изследовател с късмет да попада на точните данни в подходящия момент. За него разбрах от доц. Мира Радева по време на катедрено заседание и обсъждане на моята работа в Пловдивския университет.*

7. Противопоставянето между глобално и локално

Глобализация, културни пейзажи, образът на предприемача в България, кои са предпоставките за нужда от социално предприемачество в страната.

Когато се говори за глобализация, следва да се разбират процесите, започнали след 60-те години на XX век. Те водят до все по-ускорено концентриране на време и пространство, съчетано със свързване на ключови системи от световните общества. Това се вижда в четири основни измерения - политическо, икономическо, културно и екологично. Тези процеси привидно изглеждат уникални за нашата епоха, но вероятно може да се определят техни аналогии и в предишни периоди от човешката цивилизация, като сега всичко се случва едновременно и навсякъде.

Поради интереса ни към социалното предприемачество, може да се задълбочи обзора на глобализацията в културното ѝ измерение. Едно е да се твърди, че съществуват мощни сили за хомогенизиране на света, но съвсем друго е да се подкрепи твърдение, че културните различия неминуемо ще се заличат. Редица влиятелни анализатори на този процес твърдят, че по-скоро тенденцията към глобализиране води до нови форми на културно изразяване.

Социологът Роланд Робъртсън поддържа хипотезата, че глобалните културни течения често водят до възраждане и процъфтяване на локални културни ниши. С други думи изглежда твърде преувеличено да се твърди, че т.н. "уестърнизация" на глобалното общество води до загуба на местна културна идентичност. Дори напротив - на културно ниво се самоподдържат уникални местни мрежи, което дава основание на Робъртсън да изгради представата за "глокалност". Това според него е комплексна интеракция между глобално и локално, която се характеризира с различни типове културни заемки между двете състояния. Като резултат от това се създава културна хибридность. (1)

Един от водещите изследователи на глобализацията е полският социолог Зигмунд Бауман. Той в някаква степен поддържа подобна хипотеза за наличие на глокалност в някои измерения на глобализационните процеси, като дава за пример теза на Харалд Велцер, изразена в книгата "Климатични войни" от 2012 г. Според Бауман проблемите, пред които се изправя планетата в началото на XXI век се нуждаят от коренно различно третиране - или нещо като културна революция в цялостния начин на живот. На практика най-острите и непреодолими проблеми, с които се сблъскваме в нашето съвремие, по правило са глобално продуцирани от сили, които се разполагат в т.н. "пространство на потоците".

Подобен тип проблеми създават неудобства поради своята всеобхватност и не могат да бъдат решавани с териториални инструменти за политически контрол. Парадоксално е, че създаващите подобни проблеми имат склонността да измиват ръцете си при възстановяването на определено равновесно състояние, като предпочитат да не участват със средства или ресурси за разрешаването им. Така трудната задача остава за местните общности, които по правило търпят най-много негативи.

Такива проблеми например са имигрантските потоци в големите европейски градове, които са продукт на прогресиращата "диаспоризация" на планетата, която създава все повече бежанци, идващи от отделечени земи. Тези потоци от хора обаче създават остри локални проблеми, свързани с тяхното устройване, намиране на работа и адаптиране към местните ежедневни правила на общността. Нещо, което е далеч отвъд представата за градските общности в началото на индустриалната революция, които са разполагали с голяма автономия и са се развивали по свои собствени установени традиции. Сега това отдавна вече е забравено и на практика градовете днес могат да се разглеждат като едни локални лаборатории за ремонт и поддръжка на глобални проблеми, създадени обикновено някъде другаде или привнесени от обстоятелствата. (2)

Американският социолог Аржун Ападураи оставя на преден план културната адаптация. За него централният въпрос на глобалните отношения е напрежението между културна хомогенезация и културна хетерогенезация. Новата глобална културна икономика трябва да бъде разглеждана като комплексен, припокриващ се и взаимно противоречащ си ред. Тя не може да бъде разбрана като съществуваща в подредени модели от типа център-периферия. Сложността ѝ в сегашно време трябва да бъде разглеждана през взаимните противоречия между икономика, политика и култура.

Тези сложни противоречия могат да бъдат изследвани като се анализират взаимодействията между пет глобални течения. Ападураи ги дефинира като "етно скейпи", "медиа скейпи", "техно скейпи", "финансови скейпи" и "идеоскейпи". Тези термини, обобщени с еднаквата надставка "скейп" (пейзаж), определят политически, лингвистични и исторически наплъствания между различни видове актьори като национални държави, транснационални диаспори, субнационални движения с религиозен, културен и икономически характер, и дори малки интимни общности като села, квартали и семейства.

Всички тези културни пейзажи са едни своеобразни тухли на това, което може да се определи като "мечтани светове". Това са взаимно проникващи светове, които са изградени от исторически обособени копнежи на различни личности и групи по света. На глобалната сцена тези пет различни потока се възпроизвеждат благодарение на

взаимните и противоречиви прониквания между тях. Така от една страна се получава едно разпадане на усещането за териториалност заради ефектите от взаимното проникване на капитали и идеи, но от друга страна това засилва и желанието за местна културна автономия като стремеж към запазване на идентичността на групата или общността. Това неизбежно е свързано с дефиниране на определена териториалност като символ на тази борба, което поражда отново вътрешно противоречие и възпроизвежда процеса отново и отново. (3)

Образът на предприемача в България

Веднага след началото на демократичните промени през 1989 г. в страната настъпва бум на частната инициатива и почти във всяко семейство има регистрирана фирма. Постепенно този ентусиазъм стихва, за да отстъпи място на разума, а след това и на апатията. В направено национално представително проучване през 2012 г. се оформят по-скоро негативни оценки спрямо образа на предприемача. Това се дължи на поредица от причини, които екипът провел изследването анализира от гледна точка на социологията, икономиката, религията, философията, антропологията и историята. Този бум на предприемаческата енергия в България вероятно има връзка с навлизането на страната в глобалната икономика.

Данните показват, че като цяло предприемачите имат все по-влошаващ се имидж в обществото, съчетан с висока степен на недоверие. Особеностите на българския преход превръщат предприемача от "създател на възможности" в "типаж, бъдещ съмнения и недоволство". Това вероятно се дължи на порочните начини за натрупване на капитал, преминал през различни форми на приватизация и кредитни манипулации при банковите кризи до 2000 г., както и заради строителния бум след това.

На практика в първите години на XXI век представата за предприемача в България почти винаги се свързва с някой, който строи нова сграда. Това изкривява идеалния му образ в представите на хората към зле скроени и окарикатурени форми, в които винаги има нещо неясно, на ръба на закона и вероятно спекулативно постигнато с политически протекции. По-голямата част от предприемачите в проучването не се гордеят, че са такива. Като това особено важи за едрите предприемачи, които са поставяни много по-често в негативен образ, за разлика от дребните и средни предприемачи. Опасенията на широката публика идват и от егозима на предприемачите и стремежа им към печалби, като не зачитат обществения интерес, особено в грижата за природата и екологичното равновесие.

Много е показателен изводът за липса на историческа връзка между етапите на предприемачеството в България, което е съчетано с липсата на добри съвременни примери за предприемачи, които да бъдат и крупни дарители. Така образите на най-големите дарители в новата ни история братята Христо и Евлоги Георгиеви и Димитър Ценов, на които дължим изграждането на Софийския университет и Стопанската Академия в Свищов, нямат своите аналози днес. Но за сметка на това масовото мнение е, че предприемачите не са социално отговорни, което е сериозен проблем. Това обаче вероятно открива възможност за бъдещите социални предприемачи, които биха могли да се впишат в един съвсем различен социален образ и да изиграят своята алтернативна роля при формирането на устойчива социална икономика в страната. (4)

Причини за нуждата от социално предприемачество в страната

Глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. е повратен момент в промяната на нагласите на българите към социалното предприемачество като тип икономическа активност. Кризата се отразява на българската икономика и общество, но не в такива апокалиптични мащаби, както е представяно от политиците. Единственият по-сериозен вътрешен икономически катаклизъм за страната е фалитът на комбинат "Кремиковци", който повлича след себе си сериозен спад в дейността на БДЖ и НЕК. Това води до спад от 4,9 % на БВП за 2009 г.

Най-драматичните години на преход към действаща пазарна икономика в България са между 1994 и 1997 г. Тогава държавата на практика фалира два пъти, освен това фалират една трета от банките, а към началото на 1997 г. 36% от населението живее под прага на бедност и делът на неформалната икономика се изчислява на 36-37% от БВП. След въвеждането на валутен борд и постепенното реструктуриране на икономиката към началото на 2000 г., въпреки започналия икономически растеж, има увеличение на безработицата до 20% от населението в активна възраст. В тези няколко години след кризата това се усеща особено болезнено в Родопите заради постепенното закриване на дейността на териториалните подразделения на Горубсо.

Предпоставка за появата и развитието на социално предприемачество в България от типа, характерен за началото на XXI век, е края на "прехода към пазарна икономика". От 2003 г. нататък може да се счита, че в страната съществуват условия за пазарно ориентирана икономика, след труден процес на реструктуриране. Стартът му е през 1991 г., при който има стремеж за завръщане към "нормалността" след "46 години опити за изкуствено организиране на стопанския живот".

Според философът Красен Станчев в България към 2003-2004 г. се наблюдава приятелски настроена към пазара и частната собственост държавна власт, преобладава частната собственост, има пазарна координация на действията и договорите, има твърди бюджетни ограничения при държавните разходи, на пазара господар е купувачът, дефицитът на стоки и услуги и високата безработица са по-скоро временни и редки явления, бизнес циклите са нормални, а не политически подбудени. Това са седемте необходими стъпки, които определят успешната трансформация на една обществена система от социализъм към капитализъм, съгласно разработен от Янош Корнаи модел. Станчев добавя и още една характерна за България специфична черта - всичко това се случва в условията на валутен борд. (5)

Обективна причина за появата и растежа на сектора на социално предприемачество след 2000 г. в България е свързан и с промени в законодателството. От 1 януари 2001 г. Парламентът дава възможност на организациите от третия сектор да развиват дейност с печалба. По този начин юридическите лица с нестопанска цел могат да извършват допълнителна стопанска дейност само, ако е свързана с предмета на основната им дейност, за която са регистрирани, и като използват прихода за постигане на определените в устава или учредителния акт цели. (6)

Друга предпоставка за стартиране на социалното предприемачество в България са измененията на Закона за социално подпомагане, които влизат в сила от януари 2003 г. Те предоставят правна възможност и механизъм за делегиране на социални услуги от общините към изпълнители от гражданските организации. Към момента тази възможност вече се използва, макар и не така масово. Едва 15% от социалните услуги в страната се предоставят от неправителствени организации. След влизането в сила на новия Закон за социалните услуги през лятото на 2020 г. се очаква този процент да нараства в следващите години.

Едва от 2012 г. се събират официални данни за социалните предприятия в България. Това започва да се практикува по инициатива на Министерството на труда и социалната политика в партньорство с НСИ. Така например към края на 2015 г. 2713 организации са се самоопределили като "социални предприятия", като най-предпочитаната форма за регистрация е "неправителствена организация". Към онзи момент те са осигурявали 21 768 работни места, което прави средно по 8 наети лица в едно социално предприятие. Огромната част от социалните предприятия са микро или малки по своите размери и обхват на дейност в България.

Изводът е, че обективни предпоставки за нуждата от възникване на социалното предприемачество в България са двете национални икономически кризи от средата на 90-

те години на XX век. След тях възникват и други обстоятелства, които улесняват процеса. Но трябва да минат още години, за да се променят масовите нагласи към социалното предприемачество. Повратна точка за това се превръща глобалната икономическа криза от 2008-2010, която влияе на световното обществено мнение как е етично да се прави бизнес. Поради Ковид-19 кризата в световен мащаб се наблюдава известно затихване на социалните предприемачи, но сред трите им водещи теми на дейност продължава да се откроява етичната икономика.

Използвана литература и бележки:

1. Steger, M., Globalization, Oxford university press, 2009: 1-77, *За глобализацията са правени прекалено много изследвания. Аз използвам текстове, които разглеждат хибридните състояния в процеса глобално-локално.*
2. Baumann, Z. Glocalisation and hibridity, 2013, Glocalism 1:1–5
http://www.glocalismjournal.net/issues/hybridity/articles/glocalization_and_hybridity.kl
3. Appadurai, A., Disjuncture and difference in the Global cultural economy, Theory, culture and society magazine, vol. 7, 1990 :295-310
4. Ганев, П., Лулева, А., Димитрова, Б., Колев, И., Янакиев, К., Иванов, М., Производителят на възможности. Образът на предприемача в България, ИПИ, 2013
5. Станчев, К. и колектив, Анатомия на кризата, България 2009-2015, хронология, проявления, поуки., ИПИ, София, 2015:7-23
6. ЗАКОН ЗА ЮРИДИЧЕСКИТЕ ЛИЦА С НЕСТОПАНСКА ЦЕЛ, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134942720>, (ЗЮЛНЦ, 2001:чл. 3)

8. Социалният предприемач в идващото общество

Ролята на предприемача, метафората за "чужденец", различни определения за социален предприемач.

Изследователят на бизнес процесите през втората половина на XX век Питър Дракър създава понятието "идващото общество". С него той описва промяната в начина на правене на бизнес и как е етично това да се случва. В тази трансформация ключова роля играе фигурата на социалния предприемач, който "прави разликата" със сега съществуващия модел на икономически растеж.

Понятието "роля" навлиза в социалните науки чрез драмата. То има дълга история и традиции в европейския театър, от които в началото на XX век се развива и социологическото му измерение. Първоначално в САЩ е разработена независимата социологична категория "влизане в роля" от Джордж Мийд през 1934 г., доразвита две години по-късно от Ралф Линтън. В този теоретичен модел обаче не е взето под внимание влиянието на драмата върху процеса.

По-късно структуралистите използват понятието за роля, особено американския социолог Толкът Парсънс. Влиятелна е и позицията на Ървин Гофман чрез неговата "драматургична теория" в социологията. Представена за първи път през 1959 г. като нова версия на символния интеракционизъм, тя се доразвива след това, за да превърне Гофман в един от най-оригиналните американски социолози, често цитиран и коментиран.

Гофман се насочва да изследва социалните взаимодействия на микроравнище, като използва феноменологичния подход. Теоретичния му език е пряко взиман от театъра, което понякога създава объркване при разграничаването на теоретична позиция и метафорично изказване. Но така или иначе неговия принос в прецизирането на понятието "роля" в социологията е особено значим. (1)

Един от лидерите в психодраматичното направление в социалните науки е психологът Джейкъб Морено, известен и като бащата на този метод. Той дава следното определение за роля:

"Ролята може да се дефинира като действителните и осезаеми форми, които приема Азът. По този начин определяме ролята като функционалната форма, която човек приема в специфичния момент, когато реагира на специфична ситуация, в която участват и други лица или обекти. Символичното представяне на тази функционална форма,

възприемана от индивида и околните, се нарича роля. Формата се създава от миналия опит и културните модели на обществото, в което човек живее, и се изпълнява от всеки според възможностите и вижданията му. Всяка роля е сплав от лични и колективни елементи. Всяка роля има две страни - лична и колективна." (2)

В социологията е много популярна метафората за "чужденеца". Неговата роля за развитието на местната общност се разглежда от редица автори, сред които Георг Зимел и Алфред Шютц. И двамата са немци, но имат съвсем различна съдба. Зимел реализирал своя потенциал в родната си страна като първи председател на немското социологическо общество. Шютц имал малко по-неблагоприятната съдба поради своя еврейски произход. Дълги години работил като банков чиновник в САЩ и едва посмъртно получава заслужено признание за своите изследвания, които той записвал под формата на дневник в тетрадки.

Зимел твърди, че през цялата стопанска история чужденецът се явява като търговец, съответно търговецът - като чужденец. Но като социологическа форма "чужденецът" крие една двойствена роля, ако разгледаме неговата позиция спрямо понятията "фиксираност" и "освободеност". Това съотношение между "фиксираност" и "отдалеченост" задава абстрактния характер на отношението към него, което рефлектира в голяма степен и върху отношението към плодовете на неговата дейност.

Ако приемем, че под "чужденец" се разбира личността на социалния предприемач, то настъпва неизбежно дистанциране между него и целевата му група от хора в социален риск, която той би искал да обслужва с дейността си. Този разрыв би бил по-малко значим за крайните резултати от подобно начинание, ако личността на социалния предприемач е преминала през процес на "сближаване" на гледните точки в процес на всекидневно общуване. Подобен процес на социална интеракция между личността на социалния предприемач и целевата група, върху която той се е фокусирал, би довела до постепенно сближаване на гледните точки и прогресивно увеличаващо се взаимно поле на доверие. Но така или иначе той ще продължи да бъде едновременно близък и далечен, а личността му ще продължи да бъде възприемана като определен тип, а не като отделен индивид. (3)

Алфред Шютц използва общата теория на интерпретацията, в опита си да представи метафоричния образ на "чужденеца". Зад това определение той визира пълнолетен индивид от нашето съвремие и цивилизация, който се опитва да бъде допуснат или приет трайно от групата, към която се стреми. Шютц поставя основна задача - да се разгледа ситуацията на насочване към групата от страна на "чужденеца". Подобно насочване предшества всяко възможно социално приспособяване, включващо и неговите предпоставки. Или ако трябва да се изрази в контекста на ролята на личността на социалния предприемач, то подобно насочване към групата е възможно чрез точното

дефиниране на социалния проблем на групата и създаването на алтернативни възможности за неговото решаване.

Това може да бъде описано и като валидиране и генериране на идея, която преминава след това процес на прототипиране до продукт и валидирането му сред целевата група. Но Шютц напомня, че социалния изследовател трябва да остане "незаинтересован научен наблюдател на социалния свят". Така той може да защити своята позиция на безпристрастност и да устои на евентуалните емоционални връзки с обекта на изследването.

Като човек на действието и експертното познание, социалният предприемач изпълнява двустранна функция да реализира своите идеи, като удовлетворява дефицити на определени социални нужди сред уязвими групи под формата на услуги. От тази гледна точка той се сблъсква с нуждата да преодолее така нареченото "мислене както обикновено" на групата, за да може да придобие определено ниво на доверие за социалната иновация, която предоставя чрез своето предприемаческо усилие. Така той е длъжен да се опълчи на съществуващата за групата стандартизирана схема за културен образец, която се е изградила като част от всекидневния житейски ритъм, защото знанието за културния образец носи своята самоочевидност и то се приема на доверие при отсъствие на доказателство за противното, както отбелязва Алфред Шютц. (Шютц, 1999:9-11)

В този смисъл социалният предприемач е длъжен да потърси "доказателство за противното" и да го защити адекватно пред уязвимата група, към която се стреми. Но така и той преминава през процес на трансформация на своята личност, за което може би дори не си дава и сметка - той започва "да интерпретира своето ново социално обкръжение чрез собственото си мислене както обикновено". Така той реализира един процес на преход от незаинтересован наблюдател до евентуален член на тази група, което води и до промяна в полето му на неговите действия. Тук е удачно да се цитира отново в оригинал метафоричния изказ на Шютц: " Скачайки, така да се каже, от залата на сцената, бившият зрител става участник в представлението, влиза като партньор в социални отношения със своите колеги актьори и участва отсега нататък в развиващото се действие". (4)

Ето тук се прокарва теоретичния мост между представата за роля и метафората за чужденеца. Ролята на личността може да се проследи и в търсенето на "глокалния" характер на социалното предприемачество, при което една глобална идея се адаптира към спецификата на конкретна местна общност. Ето как го определят този процес някои от по-значимите изследователи на социалното предприемачество в неговия съвременен смисъл:

Социалният предприемач проправя пътеки за нови и силни идеи чрез визия и изобретателност. Той има усещане за мисия и чувствителност към дребните детайли от ежедневието. (5)

Социалният предприемач осъзнава къде има възможност да бъдат задоволени социални нужди, които държавата не може или няма как да реализира. Обикновено мобилизира доброволци, генерира средства или ползва предимства, с които „прави разликата“. (6)

Социалният предприемач играе ролята на носител на промяната в обществото чрез: възприемане на мисия да създава и подкрепя във времето социална ценност; разпознаване и безусловна подкрепа за възможностите в изграждане на тази социална ценност; въвличане в процес на непрекъснати иновации, адаптации и учене; дръзко участие в процеса независимо от ресурсните ограничения; загриженост към създаването и устойчивостта на материалните резултати от дейността. (7)

Социалният предприемач е ярка личност с иновативен и трансформиращ подход и едновременно с това разказвач на истории, създаващ връзки и управляващ хора. Той разпознава социалния проблем и създава кауза, около която изгражда цялостно дейността в търсене на социална промяна. (8)

Социалният предприемач изгражда и подкрепя социалната промяна чрез реализирани възможности за създаване на социални блага, благодарение на нови проекти или иновативни подходи към съществуващи дейности. (9)

Социалният предприемач е личност с иновативен подход към разрешаване на най-наболените социални проблеми. Той е едновременно визионер и изключителен реалист спрямо възможностите за реализация на заложените цели. (10)

Както вече стана ясно многократно, добрите примери задават представата за социалното предприемачество и легитимират личностите, които ги изпълват със смисъл сред общественото мнение.

Използвана литература и бележки:

1. Фотев, Г., История на социологията, том 2, Труд, 2002:389-393
2. Морено, Дж., Основи на психодрамата, Отворено общество, 1994:99-100, *Тук правя опит за мост между психологията и социологията, две близки науки, които ползват подобни методи в различни човешки мащаби.*

3. Зимел, Г., Фрагментарният характер на живота, София, Критика и Хуманизъм, 2014:144-152, *Горецо препоръчвам този сборник с текстове от Зимел, преминал през умелата редакция на проф. Кольо Коев.*
4. Шютц, А., Чужденецът, София, Лик, 1999 :8-13, *Тази забележителна книга с превод на български език дължим на проф. Кольо Коев, който е редактор на текста.*
5. Bornstein, D., Changing the world on a shoestring, 1998
<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/01/changing-the-world-on-a-shoestring/377042/>
6. Thomson, Alvy, Lees, Social entrepreneurship – a new look at the people and the potential, Huddersfield University Business School, 2000
7. Dees, G., Elias, J., Business Ethics Quarterly, Vol.8, issue 1, p165 – 178, Jan 1998
8. Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1997
9. Zahra, S., Globalization of Social entrepreneurship opportunities, Strategic entrepreneurship journal, Volume 2, Issue 2, June 2008 :117–131
10. Ашока фондация <https://www.ashoka.org/en/focus/social-entrepreneurship>, това определение е взето от сайта на фондацията, основана от Бил Драйтън. Той се счита за един от първите глобални социални предприемачи.

9. Предприемачество по български

От робство към свобода, предприемачите на XX век, обезлюдяването на селата, неформална икономика, метафори в масовата култура.

В годините на Българското Възраждане (1762-1878) икономическият подем сред българското население намира реализация в политически и национални амбиции. Общият пазар в Османската империя улеснява търговията, а държавните поръчки подпомагат първите опити за предприемачество. Тук трябва да отбележим предшестващия това успешен период на развитие на българската католическа общност в Северозападна Стара Планина през XVII век. Преди потушаването на Чипровското въстание през 1688 г., в района се появява предприемаческа прослойка от търговци, които предлагат местните златни и сребърни ювелирни изделия на всички големи европейски пазари. В този "златен" период се появяват и първите значими литературни творби на български автори, сред които "За древността на бащината земя и за българските дела" от Петър Богдан. Това показва, че развитието на културната идентичност и предприемачеството вървят ръка за ръка.

От популярната история знаем за първата тъкачна фабрика на Балканите, създадена по инициатива на Добри Желязков в Сливен през 1834 г. Той дори е считан за първия индустриалец по нашите земи, въпреки че фабриката е държавна. Когато Желязков става неудобен за османската власт, е принуден да замине за Влашко, където завършва земния си път в немотия. Примерът му е красноречив за специфичните особености на предприемаческата среда в мултиетническата империя в първата половина на XIX век.

Стопанската същност на този период е свързана с появата на буржоазни икономически елементи сред господстващата все още феодална структура. Това води до създаване на предпоставки за постепенно израстване и развитие на капиталистически отношения. Те стават реалност много бавно, защото реформите в империята са тромави, а занаятчийското манифактурно производство все още не се е сблъскало с конкуренцията на западноевропейските фабрично произведени стоки. Едва след Кримската война процесите се ускоряват, за да доведат до политическа свобода и икономическа независимост на голяма част от българския етнос след 1878 г. (1)

В този период на национален подем все още не можем да говорим за открояваща се предприемаческа прослойка сред българското население, като разбира се може да се направят някои изключения за отделни общности, които се занимават с отглеждане на

животни и преработка на вълна и млечни продукти в големи мащаби - Котел, Подбалканските градове, овчарите в Родопите. Но и при тях основният клиент е армията на империята.

Интересен е примерът на братята Гюмюшгердан от Дермендере (днес село Първенец до Пловдив). През 1847 г. те създават първата частна текстилна фабрика благодарение на голяма държавна поръчка за шаяк за нуждите на турската армия. Впоследствие се откриват и други фабрични производства с чужди капитали, някои от които преминават като собственост в ръцете на българи. Но все още основен проблем е липсата на капитали, които да бъдат в основата на предприемаческата активност.

Благодарение на търговията се появяват богати български фамилии, които обаче трудно могат да реализират предприемаческа дейност в неустановените правила на икономиката на Османската империя. Затова много от тях се насочват към лихварство, отпускане на кредити срещу залог. В тази дейност се посвещават и някои от първите читалища в страната - например свищовското отпусна кредити на граждани за търговска или земеделска дейност. Трябва обаче да бъде създадено Княжество България, за да се изградят все пак някакви действащи правни рамки, които да родят и първите реални предприемачи.

Свободна България и предприемачите

Стопанската история на България от Освобождението през 1878 г. до наши дни условно може да се раздели на три основни етапа. Първият е свързан с монархическия период (1878-1944) и големите кризи след двете Балкански войни, Първата световна война и глобалната икономическа депресия десетилетие по-късно.

Вторият период (1944-1989) е свързан с мащабния проект за социално инженерство и изграждането на социалистическа планова икономика. Това включва ускорена индустриализация, колективизация на селското стопанство и драстично намаляване на селското за сметка на градското население. реализирани са масови планирани изселвания и заселвания по религиозни, политически и икономически причини на големи групи от хора. Резултатите от този експеримент в неговия край могат да се приемат за катастрофални.

Третият период (1989-2003) е свързан с преход към пазарна икономика и демократично управление, който върви паралелно с негативни демографски процеси, банкови кризи, политически сътресения, но и положителни стъпки за промяна в

геополитическата траектория на страната. (Аврамов, 2006: 35-72)

Според изследователят Румен Аврамов България винаги е била сред най-бедните четири европейски страни от Освобождението до наши дни. Населението традиционно е било свързано със селото и селския начин на живот в периода до колективизацията на земеделието (1944-1959). След това рязко се променя съотношението между селското и градското население, което води след себе си много социални проблеми, особено видими след рухването на плановата икономика през 1989 г.

Икономиката на страната винаги е била подвластна на субективни управленски фактори в комбинация с хронична липса на капиталови ресурси и достъп до модерни технологии. Това създава една устойчива тенденция за липса на добре развита предприемаческа прослойка в обществото, която да задвижва икономическото развитие по смисъла на Шумпетеровия модел. Редките периоди, когато все пак предприемачите са успявали да създават просперитет, са били последвани от дълги периоди на икономически кризи, войни или социално инженерство.

Например в периода между двете световни войни, предприемаческата прослойка в обществото представлявала малка част от градското население на страната (4%), което пък било четири пъти по-малко от това в селата. Сумарно предприемачите са представлявали не повече от 1% от цялото население, като са били концентрирани в градовете. От тях близо 15% са били представители на еврейската общност, която губи драматично своите икономически позиции по време и след Втората световна война. След събитията в периода 1944-1950 (Народният съд, разкулачването по селата, първата вълна на колективизация в богатите равнинни селски части на страната и постепенното трансформиране на съществуващите кооперативни стопанства в новите ТКЗС-та), на практика не остават реални предприемачи в страната, което води до загуба на умения за няколко поколения напред.

Едва след 1986 г. се наблюдават първите опити за частна инициатива, които обаче са твърде дребни за мащабите на българската икономика и много малко от новите предприемачи успяват да развият сериозен бизнес, базиран само на умения и пазарни конкурентни предимства в първите години на прехода към пазарна икономика. (2)

Нуждата от поява на социалното предприемачество е обективна и е резултат от опита за налагане на неолиберален модел на преход към пазарна икономика през 90-те години на XX век. Първите стъпки в тази посока се оказват драматично неуспешни, което води до две икономически катастрофи през 1994 г. и 1997 г. Едва след 2003 г., в условия на валутен борд, съществуват условия за функционираща пазарна икономика, според

изследователя Красен Станчев. (3)

Нуждата от поява на социално предприемачество е продиктувана и от особеностите на кооперативното движение в България. За разлика от някои западноевропейски страни със силно кооперативно движение като Дания, у нас тези организации по-скоро са създавали усещане за просперитет сред редовите си членове, отколкото реално да са допринесли за значимо увеличение на общото благосъстояние на обществото. Вероятно това се дължи на стопанската култура на българите, която много често е опорочавана от корупционни практики или от егоистични подбуди за лично облагодетелстване под прикритието на размития организационен живот.

Кооперативното движение в България е създадено поради липсата на други значими форми на генериране на собствени капитали за развитие на икономическия живот. Частните акционерни капитали винаги са били много ограничени в българския стопански живот през първата половина на XX век, а усещането за бедност подтиква хората да се сдружават като форма на самозащита. Така се появяват различните форми за самофинансиране на кооперативните членове чрез спомагателни каси, популярни банки и взаимоспомагателни дружества, базирани на строги правила за даване на заеми с лихви, срещу ипотечи.

На хартия тази система работи, но на практика се появяват множество културно обусловени изкривявания, които водят до появата на нарицателния сборен образ на "кооперативния човек". Той е изтъкан от вътрешни политически и икономически противоречия, достигнали до ранг на цялостна кооперативна субкултура. Въпреки това, на много места в страната кооперативното движение има своите обективни успехи, дължащи се на блестящите резултати на отделни личности, водещи дейци на кооперативната социална икономика. Върху техните успехи до голяма степен стъпва и стремежът на комунистическия режим през периода 1950-1975 г. да изгради колективизация в селското стопанство по съветски модел.

Кооперативното движение обаче не успява да компенсира тази характерна за България "икономика на бедността" през първата половина на XX век, нещо с което се проваля след това и плановата икономика на комунистическия режим, особено в периода след 1975 г. Стремежът към икономическо догонване на по-развития западен свят завършва с предизвестен крах. В "прехода към пазарна икономика" кооперациите губят постепенно своя масов характер и капиталова мощ, което предопределя преосмислянето на техния статут. (4)

Периодът на централна планова икономика за относително дълъг период от време

създава строго бюрократичен подход, заменящ индивидуалните действия на предприемачеството в икономиката. Социологът Иван Чалъков успешно адаптира модела на Шумпетер към социалистическата икономика, нещо което би изглеждало безмислено от гледна точка на един либерален икономист. Чалъков очертава няколко характерни особености на предприемачеството в плановата икономика, чрез които в краткосрочен план се постигат бързи резултати, но в дългосрочен план се стига до загуба на конкурентни предимства.

На първо място стои активността на лидера, която се приема като фактор за производство, редом с труда и природните ресурси. Той директно се разпорежда и за финансовите ресурси. В една либерална икономика предприемачът трябва да убеди банкера, че идеята си заслужава риска. При плановата икономика е съвсем различно.

Впоследствие цялата предприемаческа печалба отива в социалистическата държава, за разлика от либералната икономика, където тя се дели между предприемача, банкера и останалите собственици на капитала. При плановата икономика няма и конкуренция, което подпомага процеса на "усвояване" на иновациите. В непазарната икономика прекия и абсолютен контрол от централния власт върху ресурсите води до стесняване на социалната база на предприемачеството. Чалъков твърди, че в дългосрочен план това води до съществени негативни ефекти върху темповете на иновации и оттам върху темповете на икономическо развитие.(5)

Къде отиват всички тези хора?

Периодът на планова икономика е върви с характерна динамика в демографското развитие на страната. В началото на 50-те години на XX век се наблюдава по-различна демографска картина в България от познатата ни сега.

През 1946 г. българското село достига върховата си точка по брой на населението - почти 5 300 000 души, което е около 75% от общото население тогава. Българските села след това постепенно започват да се обезлюдяват, за да се стигне до сегашните нива, когато по-малко от една четвърт от гражданите на страната живеят на село. И все пак въпреки големия брой селяни в първата половина на XX век, предприемачеството е преди всичко в градовете, които нарастват по броя на своето население 25 пъти за периода 1900-1946 г. За същият период населението в селата нараства два пъти. Там има и скрита безработица поради липса на достатъчно обработваема земя и заради постепенното навлизане на машинната ѝ обработка.

Огромната част от земеделските производители са малки по размерите на своите

стопанства. През 1946 г. едва 0,1% от всички собственици на земя са едри чифликчии (561 броя с земя над 500 дка). Една четвърт от стопанствата са между 50 и 100 дка, а една трета от тях са с под 50 дка земя. Това не дава възможност за ефективна машинна обработка и по-голямата част от продукцията отива за задоволяване на личните нужди, без да се предлага на пазара.

В периода на колективизация на земята и създаването на ТКЗС-та доста от селяните с по-големи стопанства се местят към градовете поради различни причини, а на село остават малко хора с предприемачески способности. Изключение правят някои личности от съществуващите и преди 1946 г. земеделски кооперации, благодарение на които се модернизира земеделието от края на XIX век до началото на процеса на колективизация. Първата земеделска кооперация например е създадена през 1890 г. в пирдопското село Мирково.

Селективното редуциране на населението към градовете, а след това и насилствената на места колективизация, която не преминава и без съпротива (Бърдарски геран, Козлодуй, Видинско и Кулско), като цяло води до изтичане на предприемачески потенциал от селата. В градовете обаче вече няма поле за изява, а и дребното предприемачество там е задушено, особено след масовото изселване и на евреите от страната в посока новата държава Израел.

Тези негативни тенденции в българското село са по-незабележими в планинските региони и най-вече в Родопите, където и парцелите земя са по-малки като площ, а основния доход от аграрния сектор се формира в животновъдството. Но дори и там след 1950 г. със създаването на Горубсо започва процес на индустриализация и региона се населва с мигранти от вътрешността на страната. Това може би не води до толкова драстична загуба на предприемачески нагласи сред местните хора, но те като цяло се отдръпват от частната инициатива. (6)

Трансформацията на демографската картина към 1989 г. се дължи на ускорената индустриализация на стопанството. Това рефлектира и в относителна неспособност на българското общество да създаде качествена предприемаческа прослойка в годините на преход към ефективна пазарна икономика (1989-2003). В България се наблюдава процес на икономическа трансформация, базирана върху изградените през късния социализъм партийно-номенклатурни структури, които преразпределят основните икономически ресурси на държавата в навечерието и в първите години на прехода.

Предприемачество на сянка

В годините на зрял социализъм в България се наблюдава рязко увеличаване на примерите за „неформална икономика“. Този феномен се появява като обект на научен интерес в началото на 80 те години на XX век. Той произтича от особеностите на официалната икономика, икономическата култура на населението и пряката държавна намеса в икономическия процес. (7)

Спектърът от дейности е разнообразен. Волнонаемен труд в различни организации (познат като доброволчество), често прилаган и организирано (бригади, ленински съботници). Полагане на труд без договор за дейности с плащане на ръка – поправка на телевизор, ремонт на баня, варене на ракия. Дейности на ръба или извън закона като укриване на доходи и корупция, както и услуги „по втория начин“, които стават нарицателни с израза „танту за кукуригу“. Особено интересен аспект на неформалната икономика е правенето на зимнина, което се превръща в българско национално хоби. Появяват се и интересни изрази за това, например в Родопите старите хора казват за онзи период „Когато започнахме да остъкляваме месото“.

По правило този тип дейности не се отчитат в националната статистика за произведените стоки и услуги и получените от тях доходи. Въпреки това хората постепенно се замогват и в онези години се появяват домашните скривалища за пари, често наричани „БурканБанк“. Тези практики продължават в трансформиращото се българско общество и в първите години на „Прехода“. Тогава обаче настъпва времето на фирмаджиите и трибуквените групировки.

В икономически смисъл подобен тип дейности маргинализират в социален план действащите в тях лица, но това не означава непременно, че те са генерално лишени от благата на социалната система на държавата. По правило този тип дейности не се отчитат в националната статистика за произведени стоки и услуги и получени доходи от тях. Това поставя въпроса дали все пак всичко това води до икономическа динамика и социална промяна, особено за трансформиращо се общество като българското.

Погледнато от позитивистка перспектива маргинализацията е вид социално заболяване, което подлежи на лечение чрез едни или други мерки на социалната и икономическата политика на държавата. Тя обаче няма необходимия финансов ресурс за това, което е болезнен проблем за постсоциалистическия период в България.

Намаляващият обем от публични социални услуги отваря ниши за социално предприемачество. Освен това глобализацията и изострянето на икономическата конкуренция създават двустранен процес на несигурност. От една страна фирмите все

повече аутсорсват част от своите дейности на външни изпълнители, често самонаети лица на свободна практика. От друга страна тези свободни агенти на пазара на труда работят на проектен принцип и нерядко изпадат в дългосрочна социална неосигуреност. Пандемичната криза и преминаването към надомен труд допълнително изостри тези отношения. Подобна "зона на несигурност" се превръща в ключов елемент от съвременната икономика и все по-често е обект на научен интерес. (8)

След появата на концепцията за социално предприемачество, към началото на XXI век в България все още са малко стопанските единици, които могат да бъдат определени като социални предприятия. Най-често вниманието се фокусира върху кооперациите, които априори са причислявани към потенциалните участници в това поле. Това вероятно се дължи на някои техни характерни особености. За пример могат да бъдат дадени трудово-производствените кооперации на слепите и глухите, които се опитват да обединяват усилия за адекватни грижи в общността чрез икономическа заетост.

Разбира се има и други потенциални участници в създаващия се сектор на социалната и солидарна икономика. Там се намесват различни по начин на учредяване неправителствени организации, социални структури на местната власт, социално отговорни бизнес структури, отделни ярки личности и неформални граждански групи.

В годините след 2003 г. делът на неформалната икономика в страната постепенно спада, което създава една по-прозрачна икономическа среда. Това е стремеж не само на държавата, но и на големите работодателски организации, които създават специална структура за това (ОПНИ - организация за превенция на неформалната икономика). Техните усилия са насочени към насърчаване на всички участници в икономиката да излязат на светло - все по-голяма част от икономическите им активности да преминават през данъчните режими на държавата. (9)

Въпреки този стремеж след глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. социалните проблеми и дефицитите на трудовия пазар в българско общество се задълбочават. Това е свързано с диспропорция на икономическо развитие спрямо демографския потенциал в различните региони на страната. Тези разлики стават особено видими при опитите за излизане от Ковид кризата и завръщането на икономиката към предкризисните ѝ нива от края на 2019 г.

Оказва се, че именно социалното предприемачество е от ключова необходимост за големи групи от българското население. Това са социално маргинализираните, базирани в селските, планинските и погранични територии на страната хора. Основен проблем при тях е липсата на достатъчно подготвени лидери, които да се превъплътят в ролята на

социални предприемачи. Това изгражда пропаст между функциониращите социални предприятия в големите градове и нуждата от техните услуги в "периферията" на страната. Този своеобразен живот на две скорости в страната дава основание да поддържат хипотеза за съществуването на два типа социално предприемачество - привнесено "отвън" и зародило се "отвътре" за местните общности.

Метафорите от големия екран

През 1975 г. е заснет българския игрален филм „Вилна Зона“. Режиcьорът Едуард Захариев и сценаристът Георги Мишев създават необикновено ароматна картина на българската действителност. В онзи период голяма част от бившите селяни вече са трудещи се граждани, а връзката им със селото се реализира в появилите се покрай големите градове вилни зони. По онова време партийната линия е да се изгради развит социализъм до 1980 г., което включва и премахването на парите. Филмът „Вилна зона“ показва тогавашната българска действителност – стремежът към участие в развитието на обществото чрез желанието да се оптимизират държавни ресурси в частна собственост.

В две сцени от филма се показват абсурдните изкривявания на тогавашната действителност:

По време на подготовка на новобранска вечер баджанак на домакина докарва един самосвал с павета, които стоварва в двора на вилата („Да има, то не се знае къде ще потрѣбват“). Всъщност той се прибира след работа със служебния си камион, с който докарва и тортата за банкет.

В разгара на банкета върви флирт между двама от гостите. Те се усамотяват в лятната кухня. Там мъжът демонстрира на жената уменията си как се рециклират капачки за буркани с репликата : „Цяло Габрово вече затваря с две стари капачки“.

Според изследване от средата на 80-те години, една четвърт от храната на българите се произвежда в частни малки градини – в градски ранчета, крайградски вилни зони и на село. В онзи период комунистическата държава вече се проваля в опита си да създаде ефективни аграрно-промишлени комплекси. Проваля се и в опита си за възраждане на планинските и погранични райони, останал в историята като „Република на младостта". (10)

Остава все още отворен въпросът какво се случва с остъкляването на храната? Правенето на зимнина от жизнена необходимост до 1997 г. сега се е превърнала по-скоро в културен феномен. Все повече хора си правят собствена зимнина, защото така са сигурни

какво консумират. Освен тоновете отрови, които погълнахме по време на демокрацията с индустриално произведените храни, ние създаваме прекалено много отпадъци от опаковки. Произведената от нас храна директно може да бъде сложена в буркан с капачка, който да се използва многократно. Това позволява да сме и малко по-отговорни към природата, което липсва според масовото мнение на българите сред съвременните предприемачи.

Използвана литература и бележки:

1. Иванов, Р., Маринова, М., Друмева, М., Стопанска история на България, Академично издателство "Ценов" Свищов, 1996
2. Аврамов, Р., Комуналния капитализъм, Том I, Фондация Българска наука и култура, 2006 :35-72
3. Станчев, К. и колектив, Анатомия на кризата, България 2009-2015, хронология, проявления, поуки., ИПИ, София, 2015:15
4. Аврамов, Р., Комуналния капитализъм, Том III, Фондация Българска наука и култура, 2007:17-120
5. Чалъков, И. Иновациите в пазарната и непазарната икономика: теоретичният модел на Йозеф Шумпетер., сп. Социологически проблеми, кн. 2, 1997
6. Груев, М., Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те - 50-те години на XX век, Сиела, 2009:25-57
7. Чавдарова, Т., Неформалната икономика, Лик, 2001, *Тази тема считам са особено важна, когато разглеждаме нуждата от социално предприемачество в България. Проф. Чавдарова правилно забеляза липсата на статична теза в изследването ми в качеството си на член на журито на моята публична защита. Но след това призна, че тази тема е нова, тепърва ще се развива и ще предоставя разнообразни възможности и подходи за анализ. Както се е случило и при нейния професионален път на изследовател на неформалната икономика.*
8. Чавдарова, Т., Социална вграденост на дребното предприемачество, Университетско издателство, СУ, София, 2014:13-18
9. Станчев, К., ЦОПНИ, неформална икономика и свобода, ИПИ, 2010, ime.bg/bg/articles/copni-neformalna-ikonomika-i-svoboda, 18.12.2019
10. Гавраилов, Г., Неформалната икономика, 2021 <https://ograbvane.com/informaleconomy/>

10. Гражданските организации и техните врагове

Глобална революция на третия сектор, ефектите на икономическата криза, екология и предприемачество.

Появата на все повече социални предприемачи в България в началото на XXI век е важен етап от развитието на гражданските организации в страната. Световната практика в това поле е изследвана подробно в глобално проучване на "no profit" организациите в последните години на XX век от екипа изследователи начело с Лестър Саламон. Изводите от проучването са публикувани през 1999 г. и могат да бъдат обобщени до няколко ключови твърдения.

В края на XX век се наблюдава "глобална революция на третия сектор". Това вероятно се дължи на повсеместната криза на държавността в годините след 1980. Това поставя на дневен ред въпроси за ефективността на социалните системи в богатия "север" и в съмнения за фокуса на държавните програми в страните от бедния "юг", които не успяват да догонят по-богатите държави в своето развитие. В страните от Централна и Източна Европа възходът на третия сектор се дължи на колапса на социалистическите планови икономики.

Навсякъде на планетата към края на XX век съществува всеобщо безпокойство за екологичната деградация, която заплашва човешкото здраве и сигурността. И ако натискът на обществото към държавната власт е да решава проблемите чрез пазарно ориентирани политики, надеждите на същото това общество за излизане от задълбочаващата се криза са насочени към гражданските организации. В това се включва и появата на екологични движения, които постепенно се превръщат в политически фактор. (1)

Подемът на третия сектор по света може да се аналира през пет основни предпоставки. На първо място това е икономическата сила на гражданските организации, която към края на XX век се изчислява като осмата по големина икономика в света. Този потенциал продължава да нараства като относителен дял спрямо отделните национални икономики и през XXI век. Нараства броя на дейностите и наетите лица, но и на доброволчеството. Вилнонаемният труд в подкрепа на каузи набира все по-голяма популярност не само в развития "север", но и в останалата част на света. Значима част от това доброволчество се дължи на религиозни фондации. На много места тази дейност вече е законова регламентирана и не се спотайва в "неформалната икономика".

При по-задълбочен анализ на гражданските организации по света се наблюдават

различия между отделните страни и региони. Това се вижда в средния размер на отделните организации и в техния дял в местните икономики.

Данните към края на XX век показват среден дял за сектора от 7% от БВП за страните от богатия "север" (САЩ, Канада и ЕС) до 2% за страните от Латинска Америка и 1% в Централна и Източна Европа. Тези разлики стават още по-сериозни, когато се добави и приноса на доброволчеството. В страните от богатия север той се изчислява на 27% участие от активното население, като все повече пенсионери се включват в различни доброволни акции със своите способности. Заетите в сектора варират от 10% в "богатия север" до 2% в страните от бившия "социалистически блок" в Европа. Това прави третият сектор значим генератор за заетост в съвременните водещи икономики. Неговата тежест се увеличава прогресивно, като нараства относителният му дял в общата заетост след 1990 г. между два и три пъти в глобален мащаб.

Въпреки различията в развитието на гражданските организации поради културни и географски особености могат да се направят някои заключения. Безспорно неправителствените организации се превръщат в значим и динамичен компонент от икономическия живот на обществата по света, с което допринасят не само за икономически растеж, но и подкрепят социалния живот. Паралелно с това този тип организации продължават да бъдат зависими от държавни субсидии или финансови грантове от частния сектор, което ги прави уязвими в моменти на икономически кризи.

Изграждането на гражданското общество в бившите социалистически страни от Централна и Източна Европа е трудно, въпреки кипящата енергия и стремеж да се достигне известна зрялост. Това особено се набива на очи в сферата на културата, почивното дело и профсъюзите, където инерцията от периода на държавна подкрепа и толериране се е запазила като нагласи. Това поражда вътрешно напрежение и заставя участници от "новия" и "стария" ред да се погаждат, докато се опитват да воюват за полета на влияние. Същевременно ключови дейности като социални услуги, здравеопазване и образование са оставени nereформирани и влиянието на третия сектор в тях е минимално.

Това създава напрежение и обезсърчава желанието на повечето хора да се стремят към щастие и просперитет. По този начин третия сектор продължава да тъне в липса на легитимация и обществено признание, което се дължи и на множество скандали сред водещи организации в първите години на демократични промени. Продължават да съществуват и някои дефицити в изграждането на организационен капацитет поради все още влиятелните на места стари организации, подкрепяни от предишните режим. Ключов продължава да бъде и проблемът с финансирането, което предполага да се изгради една

съвсем различна представа за ролята на филантропията и благотворителността. За щастие в тези страни има дълга традиция по отношение на финансова подкрепа от страна на държавата, но трябва да се развива култура и на индивидуални малки дарения, които да носят своята тежест при финансиране на организации, които в момента са прекалено зависими от волята на корпоративния свят.

Ако основният проблем в бившите комунистически страни е двусмислена непрозрачност, то в Латинска Америка това е двузначността. Там на практика съществуват два независими един от друг неправителствени сектора - на традиционните благотворителни организации, които са свързани със социалния и икономически елит, но и на т.н. "грасруутс" организации, които също се водят част от третия сектор, но са финансирани от лидери на подземния свят, които държат икономическата и силовата власт в периферните региони на латиноамериканските страни. Тази двузначност поражда нужда от създаване на мостове и обединяване на усилията, за да се постигне един компактен и работещ неправителствен сектор, който да бъде легитимен в очите на обществото. Това са накратко изводите от проведеното мащабно глобално проучване за състоянието на третия сектор в края на XX век. (2)

Почти четвърт век по-късно има известно отрезвяване при гражданските организации. То по-скоро е в негативен план след поредицата от кризи. Ковид-19 нанесе сериозен удар спрямо рутинната дейност на повечето социални предприятия в България. Държавата в последните десетина години също полага сериозни усилия, за да потуши стремежа на гражданския сектор за повече независимост и виталност. Концентрацията на хора и ресурси в големите градски центрове обрича цели периферни региони да остават встрани от дейността на неправителствените организации. Това тласка сектора към застой, което не се забелязва в други южни европейски страни.

Ефектите на глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. водят до изключително високи нива на безработица в Испания и Гърция сред младежите. В някои периферни региони на тези държави тя достига между 30 до 50%. Може би не е случаен фактът, че това са първите две държави в Европа, които приемат специализирано законодателство за социалното предприемачество през 2012 г., виждайки в този икономически сектор шанс за по-бързо балансиране на социалните си системи. След сравнително плавното възстановяване от тази криза дойде следващата през 2020 г. Пандемията от Ковид-19 удари силно гражданския сектор в повечето страни на ЕС. Възстановяването му до предишните нива ще трае дълго. Но съществува вероятност процеса по възраждане на гражданския сектор да стане по-ускорен, ако голяма част от организациите се приобщат към набиращата сили "зелена вълна".

В световен мащаб се правят и специализирани проучвания за социалните предприемачи. Резултатите се обединяват веднъж на всеки три години. Последните обобщени данни са от 2019 г., точно преди началото на кризата с Ковид-19. Трите най-добри страни за правене на социален бизнес са Канада, Австралия и Франция. Изненадващо за мнозина САЩ и Великобритания отпадат от първите десет страни, след като са били в топ три през 2016 г. Аналогични са данните за възможностите за правене на социален бизнес от жени, като в първата тройка Франция е заместена от Белгия. При младежите до 25 години тройката е Канада, Германия, Франция. Най-често социалните предприемачи оперират в производството на биологична храна, справедливата търговия (fair trade) и етичната икономика. Често се наблюдават и усилия в рециклирането на ресурси, устойчивия туризъм и етичното финансиране. Най-малко социални предприемачи се наблюдават в IT сектора. Все повече се наблюдава организиране на регионални клъстери в социалната икономика и появата на неформални местни групи, които осъществяват дейността си чрез граждански натиск. В изследването през 2019 г. участват 44 държави. (3)

Нуждата от все по-мощни и спешни мерки за екологична ефективност в икономиката, които да повлияят на баланса между природа и човешка цивилизация, дават поле за изява не само на екологичните движения. Тяхната поява в началото на 80-те години на XX век е знак, че факторът "природа" вече е част от политическия и икономически дневен ред. Почти половин век по-късно този тип организации вече не са съставени само от вечно протестиращи кресливи младежи. Техният глас се чува все по-често в националните парламенти и на международни форуми за климата. Но те са само флагманът на процеса по овластяване на гражданите, който включва създаване на инициативни комитети за местни референдуми срещу добив на полезни изкопаеми, борба за питейна вода и чист въздух. Подобни примери за социално предприемачество с поглед към екологичната ефективност се появяват все по-често вече и в България.

Използвана литература:

1. Salamon, L., and others, Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector, The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, MD, USA, 1999:1-4
2. Salamon, L., and others, Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector, The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, MD, USA, 1999:8-36
3. Social entrepreneurship survey, <https://poll2019.trust.org/>

11. Законите и ние

Какво се случва в Европа, къде сме ние, какво предстои.

Обективни предпоставки за нуждата от поява на социалното предприемачество в България са двете национални икономически кризи от средата на 90-те години на XX век. Промени в законодателната рамка на социалната политика през 2003 г. позволяват на неправителствени организации да бъдат доставчици на социални услуги. Повратна точка за масовото припознаване на социалното предприемачество изиграва глобалната икономическа криза от 2008-2010, която психологически води до трансформация на общественото мнение. Законът за предприятията в социалната и солидарна икономика влиза в сила на 5 май 2019 г. Все още около 15% от социалните услуги в страната се предоставят от граждански организации, а регистрираните социални предприятия са под 50. На този фон европейската практика в сектора е добър ориентир.

Социалното предприемачество в последната четвърт на XX век в Европа включва две основни направления. Те са свързани с културна специфика на Обединеното Кралство и Средиземноморските страни. Прави се опит за създаване на обща правна рамка на ниво ЕС в началото на XXI век, когато социалното предприемачество започва да се приема като все по-важен фактор в икономическото развитие на общността.

През 2001 г. Европейската комисия приема документа "Инициатива за социален бизнес" (Social business initiative). Целта е да се подкрепи създаването на инфраструктура за развитие на социално предприемачество. Това включва правна рамка, достъп до пазари, финансова експертиза на участниците и организационна култура за устойчивост на социалните предприятия. (1)

В периода 2008-2010 г. е пика на глобалната финансова криза. В стратегически документ Европейската комисията поставя социалната икономика и социалните иновации на централно място в дневния си ред. Целта е сближаване на степените на териториално развитие, търсене на оригинални решения на проблемите пред обществото и най-вече борба срещу бедността и социалната изолация. Гледа се и в перспектива за бъдещо насърчаване на социалното предприемачество сред хората в напреднала възраст, достъп до рисков капитал за финансиране на социални предприятия, изграждане на "борси" за социално предприемачество (по примера на първата подобна борса в ЕС, която стартира през 2008 г. в Лисабон, Португалия). (2)

Основен инструмент за европейско финансиране на подобни проекти е заложено в *Оперативна програма "Развитие на човешките ресурси" 2014 – 2020 г.* В общите правила за достъп до подобно финансиране са дефинирани и различните потенциални бенефициенти: държавни институции, социални предприятия, работодатели, специализирани предприятия и кооперации на хора с увреждания, образователни и обучителни организации, неправителствени организации, общини и райони на общини, социални партньори, финансови институции, доставчици на социални услуги.

Описано е също какво представлява "социалното предприятие" и на какви условия трябва да отговаря: а) да има за основна цел постигането на измеримо, положително социално въздействие, а не генерирането на печалба за своите собственици, членове и акционери; б) да предоставя услуги или стоки, които генерират социална възвръщаемост, което изключва дарения и благотворителност; в) да използва метод за производство на стоки или услуги, който въплъщава неговата социална цел; г) да използва минимум 51 % от своята печалба за развиване на основната цел на социалното предприятие. Основната цел на социалното предприятие трябва да води до постигане на измеримо положително социално въздействие. д) да се управлява по предприемачески, отчетен и прозрачен начин, чрез включване в управлението на работници, клиенти и заинтересовани страни, засегнати от стопанската му дейност. Така европейската правна рамка очертава необходимия минимум от критерии, за да се характеризира една дейност като социално предприемачество. (3)

В периода 2000-2013 г. в България усилено се работи по синхронизиране на националното законодателство с това на ЕС. В тези години започва все по-често да се споменава и понятието „социално предприемачество“. Това се случва не само на публични събития и в научни разработки, но и в някои стратегически документи на държавно ниво.

В „Дългосрочна стратегия за заетост на хората с увреждания 2011–2020 г.“ е фиксирано, че те се поощряват да се включват в дейности, основани на социално предприемачество. В "Национална концепция за социална икономика" се търси насърчаване на социалната икономика за постигане на устойчивост, икономически растеж и повишаване качеството на живот. Развити са критерии за идентификация на предприятия и организации от социалната икономика, които да послужат като основа за създаването на благоприятна среда за развитието на социални предприятия - нормативна уредба за статута им, улеснен достъп до финансиране, приоритетни социални клаузи при обществени поръчки, данъчни облекчения. Задава се стандарт, който да съдейства за подпомагане развитието на социалната икономика и стимулиране на всички участници за популяризиране духа на социалната солидарност. (4)

През есента на 2017 г. е предложен проект на "Закон за социалната икономика", изготвен от работна група в Министерството на труда и социалната политика. 27 неправителствени организации имат претенции към някои текстове от проекта. Част от тези организации членуват във "Форум Социални предприятия в България" - неформално обединение на хора и организации, работещи в сферата на социалното предприемачество. Министерството на труда и социалната политика прави ревизия на проекта, като в началото на 2018 г. той се появява под името "Закон за предприятията на социалната икономика". В средата на месец април същата година на международна конференция на тема "Социалната икономика - за икономически устойчив и социално приобщаващ ЕС" е обявено, че общия брой на социалните предприятия в България към момента е около 4700. На 18.10.2018 г. "Законът за предприятията на социалната и солидарната икономика" е приет на второ четене в НС, а повечето от предложенията на неправителствените организации за текстове в него са отхвърлени или приети частично. Напрежението се подклажда и от създадения Регистър на социалните предприятия. Голяма част от НПО сектора вижда в него допълнително ограничаване на предприемачеството в полза на обществото и обслужване на политически интереси. (5)

В Обединеното Кралство възниква една от първите концепции за социално предприемачество в Европа в края на 70-те години на XX век. Правният опит на Острова в последните четиридесет години е обобщен в научна публикация, която се опитва да анализира нуждата от точна правна дефиниция на социалното предприемачество. Проследени са предпоставките за появата на дебат относно създаване на отделен нормативен акт за него.

В действащият търговски закон на Обединеното кралство, приет през 2006 г., няма дефиниция за социално предприемачество. Междувременно обаче тази сфера на дейност се развива до такава степен, че практиката налага определени ограничения в полето на действие на социалните предприятия, вследствие на спецификата на тяхната дейност. След референдума за излизане от ЕС (Брекзит) и настъпилите промени в нагласите на британското общество, се засилва тенденцията за натиск от страна на социалните предприятия да получат допълнителни преференции за своята дейност, което налага и конкретен регламент за това. (6)

Във Великобритания съществува обща организационна рамка на мрежата от социални предприятия, която защитава интереса на местните общности. Във създадената за тази цел организация SEP (Social enterprise places) се включват все повече малки общности. Те търсят организирана подкрепа чрез външни спонсори за дейностите на инициативни комитети по места. Това са преди всичко отдалечени от големите градски агломерации селски общности, където социалните услуги на държавата не достигат или не

са достатъчно ефективни. В съвместен проект между Social enterprise UK и банката "Santander" се подкрепят подобни проекти, които са част от мрежата SEP.

Интересът към социално предприемачество видимо расте, а ефективността се засилва, когато има комбинация от фактори, сред които синхрон между държавен и частен сектор, национален медиен отзвук за "добрите примери" и оформяне на предприемаческа среда по места. Мрежата SEP расте с бързи темпове, а в нея участват социално и икономически отговорни ярки личности. Те оперират на места отдалечени от регионалните центрове, които имат своя самобитна културна идентичност и активна мрежа от местни власти и бизнес. (7)

През 2012 г. са приети първите закони за социална икономика в страните от ЕС, които най-силно са ударени от световната финансова криза. Там има много високи нива на младежка безработица (Гърция и Испания). През 2014 г. закон се приема и във Франция. На много места се появяват различни финансови и други механизми за стимулиране на социалната инфраструктура, която обслужва хората и групите в социален риск (Германия, Полша, Сицилия, Барселона). Създават се локални, регионални и национални бизнес инкубатори за социално предприемачество (Испания, Португалия, Дания). Все по-влиятелна става представата, че правната рамка е ключов фактор за успех на социалната икономика, която вече генерира всяко петнадесето евро от финансовите потоци на ниво ЕС. (8)

Нуждата от специализирано законодателство става все по-видима, защото все повече организации се насочват към този сегмент от икономическия живот. Ако преди десет и повече години, подобен тип организации са ползвали пролуките в действащото законодателство и са се възползвали по най-добрия начин от това, днес има по-скоро негативно влияние на липсата на правила спрямо тяхната дейност. Разбира се има и стремеж различни организации да афишират дейността си като "социално предприемачество", с което да внасят допълнителна добавена стойност към своята дейност, което най-често се генерира чрез допълнителен рекламен ефект. Това е регулирано чрез изискването за участие в регистър на социалните предприятия.

Сега се наблюдава концентрация на социални предприятия в големите градове, което вероятно ще се трансформира към създаване на техни филиали в по-малките общини или цялостно преместване на дейността и пререгистрация на предмета на дейност. Това е продиктувано от условието в закона за общини, които да бъдат привелигирани в развитие на социално предприемачество на тяхна територия при "повисока безработица над средната за страната". Това крие и някои опасности, което се случва няколко години преди това при влизане в сила на промените в Закона за

обществените поръчки, където са предвидени облекчения за специализирани предприятия на хора с увреждания. По този начин за тях са подсигурени така наречените "запазени обществени поръчки" за подобен тип организации, които са вписани също в специален регистър. Много бързо обаче след приемането на законовите промени въпросния регистър се увеличава с нови организации - "между осем до десет пъти". (9)

Опитът в България от последните години показва, че много често след приемане на нормативни актове, в тях се внасят многократни допълнения и поправки. Възможно е да се наблюдава подобно нещо и в Закона за предприятията на социалната и солидарна икономика. Важен момент е ефективността от подобен тип дейност и дали проектния принцип на работа е по-успешен от дългосрочната визия за развитие на една предприемаческа идея благодарение на самата идея. Проектното мислене се свързва с представата за фолклорна икономика, в която всички имат усещане, че печелят, но накрая се получава нулев краен резултат.

През 2022 г. се появиха сигнали от страна на различни граждански организации, че има нужда от промяна на правната рамка. Според тези апели законодателството в социалната и солидарна икономика е твърде ограничаващо, а кризата с Ковид-19 е изправила пред сериозни финансови изпитания много социални предприемачи. На този фон едва няколко десетки социални предприятия са с активна регистрация в специалния регистър за социална икономика, което вероятно представлява едва няколко процента от всички активни участници в това поле на икономиката. Междувременно от началото на 2023 г. стартира мащабен европейски проект за създаване на регионални фокус центрове за стимулиране на социалното предприемачество в България. Той се изпълнява от МТСП, а първите шест подобни центъра стартират своята дейност в Благоевград, Пловдив, Бургас, Варна, Габрово и Ловеч.

Използвана литература и бележки:

1. European Commission (2011), Social Business Initiative – Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (682 final), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0682&from=EN>
2. Monzon, J. Chaves. R., The social economy in the European Union, 2012 https://www.researchgate.net/publication/238713123_The_Social_Economy_in_the_European_Union
3. ОПРЧР, развитие на социалното предприемачество <http://www.ippm-bg.org/iztekli-pokani-za->

finansirane/230-oprchr-razvitie-na-sotzialnoto-predpriemachestvo-indikativen-srok-03-05-2016-g.html ,

09.10.2017

4. Социалното предприятие и социалното предприемачество. София, 2013. Република България. Икономически и социален съвет. ИСС/3/009/2013. Документът е приет от Министерски съвет на 6 февруари 2013 г.

5. Инвестор БГ, 16.04.2018, <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/gotov-e-proektyt-na-zakon-za-predpriatiata-na-socialnata-ikonomika--259380/>

6. Cabrelli, D., A distinct "SOCIAL ENTERPRISE LAW" in the UK? The case of the 'CIC', University of Edinburgh, School of Law, Research Paper Series, No 2016/27

7. SEP, 2017 <https://www.socialenterprise.org.uk/winners-of-the-2017-social-enterprise-award>

8. Argyrou, Lambooy, T. "An introduction to tailor-made legislation for social enterprises in Europe: A comparison of legal regimes in Belgium, Greece and the UK" (2016) 27 International Company and Commercial Law Review, <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2011/BG/1-2011-682-BG-F1-1.Pdf>

9. Това сподели един моите респонденти в проведените интервюта със социални предприемачи в периода на теренната ми работа по дисертационния труд.

12. За Родопите искрено и лично, с поглед в детайлите

Лична мотивация, природата и хората, икономика от миналото, предизвикателствата на новото време.

Приключението ми със социалното предприемачество започна в една мъглива сутрин на ноември 2015 г. По това време пътувах интензивно и пишех репортажи за различни села, които по-късно събрахме в книгата "Села и туризъм - посоки за пътешествия из България".

Въпросната сутрин се събудих малко по-късно от обичайното. Погледнах през прозореца навън и видях мъглата в Пловдив. Плановете ми да посетя село Узунджово пропаднаха, защото предположих, че и там ще има мъгла и няма да става за снимки. Затова реших да не губя деня и се насочих по-наблизо и по-нагоре към Родопите - Добростан и Беланташ.

След час и нещо шофиране, със спиране в Асеновград за кафе и закуска, паркирах в подножието на Беланташ. След мен караше друга кола, която се залепи до моя стар опел на полянката. Вътре се возеха момче на моите години и две по-млади момичета. Заприказвахме се и потеглихме заедно нагоре, след това ги заведох и до Трона над Добростан - една скална форма, която бях открил няколко години преди това по време на лятна ваканция в това село. На връщане към мегдана си говорихме за научната им дейност. Младежа беше преподавател по социология, а момичетата негови студентки. Против уроки го питах дали приемат докторанти, а той ме покани на среща след няколко дни в тяхната катедра на Пловдивския университет. И така, на шега, на майтап, се записах за изпитите. Имах два месеца за подготовка, паралелно с това пишех и книгата за селския туризъм.

Големият ден за прием на нови докторанти за мен беше доста забавен. Борех се сам със себе си за три обявени места по държавна поръчка. Не бях писал от доста време с химикал на бял лист, но се учудих, че все още пиша четливо и грамотно. Изпитните въпроси бяха трудни, но и интересни. След това по време на събеседването с комисията ми дадох половин час време да обсъдят моето представяне и ме помолиха да се навъртам отвън и да помисля за тема на дисертацията. Върнах се с предложението "Социалното предприемачество в Родопите". И така започна всичко. А младежа от похода до Беланташ след време ми стана научен ръководител.

Любовта ми към Родопите се дължи на някаква смесица от прекараното време там,

родовите ми корени в планината и желанието да помагам на местните хора, които живеят все по-трудно. През пролетта на 2016 г. социалното предприемачество изглеждаше една симпатична възможност за промяна на условията на живот. Нещо излязло наскоро на мода, което се очертаваше като стабилна перспектива за развитие не само за изследователска работа, но и в реалния човешки живот. През всичките тези години до публичната ми защита през лятото на пандемичната 2020 г. не спирах да вярвам, че правя нещо полезно за себе си и за всички родопчани. А и постепенно фокуса ми стана национален след стартирането на рубриката "ИМА ЛИ МЕГДАН" по Българското национално радио в началото на 2019 г.

Идеята за този радио формат се роди отново в Родопите, по време на едно посещение на Смилян и Киселчово. Тогава се запознах с водещата на предаването "Графити по въздуха" Светлана Дичева, с която след време решихме да направим по-задълбочено представяне на социалните предприемачи в страната. Първото излъчване в ефир направихме в началото на 2019 г., което посветихме на занаятчия от етнографския комплекс в Златоград. Доста ценни неща в моя живот се случват в или около Родопите, което може да се приеме като благосклонен знак на съдбата.

Планина ли е да я опишеш

Няма българин, който да не трепне при споменаването на Родопите. Има някаква особена магия в тази обширна плетеница от върхове, долини и човешки истории. Регионът е преживял по един особено драматичен начин етапите от развитието на предприемаческия процес в българската история. Това е рефлектирало върху местните нагласи за правене на бизнес. Родопите предлагат малко на брой, но много характерни примери за развитие на социално предприемачество, осъществявани чрез колективно действие при управлението на ограничени ресурси. Това е отличителна система от връзки и отношения между различни етнографски групи, които живеят в социален мир и разбирателство.

Регионалният фокус на моето изследване формира алтернативна представа за развитието на социално предприемачество в една по-различна житейска перспектива, свързана със специфичния начин на живот в планината. В него аз анализирам ролята и функцията на личността на социалния предприемач в контекста на регионалния културен модел и предприемачески традиции.

За природата и хората

Най-обширната българска планина в южната част на страната се простира на около 250 км между долината на река Места и долното течение на река Марица. Това е една седма от територията на Република България. Средната надморска височина в българската ѝ част е 785 м., като може условно да се раздели на две части – по-висока западна и по-ниска източна. Родопите са богати на ценни руди и метали поради динамичната си геоложка история, обширни горски пояси и притежават най-големия хидроенергиен потенциал в България. (1)

Край Крумовград се намира една от най-старите златни мини в Европа – на хълма Ада тепе, която е датирана около 1500 г. пр. Хр. Климатът е благоприятен за живот и активен туризъм през цялата година. Интензивната стопанска дейност през втората половина на XX век води до възникване на редица екологични проблеми. Основните дейности, които влияят на природното равновесие са дърводобивът, рудодобивът и цветната металургия. (2)

Населението в българската част на Родопите е около 350 000 души. То е неравномерно разпределено по територията на планината. По-големи градове с население над 20 000 жители са Кърджали, Смолян и Велинград. Като курортни селища с повече туристи през последните години се оформят Велинград, Златоград, Чепеларе и Девин. Най-големият необластен град в страната Асеновград се приема за "врата към Родопите". В него живеят над 50 000 жители. Значителна част от хората в активна трудова възраст от по-малките планински общини трайно са напуснали родните си места в посока към големите градските центрове Пловдив и София. Тази тенденция се задълбочава като се потвърждава от данните на Преброяване 2021 - намаляване с до 20% само за десет години. (3)

Населението в област Смолян намалява между трите последни преброявания от 1992 г. насам с 13%. Разпределението по етнически състав на населението в областта е следното - около 91% се самоопределят като българи, около 4% като турци, и около 5 % като други (това е най-високият процент от всички области за цялата страна). В областта практически почти няма представители на ромския етнос, което вероятно се дължи на по-трудния начин на живот. Всеки четвърти човек живее в областния град Смолян, който вече е най-малкият по население областен град в страната.

Населението в област Кърджали намалява за последните двадесет години с 7%. Разпределението по етнически състав на населението в областта е следното - 30% се самоопределят като българи, две трети като турци (66% - най-висок относителен дял за отделна област за цялата страна), и около 1 % като роми. Както и при област Смолян, има

известен дял, които се самоопределят като "други" или не се самоопределят. Това вероятно са хората, които са български мюсюлмани, но се определят като "помаци". В област Кърджали има и малък процент хетеродоксни мюсюлмани, още известни като алиани, които също понякога се самоопределят като "други". (4)

Всеки трети човек живее в областния град Кърджали, като там повечето жители се самоопределят като "българи". Българите са концентрирани в областния град, а турците в селската част на община Кърджали и в съседните общини. Така очертаната демографска картина в областите Смолян и Кърджали дава до голяма степен обща представа за цялостната ситуация в планината Родопи. Подобни са тенденциите за застаряване и обезлюдяване и в областите Хасково, Пазарджик и Благоевград, където по-малка част от местното население живее в планината, но именно в Родопите тези процеси са най-видими. (5)

Демографската криза рефлектира върху редица социални проблеми, а чрез етническия състав на населението, може да се очертаят няколко съвсем условни разделителни линии в планината. От една страна има категорична граница между българския и турския етнос по границата на двете административни области Смолян и Кърджали, където условно може да се приеме, че преминава и границата между по-високите Западни Родопи и по-ниските Източни Родопи. Тази граница е метафорично описана от проф. Евгения Иванова в статия със заглавие "Родопите като път и граница". (6)

Но подобна разделителна линия по никакъв начин не е конфронтационна, а по-скоро е определена от динамиката на културния модел в планината в исторически план. Сега той е в стабилно състояние, както става ясно от проведени теренни проучвания от екип на НБУ, с ръководител проф. Евгения Иванова. (7)

Има обаче отчетлива разлика между различните етноси по отношения на техните нагласи и настроения спрямо дейността на неправителствените организации. Според национално представително проучване, проведено в периода 2012-2014 г. етническите българи проявяват много по-позитивно отношение и съпричастност към дейността на организациите в третия сектор, за разлика от турския и циганския етнос, там където тези етнически групи живеят в хомогенни общности. (8)

Въпреки пъстротата по етнически и религиозен признак, като цяло в Родопите има относително мирно съвместно съжителство, съпоставено с по-новата историята на други смесени планински общности на Балканския полуостров. Това се потвърждава и от резултатите на две качествени проучвания, проведени през 2011 и 2016 г., което са проведени по една и съща методика. Ето накратко изводите от тях: "Изследването през 2016 г. препотвърди същностни изводи от първото изследване през 2011 г.: мюсюлманите

в България категорично осъждат тероризма и терористичните организации; преобладаващо светският характер на нагласите им се запазва; отношението им към българската държава продължава да бъде отношение на лоялни граждани. В същото време – като резултат от все по-нарастващите (и в национален, и в глобален план) ислямophobia и национализъм – вътрешнообщностното капсулиране на мюсюлманите бележи ръст. Споменът за опитите за насилствена "интеграция" все още е жив, а отношението на немалки сегменти от българското общество към тях като към "втора ръка хора" не способства за същинската им интеграция." (9)

Смолян е областта с най-малък относителен брой на регистрираните престъпления и най-висока разкриваемост за цялата страна, по подобен начин стоят нещата и в област Кърджали. В област Смолян се наблюдават и изключително високи резултати сред учениците при външните оценявания след 2016 г. Те се дължат на модела на управление на Регионалния инспекторат по образование с директор Иван Муцевски, силните традиции в образованието и активния общостен дух. Социалната тъкан в тази част на планината е запазена, а фигурата на учителя все още съхранява представите за прогрес и просвета. Учителите нямат втора или почасова работа, а се стараят да имат само един фокус - училището и децата. (10)

В област Кърджали резултатите в средното образование са на другия полюс. Напоследък областта е на последните места за страната при оценките на матурите и средните оценки на изпитите по български език и литература. Има едно отчетливо разделение по отношение на ценността "образованост" между етническите българи в смолянско и етническите турци в кърджалийско. Този извод до голяма степен препотвърждава и получените данните на национално представително проучване на младежта, проведено през 2018 г. Според него колкото е по-висок социалния статус на младежите, толкова те са по-критични към образователната система и възможностите, които тя дава за преход към трудовия пазар. Най-малко критични са младежите с турска етническа принадлежност (38%, при 61% за българите), както и младежите в селата - 47%, в сравнение с тези в градовете (като най-висок е този процент за столицата -60%). (11)

В Родопите дефицитът на високо квалифицирани кадри е функция на преходът към пазарна икономика, постепенното замиране на индустрията и миграцията към вътрешността на страната. Сред водещите местни ценности остава осигуряването на качествено образование за децата.

Икономика от миналото

В планината основен поминък е бил отглеждането на животни още от Средновековието. Най-многобройни били стадата с овце. Само в Широколъшко преди Балканските войни имало 100 000 овце. В миналото районът около селото наричали „Долината на чановете“. Големи стада имало още в Мугла, Левочево, Соколовци. (12)

След 1912 г. новите граници в Родопите се изменят и това веднага повлиява на миграционни пътища на овчарите. Ако преди Балканските войни естествената посока за стадата е била Егейското крайбрежие, след тях настъпва временен колапс на животновъдния сектор. След 1919 г. се правят първите опити стадата да зимуват в полетата между Карнобат и Поморие, но там природните условия са други. Появяват се нови болести, постепенно стадата намаляват, а този начин на живот остава в миналото.

Между двете световни войни постепенно животновъдството бива сменено като основен поминък от рудодобива. За това съществуват естествени предпоставки – огромни залежи от полезни изкопаеми и социален опит. Съществува научна хипотеза, че на Балканите преди повече от седем хилядолетия се е оформила самобитна металургична култура, която разпространява миньорския и ковашкия занаят в Европа и Азия. Минното дело в родопския край получава нов тласък през Римската империя (I-V век), благодарение на засиленото търсене на метали. Археологът Асен Салкин локализира повече от 12 древни разработки на метали около Велинград. В източната част на планината те са много повече. Останки от 30 стари рудника има само в района на Мадан. От османският период са известни златните рудници „Перперек“ в Кърджалийско, „Чала“ в Хасковско и „Пелевун“ в Ивайловградско.

Заслуга за откриването на първия модерен рудник в Родопите има писателят Антон Страшимиров. През 1926 г. той е на обиколка в Родопите и събира проби от кристали, които дава на свой приятел - минния инженер Иван Савов. Същата година инж. Савов учредява акционерно дружество „Родопски метал“ и кръщава концесията „Страшимир“. В последвалите десетилетия той инвестира в инфраструктура, като първата флотационна фабрика в Средногорци. Предприятието е национализирано през 1947 г.

Най-голямата индустриална компания в страната до национализацията през 1947 г. е акционерно дружество „Гранитоид“. В периода 1926-1935 г. с помощта на германски геолози е направено подробно проучване на Източните Родопи и са запазени няколко концесии за добив на оловно-цинкови руди. През февруари 1939 г. се създава МАД „Пирин“ с равно разпределен капитал между България и Германия. За нуждите на предприятието са направени солидни инфраструктурни инвестиции: разширяване на пътища, парови и дизелови електроцентрали, електропроводи, жилища за миньори,

въжана линия с дължина 41.6 км. По силата на Потсдамското споразумение от 1945 г. цялото имущество на Германия в България се предава на СССР, което включва и активите на МАД „Пирин“.

Минното дело в Родопите получава значителен тласък в периода 1948-1955 г. благодарение на проведената "Комплексна геоложка експедиция". Тя установява 42 находища, проучени са общо осем рудни полета, в които рудните залежи са колосални. През 1950 г. е създадено смесеното българо-съветско предприятие ГОРУБСО, в което двете страни участват с равен капитал. Това съвпада с ускорената индустриализация с помощта на масово бригадирско движение и трудова повинност. В периода 1950-1956 г. се реконструират действащите мини и се построяват над десет нови. През 1954-55 г. са построени пет миньорски селища, както и са изградени градовете Мадан, Рудозем и Маджарово.

След 1970 г. руда се преработва само в Кърджали, Рудозем, Лъки и Ерма река, поради изчерпани запаси и с цел модернизация и концентрация на производството. Успоредно с разрастването на производството, в Родопите е извършено мащабно строителство на жилищни квартали, културни домове, болници, училища, детски градини. В Мадан и в Кърджали са открити минни техникуми. През социализма миньорската професия е една от най-скъпо платените, което води до значителна трудова миграция от вътрешността на страната към този граничен район. През 1988 г. в ГОРУБСО работят общо 13 716 души, функционират 19 рудници с 51 участъци и 4 обогатителни фабрики. (13)

Планината и хората - новите предизвикателства

В последните години на социализма е проведено мащабно проучване на планинските райони на България. Според набраните данни до началото на 1980-те години населението в планинските райони се увеличава, след което демографските процеси се обръщат в негативна посока. По това време естественият прираст на населението вече е отрицателен във всички български планини, с изключение на Стара планина и Родопите. През 1930-те и 1940-те населението във всички планински райони има значително по-висок прираст. Причините за неговото намаляване след това се крият в настъпилите през следващите десетилетия дълбоки социално-икономически и културни промени в страната. (14)

Развитието на урбанизационния процес, еманципацията на жената, повишаването на образователното и културното равнище, подобряването на медицинското обслужване, семейното планиране на раждаемостта са все причини за по-ниската раждаемост. Повече

деца в едно семейство има тези части на Родопите, където се отглежда тютюн, а водещата стопанска единица там е семейния акорд, което създава условия за задържане на населението и води до по-висока раждаемост. По-късните миграции към вътрешността на страната са свързани с индустрията, кооперирането и механизиранието на селското стопанство и новото строителство в градовете. (15)

След 1989 г. върху рудодобива в Родопите влияние оказват цените на металите на световните борси, които рязко се понижават и се задържат на ниски нива до първите години на XXI век. Заедно с това преходът към демокрация и пазарна икономика в България протича в условията на управленски хаос. Държавата опрощава дълговете на ГОРУБСО през 1992 г., но в следващите години фирмата продължава да трупа пасиви. През 1999 г. са освободени 3800 работници. През 2014 г. за пръв път от две десетилетия е отворен рудник - закритият през 1999 г. „Върба – Батанци“ който осигурява над 200 нови работни места. (16)

През 2019 г. е отворен нов рудник за добив на злато в Крумовград. На Ада тепе започва да функционира мина с модерна технология на компанията "Дънди прешъс метълс Крумовград" ЕАД. За първи път от четиридесет години в България е разкрита нова мина за добив на метали, като в конкретния случай това създава и опит за реализиране на социална иновация - създаден е фонд за подкрепа на местни малки и средни предприемачи.

Промишленият рудодобив в годините на социализма води до бързо демографско и социално развитие на Родопите. Ако до средата на XX век животът в планината е напомнял по-скоро за бита на българите от годините на Възраждането, то след това с ускорени темпове настъпва урбанизация, която променя социалния и демографски облик. В годините на прехода към пазарна икономика рудодобива поддържа едва 20%-25% от нивото си през 1989 г. Това рефлектира върху цялостното икономическо и социално състояние на живота в планината. До голяма степен живота на родопчани в началото на XXI век напомня този на техните предци от края на XIX век. Но всяко поскъпване на металите на световните борси отново обръща вниманието на инвеститорите към Родопите, заради значимите залежи от полезни изкопаеми.

Основният поминък на хората в Родопите в началото на XXI век идва от дърводобива и отглеждането на земеделски култури (картофи и фасул в по-високите части, тютюн и зеленчуци в по-ниските части на планината). Туризмът все повече нараства като относителен дял в местната икономика и се оформя като бъдеща алтернатива за връщане на младите хора по родните им места. До скоро голям дял в местната икономика е имал рудодобива, но днес се срещат предимно малки предприятия от леката

промишленост - мандри, шивашки цехове, мебелни фирми. (17)

Задълбочаващите се социални проблеми създават усещане за безизходица сред местното население, което до голяма степен е разчитало на държавни политики за подкрепа и насърчаване на икономиката в периода 1950-1990 г. В ситуация на все по-малко държавна намеса, двигател на успеха могат да бъдат предприемачите. В няколко от разглежданите примери в Родопите се наблюдава една характерна комбинация от предприемачество, меценатство и благотворителност, които са и опити за облекчаване на незавидната социална ситуация на местните общности.

Използвана литература и бележки:

1. Кираджиев, С., Енциклопедичен географски речник на България, Изток-запад, 2013 :458-460
2. Събев Д., Йорданов Р., Социална икономика на рудодобива в Родопите, Фондация Фридрих Еберт, бюро Анализи, 2014:2-3
3. НСИ, Преброяване на населението 2011 и 2021, <http://www.nsi.bg/census2011/>
4. Алексиев, Б., Аспекти на етнокултурната ситуация, осем години по-късно, сборник, Отворено общество, София, 95-104, 2000
5. Институт за пазарни изследвания, Регионални профили 2017, 2018, 2019 София, *След публикуване на данните от "Преброяване на населението 2021" някои числа вероятно ще се променят с тенденция към намаляване.*
6. Иванова, Е., Аспекти на етнокултурната ситуация, осем години по-късно, сборник, Отворено общество, София, 236-250, 2000
7. Иванова, Е., Планината Родопи - модел за толерантност на Балканите - историческо, етнологическо и социологическо изследване, 2000, НБУ
8. Христов, И., Чалъков, И., Кескинова, Д., Национално представително социологическо изследване на общественото мнение, относно неправителствените организации в България, по поръчка на Фондация БЦНП, 2015, *по проект „Легитимност чрез видимост, знания и споделени ресурси“, Период на проекта: 01.01.2012 - 31.12.2014.*
9. Иванова, Е., Нагласи на мюсюлманите в България 2011-2016, сравнителното проучване на "Алфа рисърч" и НБУ, 2016
10. в-к Капитал, Планината, която още ражда хора, 21.12.2018 (05.02.2019, 20.30) https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2018/12/21/3365448_planinata_koiato_oshte_raida_hora/

11. Петър-Емил Митев, Борис Попиванов, Сийка Ковачева, Първан Симеонов, Българската младеж 2018/2019, Фондация Фридрих Еберт, 2019:53, https://www.fes-bulgaria.org/fileadmin/user_upload/Balgarskata_mladezh_2018_2019.pdf
12. Дечов, В., Среднородопски овчари и кехаи, част 1, 1905:71-88
13. Събев Д., Йорданов Р., Социална икономика на рудодобива в Родопите, Фондация Фридрих Еберт, бюро Анализи, 2014:4-7
14. Мишев и др., Природен и социално-икономически потенциал на планините в България, т. II, 1990, БАН
15. Събев Д., Йорданов Р., Модели за развитие на планинските региони в България, проект „Гражданско участие за устойчиви планини“, София, 2015:94-95
16. Събев Д., Йорданов Р., Социална икономика на рудодобива в Родопите, Фондация Фридрих Еберт, бюро Анализи, 2014:7-9
17. Събев Д., Йорданов Р., Модели за развитие на планинските региони в България, проект „Гражданско участие за устойчиви планини“, София, 2015:40-42

13. Пътища и културни слоеве в Родопите

Софтуер на ума, пътят като възможност.

Традиционната култура играе водеща роля в поддържането на предприемаческия дух сред хората в планината. Ключов момент за това е работата в мрежа и използването на социален капитал. Холандският психолог Хеерт Хофстеде е изработил находчив модел за измерване на тези процеси. Той показва как се формират два типа култура, които водят не само до базисни процеси за усъвършенстване на ума, но и до социализацията на личността посредством ежедневни дейности. Обикновено те са характерни и общоприети за конкретната общност, което Хофстеде нарича "софтуер на ума". Той го разглежда през културната относителност, тъй като няма абсолютни критерии за морална оценка на действията на хората. Всичко зависи от конкретната гледна точка и въввлечеността на отделната личност в процеса по изграждане на всекидневието. Културните особености се изяват по четири начина - през символите, героите, ритуалите и ценностите на конкретната общност. (1)

Моделът на Хофстеде за описване на различията в националните култури се базира на четири основни параметъра - степен на неравенство в обществото, степен на индивидуализъм в обществото, противопоставянето между мъжественост и женственост като измерение на обществената култура и избягването на несигурността. Този модел е използван за първи път през 80-те години на XX век и много бързо добива световна популярност. Впоследствие към него е добавен пети параметър - дългосрочна срещу краткосрочна ориентация. (2)

Пътят като възможност

Пътищата в Родопите са артерии за пренос не само на стоки, но и на културно влияние. Първият по-мощен опит за цялостно икономическо овладяване на планината правят управителите на римската провинция Тракия. От столицата ѝ Филипополис тръгвали три основни римски пътя, които пресичали планината в посока юг. Техните отсечки са следвали принципа на римско строителство за най-кратки трасета, независимо от релефа. Източният трансродопски път е достигал до мините за благородни метали около долината на Арда и нейните притоци в Източните Родопи. Средният трансродопски път е бил най-кратката връзка между двата главни римски пътя Виа Диагоналис и Виа Игнация. По него били придвижвани товари и поща. Западният трансродопски път се оформил малко по-късно, с разцвета на Никополис ад Нестум и Филипи. Той пресичал

гористите Западни Родопи и преминавал по билото на няколко планински рида. (3)

През Средновековието тези трасета постепенно се преместват към по-ниските части на планината, през речните долини и пресичат основните била на билни заравнености. Това до голяма степен е било продиктувано от постепенната промяна на икономическия профил на планината, където отглеждането на пасищни животни чрез сезонни миграции видоизменя и необходимостта от търговските трасета. По този начин основната част от потоците на стоки и товари от Родопите се пренасочват на юг, а Пловдив придобива ограничено регионално значение за търговията в този период. Не случайно основният пазар в Тракия в този период се провежда в днешното село Узунджово до Хасково, където се оформя и своеобразна борса за книги, значима не само за региона, но и за цялата Османска империя. (4)

След Освобождението през 1878 г. границата в Родопите преминава по основното било в Смолянско, което запазва посоката на търговските трасета още тридесет години до Балканските войни. След тях се прокарва нова граница между България и Гърция, която нови тридесет година преоформя икономическия модел - постепенно животновъдство чрез сезонни миграции изчезва, но пък започва да се развива модерния рудодобив. Тези процеси са показателни и напомнят за подобна пазарна динамика в други части на Средиземноморието, описани от Фернан Бродел. (5)

Динамиката в развитието на търговските пътища и промяната на основните трасета в планината неизменно води до трансформации, а както се оказва и до уплътняване на етническият състав на населението в отделните ѝ части. Но това, което са заложили римляните като начало на инфраструктурата, се използва повече от хиляда и петстотин години след тях.

В научната си публикация "Родопите като път и граница", проф. Евгения Иванова показва как символично се променя функцията на източния родопски римски път. Поради усилената индустриализация след 1950 г. стартира строителството на язовирите по река Арда и се полагат нови административни граници между двете области Смолян и Кърджали. От това произтичат някои видими разлики в наши дни, като например в оценките на матурите в средното образование между децата от двете административни области. Дали подобни различия вътре в региона са фундаментални е въпрос на бъдещи изследвания. (6)

Един от параметрите в методиката на Хофстеде за измерване на културните различия е „избягването на несигурността“. Това е културно явление, причинено от високи нива на стрес със съпътстващи явления като нервност, нетърпеливост, напрегнатост, тревожност, притеснение. Подобно състояние може да се изживява самостоятелно или на

ниво общност. Социалното предприемачество може да се приеме като вариант за преодоляване на тази несигурност, в опита си да изведе хората в социален риск от тяхната маргинализация. Но както вече бе отбелязано - това е процес за създаване и функциониране на социални предприятия от социални предприемачи. През какво се минава в рамките на този процес, както и до каква степен културните особености на местните общности влияят при опитите за адаптация на привнесен опит предстои да видим.

Използвана литература:

1. Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума. , Абагар, 2001:5-12
2. Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума. , Абагар, 2001:27-244
3. Маджаров, М., Римски пътища в България: принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия, Фабер, 2009
4. Илиева, А, За книгата на възрожденските панаири и за участието на пловдивските книгопродавци в тях - В: Панаири, пазар, тържища в българските земи. В.Т. : 178-185, 2004
5. Бродел, Ф, Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II, Изток-запад, 1999
6. Иванова, Е., Аспекти на етнокултурната ситуация, осем години по-късно, сборник, Отворено общество, София, 236-250, 2000

14. Добрите примери от Горна Арда

Символите на поречието, музеи, фестивал на фасула, личности, занаяти.

Когато стане дума за Родопите, много хора се сещат и за смялянския фасул. Смялян е най-голямото селище в коритото на Горна Арда и вероятно едно от най-изследваните места в последните години от различни научни екипи. Повод за това е забележителната история с изграждането на словната марка "смялянски фасул". Това крие някои рискове от преекспониране на добрите примери и известно "замърсяване на терена" от недобросъвестни изследователи. Аз ще се опитам да споделя историята на местните лидери от гледна точка на приноса им за развитие на социалното предприемачество в Родопите. За целта ще използвам рамката за споделено управление на ограничени природни ресурси, представена от Елинон Остром, за която тя печели Нобеловата награда за икономика през 2009 г. Тя твърди, че "ако едно управление на ресурси работи на практика, то може да бъде обяснено и теоретично". (1)

Социалното предприемачество е известно с това, че практическите му приложения изпреварват научните обяснения. Характерен пример в тази насока е сдружаването на местната общност за управление на процеса по отглеждане и търговия със „смялянски фасул“ в селищата по долината на Горна Арда. Най-важните сред тях са селата Смялян, Могилица и Арда. Влиянието на местните символи е ключово при изграждане на цялостен модел за управление на тези местни ресурси. Хората от поречието развиват екологичен и селски туризъм, основан на устойчиво управление на природните ресурси и символите от традиционната култура, което кореспондира с концепцията на Хеерт Хофстеде за културните слоеве. Моят принос в изследователския процес е съвсем скромнен, но аз имам и късмета да поддържам приятелски връзки с някои от ключовите участници в развитието на местните символи, довели до създаване на словната марка "смялянски фасул".

В началото на XXI век хората от поречието на Горна Арда постепенно се ориентират към развитие на селски туризъм след като са затворени по-големите производствени предприятия в района. Първоначалните резултати от усилията на местната общност водят до появата на "Дестинация за пешеходен и пещерен туризъм в поречието на Горна Арда". Принос за това имат много хора, един от тях е Илия Годев, който сподели с мен и един друг много интересен факт от онези години.

След първоначалните успехи в туризма, в Родопите се появяват и на други места опити за развитие на елски туризъм. Хората от долината искат да бъдат сред лидерите в този сегмент от туризма и на национално ниво. За тази цел те търсят информация и от

гостите си с какво са привлекли техния интерес и кое ги кара да се завръщат в района. В онези години легловата база е много по-малка от сегашната, но и гостите са относително малко, вероятно между 1500 и 2500 човека на туристически сезон, който за поречието започва през юли и продължава до края на септември. За да се разшири сезона, през есента на 2003 г. е организиран първия фестивал на Смилянския фасул. Началото му е поставено от местен инициативен комитет, който се грижи за организацията на събитието и развитието му през следващите години.

През пролетта на 2004 г. в село Смилян, е направено пилотно анкетно проучване сред първите гости на района покрай великденските празници. Те са запитани какви отговори получават от местните хора, когато любопытстват какво е характерно за селището им. Анкетата установява, че отговорите са твърде разнопосочни и разнородни, понякога дори звучащи парадоксално. Тя е организирана от инициативния комитет, съставен от петима неформални лидери, който стои и зад идеята на фестивала на Смилянския фасул. Те решават, че е добре да попитат и местните хора по тези теми.

През месец май на 2004 г. е проведено същинското проучване сред жителите на Смилян. То цели да установи какви белези на общността и селището те определят като отличителни за него. Осъществено е по любителска методика на квотен принцип. Зададен е само един въпрос на около една четвърт от местното пълнолетно население (500 бр. анкети): *"Моля, посочете трите най-характерни според Вас неща за село Смилян?"*.

Получена е активност от над 80% попълнени анкети (415 бр.), които са анонимни. Най-често срещаните отговори били следните: "Часовниковата кула в селото" (372 броя - 90% от отговорилите), "Традиционната практика на отглеждане на смилянския фасул" (298 броя - 72% от отговорилите), "Практиката на жените от селото да изработват и „шарят“ традиционни родопски терлици" (220 броя - 53% от отговорилите). Следващите по значимост варианти събрали под 20% от дадените отговори. Ясно се отличили трите водещи символа, два от които са нематериални и представляващи традиционни практики.

Резултатите от тази анкета мотивирали инициативната група да започне поредица от действия за подкрепа и развитие на туристическата дестинация. Сред тях е създаването на Етнографската сбирка „Смилянски фасул и традиционни родопски терлици“ в местното читалище. Паралелно с тези дейности през есента на същата 2004 г. в селото е учредена местна организация на световното движение Slow Food (конвивиум), която е свързана със съхраняване на традиционния местен сорт фасул, наричан от местните "фасульовица". Председател на тази местна организация става един от членовете на инициативния комитет, провел анкетата за местните символи. Създаден е и туристически-информационен център, който предоставя на гости и туристи информация за маршрути,

забележителности и атракциони в района. Тази дейност постепенно се развива с отварянето на подобни центрове в селата Моголища и Арда. Така на практика се оформя първата регионална дестинация за селски туризъм в България - "Дестинация за пешеходен и пещерен туризъм в поречието на Горна Арда".

През 2007 г. "смилянският фасул" получава сертификат за защитено наименование и регистриран географски произход, съгласно Закона за местните и географските означения. Това отново е резултат от работата на инициативния комитет. Паралелно с това се организират обучения на млади хора от долината, които да изпълняват функцията на туристически и пещерни водачи. Само за десетина години районът се превръща в една от първите регионални дестинации за селски туризъм в България и към 2010 г. има няколко стотин легла за туристи, които вече наброяват между осем и десет хиляди на сезон. Само Фестивала на Смилянския фасул привлича няколко хиляди гости, като по време на неговото провеждане цялата леглова база в поречието е запълнена.

И това е само началото. Постепенно чрез запазената марка за сортовете смилянски фасул "фасульовица" и "дребен", земеделските производители получават справедливата стойност за труда си, а потребителите си гарантират високото качество. Мащабите на всичко това изглеждат незначителни на фона на общото производство на фасул в страната. Добива от територията, която попада в сертификата, е между 35 и 50 тона на година. Но това е начин, който съхранява село Смилян като едно от най-големите населени места в област Смолян. Наследството на плановата икономика в селото е тежко, затворен е завод за шоково замразяване, в който са работели над 500 човека. На негово място има разкрити малки дървопреработвателни цехове. Туризма и земеделието са сезонни дейности, но постепенно те се превръщат и в културен ресурс за общността. (2)

Друг от членовете на инициативния комитет е Милкана Василева. Тя стои в основата на изграждането на едно от новите предприятия в първите години на прехода. През 1992 г. три предприемчиви семейства от Смилян основават млечен кооператив и с финансова помощ от "Програмата за сътрудничество и развитие на Конфедерация Швейцария" преобразуват бившето картофохранилище към закрития завод в модерна производствена мандра. Швейцарците им предоставят технология и лицензи за производство на жълтите сирена „Тилзит“, „Груер“, „Гауда“, „Ементал“ и „Пекорино“.

Основателите на кооператива залагат на качеството на млякото в тази част на Родопите, което се дължи на два фактора - състава на планинската паша и породата „Българско родопско говедо“, която от април 2013 г. официално е призната за местна порода. През 2007 г. към мандрата започва да работи къща за гости, предлагат се и дегустации на млечните продукти за туристи. От 2015 г. мандрата стартира „къса верига“

за реализация на земеделска продукция - през октомври и ноември в двора ѝ се провежда инициативата „Пазарни уикенди“ – местни производители и занаятчии предлагат директно на туристите своята продукция: картофи, фасул, тикви, родопски терлици, дървена посуда за бита и ръчно произведен текстил. Съвместно с Военно-медицинска Академия София мандрата разработва специален млечен продукт, наречен "столетник". Той е за хора, които се възстановяват от операции на стомаха или боледуват от рак на дебелото черво. (3)

И останалите членове на инициативния комитет имат с какво да се похвалят. Всеки един от тях допринася със своя бизнес за благосъстоянието на общността. Всички те влизат до голяма степен в ролята на социални предприемачи, без да има формална структура за това. Чрез дейността си "отвътре" те мотивират местни хора да се регистрират като земеделски производители, за да могат да реализират добивите си от фасул чрез кооперацията или да продават мляко на мандрата в селото. Това легитимира общностните усилия за устойчиво управление на ограничените природни ресурси.

Разбира се като повечето планински погранични райони се наблюдава застаряване на населението и постепенно обезлюдяване. Самите членове на комитета вече са с две десетилетия по-възрастни и се надяват да предадат щафетата на по-младите. Те обаче предпочитат да работят в големите градове или в чужбина. Има и добри примери за завърнали се младежи, които подхващат нещо ново в долината.

Такъв опит прави от лятото на 2020 година Раденко Велинов. Той купува бившата пречиствателна станция на завода за замразяване в Смилян. Целта му е да ремонтира помещението и да го превърне в място за творчески изяви на млади творци и занаятчии. Решава да използва "Пречиствателната" като име на проекта и сградата, тъй като според него практикуването на традиционните изкуства и занаяти е и своеобразно пречистване на мисловно, духовно и емоционално ниво. До голяма степен цялата идея се движи "на мускули", както признава той, но пък и стартирането е ѝ е в годината на световна пандемия. Раденко е натрупал глобален опит от дълъг творчески престой в Шотландия, но се завръща в родното си село зареден с идеи и добри примери. Световната пандемия се отразява и на туризма в Смилян, като за първи път в седемнадесет годишната история на Фестивала на смилянския фасул, събитието е отменено. Интересът към района обаче остава.

Използвана литература и бележки:

1.Ostrom E., Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University press, 1990:29-57

2. Информация за проведената анкета е предоставена от Илия Годев, секретар на НЧ „Проф. д-р Ас. Златаров (1927)“ – с. Смилян. Резултатите от това проучване са публикувани в моята статия : "Социалното предприемачество - модно течение или неизбежно бъдеще? Родопските перспективи по темата." , 2017:375-385

[https://organic.uni-plovdiv.net/documents/642513/0/PU+Smolyan+2017+-](https://organic.uni-plovdiv.net/documents/642513/0/PU+Smolyan+2017+-+%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B0%201+-+%D0%A5%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/0b36fe78-c031-4f74-8fbe-3e7b69b71a5d)

[+%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B0%201+-](https://organic.uni-plovdiv.net/documents/642513/0/PU+Smolyan+2017+-+%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B0%201+-+%D0%A5%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/0b36fe78-c031-4f74-8fbe-3e7b69b71a5d)

[+%D0%A5%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/0b36fe78-c031-4f74-8fbe-3e7b69b71a5d](https://organic.uni-plovdiv.net/documents/642513/0/PU+Smolyan+2017+-+%D0%A5%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/0b36fe78-c031-4f74-8fbe-3e7b69b71a5d)

Благодарен съм, че ми предоставиха възможност да ги публикувам за първи път.

3. Гавраилов, Г., Социално предприемачество и селски туризъм - примери от България., сп. Българска наука, брой 96 : 127-136, март 2017

15. Задава ли се устойчива промяна?

Смисъл и значение на всекидневното усилие, ефектът на пандемията.

Изграждането на феномена "социално предприемачество" във всекидневието е интересно нещо. Важни са мястото и обхвата на дейност, мотивите и нагласите към него, социалните роли, чрез които се участва. Понеже се изследват конкретни примери, не винаги може да се достигне до обобщение за по-голяма група от организации. Но аз правя опит за сравнителен анализ между сходни като профил социални предприятия. Проследявам каква е ролята на социалния предприемач при конструирането на този процес и кои са мотивите му. Любопитно е и как изграждането на социално предприятие влияе върху житейската перспектива на предприемача.

Като сериозно предизвикателство се очерта в някои от разгледаните примери смесването на смисъла. Тяхното всекидневно разбиране за понятието "социално предприемачество" е различно от заложеното в теоретичния модел и правното му понятие в законодателството на страната. При мен също усетих една слабост - слабия контрол върху различните роли, които аз заемах по време на наблюденията. Често бях в позиция на изследовател, предприемач или доброволец. Понякога се губех при смяна на моите роли. От това дойде заплахата за смесване на представата ми за социално предприемачество като научна категория, като всекидневна форма и като правно понятие. Но постепенно с натрупване на повече примери започнах по-успешно да се "намирам" в тази бъркотия.

В Родопите основната задача на изследването е да очертае специфичен модел за реализация на социалното предприемачество в малки планински общности. Това включва формирането на социалния предприемач и мотивите му за упражняването на подобен тип дейност. Дали разчита предимно на проектно финансиране за икономически и социален ефект за общността? Дали рекламният ефект е част от дългосрочна стратегия за устойчивост на подобен бизнес модел? И ключовият въпрос дали се поставя на преден план каузата за реализация на поставените дългосрочни цели? И разбира се всичко това в едни нормални условия. Но след периода на пандемия, постепенно се роди една сериозна промяна - селската мечта на градския човек.

Принудителната пауза в забързания ритъм на живот ни накара да обърнем повече внимание на себе си. В личен план това понякога е малко плашещо. Насилственото задържане на хората в големите градове роди в главите им блянове за селски двор и живот сред природата. Като резултат наблюдаваме бум на селския туризъм, и все повече българи си купуват втори дом в провинцията.

Ние бяхме късметлии, че успяхме да се евакуираме на село ден преди затварянето на София в края на март 2020 г. И уж беше за малко, но там сина ми Александър започна да пълзи и лази, захранихме го с първата му човешка храна от двора, разхождахме го всеки ден на воля сред природата. Видяхме на два пъти да вали изобилен сняг, пред нас разцъфтяха сливите и вишните, успяхме да наберем и първите ягоди преди да се завърнем отново в големия град.

Само пет години по-рано, когато започнахме да пишем за селския туризъм в България, много хора ни считаха за луди. Тогава думата “селски” носеше повеи на оборска тор и нещо прогнило. Но след големият отзвук след появата на книгата “Селата в България – посоки за туризъм и култура”, доста хора се замислиха за тези неща. (1)

Трябваше да дойде обаче голямата пандемия, за да осъзнаем, че малките неща са всъщност големите неща. Разбира се не е толкова лесно да се върнеш рязко назад към родовите си корени. Селският живот е съпроводен с мускулна треска, болки в кръста, нужда да се събират дърва за подпалки, грижа за двора и асмата, поздравяване на всеки срещнат минувач на улицата. Но пък мога да кажа от първо лице, че с хубавото се свиква лесно. И с тъга си тръгваш оттам, когато виждаш как вишните вече зреят, и вероятно ще окапят по земята, защото ти трябва да се върнеш в обичайния си градски ритъм между панелката и офиса. Но пък остава мечтата ти за обратна миграция, което е дългосрочна устойчива промяна в мисленето на много градски хора.

Бележки:

1. Този текст е част от спонтанна и емоционална публикация на сайта ми за селски туризъм ruralbalkans.com, писана през пролетта на 2020 г. в разгара на карантината. Идеята за създаването на сайта ми хрумна през лятото на 2017 г., когато имаше известен отлив на интереса към книгите за туризъм. Много автори вече бяха започнали да пишат в туристически блогове и аз реших да не бъда като динозаврите. Сайта направихме заедно с Тодор Шарков, веб дизайнер и близък приятел с родопски корени. Пандемията сякаш отново възстанови желанието да се четат книги, но все по-специализирани и с фокус върху решаване на конкретни проблеми.

16. Да бъдеш каучсърфър

Младежите в България през погледа на три млади южноамериканки, на лов за примери в Родопите.

Обикновено в началото на август в Пловдив е голямо мъртвило. Жегата е затиснала града, а културните събития са много малко. Точно се чудех накъде да поема към планината на хлад, когато видях апела на няколко момичета от Южно американки, които търсеха превоз за Родопите. Разбрахме се да прием кафе в центъра на града и да обсъдим дали мога да им помогна. Бяха се регистрирали в платформата за гостоприемство couchsurfing.com и прекарваха известно време в Пловдив.

Оказаха се много забавни и интелигентни момичета, общо шест на брой. Но само три от тях искаха да ходят към Родопите, останалите тръгваха към Велико Търново. Като разбрах какво искат да правят в планината, вече знаех, че аз съм техния гид. За две седмици из България те правеха проучване на реализацията на младежите. Поводът - тяхна дипломна работа в магистърската им степен по "travel writing" от Университета на Барселона. Изследването им и беше свързано с ролята и значението на младите хора за развитието на местните общности в България.

По време на това петдневно пътуване из Родопите моята роля беше на техен водач-доброволец, което ползвах като алиби, за да сондирам какви са нагласите на няколко местни общности спрямо социалното предприемачество. По време на това пътуване успях да направя няколко включени наблюдения в Кърджали, Дъждовница, Асеновград, Момчиловци, Смилян и Гела. Разбира се на всички тези места ползвах помощ от приятели, които ни съдействаха за срещи с точните хора, но много често разчитахме и на добрия шанс. Определено се получи много забавно пътешествие.

Започнахме с Кърджали, където посетихме общината. Там разговаряхме със секретаря Сезгин Бекир. Той се отзова на нашата молба да ни даде експертна информация, като на разговора присъстваше и представител на дирекция "Хуманитарни дейности". По време на нашият разговор аз попитах какви примери биха ни дали от тяхната дейност, които те считат за социално предприемачество. Сезгин Бекир ни разказа за общинската инициатива да финансират по един допълнителен опит ин-витро на безплодни семейни двойки, ако финансираните от държавата преди това три опита са били неуспешни. Те се похвалиха, че тази практика вече имала своите резултати и в Кърджали имало "общински бебета". Програмата за подпомагане на семейства с репродуктивни проблеми в община Кърджали е стартирала през 2012 г. по инициатива на общинския съветник д-р Марин

Мухтаров. До края на 2018 г. чрез тази програма са финансирани 73 двойки, като част от тях вече се радват на своите дечица.

Другият участник в разговора Первин Риза ни разказа за инициативата на общината да създаде резидентен арт център в близкото село Дъждовница. Всичко започнало през 2002 г., когато се сформирала групата за съвременно изкуство "Кръг" в Кърджали. Две години по-късно по общински проект било ремонтирано старото медресе към джамията в центъра на село Дъждовница. Първата резидентна програма била осъществена през 2005 г., а екипът на "Кръг" започнал да се грижи и за дейността на резидентния център. През следващите години повече от хиляда гости от различни страни са посещавали мястото, което постепенно се е превърнало в среда за споделяне на културни модели между световната артистична сцена и местната турска общност.

Ние имаме възможност същата вечер да гостуваме там, където направих интервю и с управителя на центъра Галина Димова. Тя ни сподели през какъв сериозен културен шок е преминала местната общност, докато се отвори към гостуващите артисти. Първите няколко години идвали предимно чуждестранни артисти и фотографи, едва след петата година започнала по-задълбочена комуникация между български артисти и местните селяни с турски етнически произход. Това тя отдава на раните от миналото, свързани с възродителния процес. В края на вечерта в разговора ни за кратко се включи и кмета на община Кърджали Хасан Азис, който потвърди думите на своите служители и сподели, че арт центъра за него е вид социално предприемачество и инвестиция в бъдещето за общината, която иска да развива съвременно изкуство на световно ниво. След неговите думи ми хрумна идеята да се фокусирам върху сблъсъка "глобално-локално" чрез търсене на "глокалност".

След като преспахме в Дъждовница, на следващата сутрин кмета на селото ни изненада с голяма тава топли мекици и една кофа с кисело мляко. По миризмата усетих, че е овче. В началото на август млякото на овцете е най-гъсто и подквасено става просто нещо незабравимо. Латиноските ядоха с кеф от мекиците, но се намръщиха на млякото. Казаха, че са чували за нашето кисело мляко, но не смеят да рискуват. След закуска ги разведох до пещера Утробата, а на обед в жегата им направих няколко кани с айран. Малко бяха слънчасали и кандисаха да пият, а след това дори не успях да си сипя. Кофата беше доста голяма - оригинално е съдържала 5 кг. сирене в саламура. До вечерта вече я бяхме преполовили и явно нямаше опасност да го оставим млякото да се развали от топлинот.

Следобедът ни завари в Асеновград на среща с архиерейския наместник отец Йордан, който ни показа детския църковен хор по време на репетиция. Бяхме придружени от колегата етнолог Васил Караджов, който ни разказа за обичаите в града. Момичетата

вече не се мръщеа на козето сирене и виното от сорта мавруд, което отеца извади от мазата. След сладките приказки се отправихме към село Косово, където щеше да бъде базовия ни лагер следващите няколко дни.

В Момчиловци разговаряхме с кмета на селото Сийка Суркова, като темата беше за Фестивала на киселото мляко и как от местна инициатива в последните години това събитие е добило глобално значение. Това се случило благодарение на партньорството с инвеститор, който произвежда кисело мляко с марка "Момчиловци" в Китай. В Смилян се натъкнахме отново на инициатива "отвътре" при развитието на Фестивала на смялянския фасул и останалите дейности в общността там, което стана ясно от нашите разговори с Милкана Василева и Илия Годев. Изморени след завоите се завърнахме в Косово при нашите домакини семейство Ралеви. След дълги години в Южна Америка те се завръщат в България и решават да инвестират в реставрацията на няколко стари къщи в село Косово. Там те изграждат обект за селски туризъм и за да оборудват къщите, правят множество обхождания из целите Родопи, в търсене на автентични предмети от местния бит. Така се появяват Косовските къщи.

В нашите разговори със Светлана Ралева тя сподели как посрещат много чужденци в техния обект, голяма част от тях членове на дипломатическия корпус в страната. Техните усилия (нейните и на съпруга ѝ Христо Ралев) тя описва като опит да възродят селото, което в началото изглеждало съвсем непосилно, но осем години по-късно вече се виждали резултатите. Вече имало заселващи се млади хора и опит за инициатива от типа социално предприемачество - практическо обучение за стротелни техники на къщи със земни материали.

В техния пример аз видях нагледно как се проявява глокалността в една предприемаческа идея, която има за цел да създаде туристически бизнес, но като ефект започва да се възражда една почти изчезнала местна общност. Опитът на предприемачите, натрупан в един съвсем различен културен модел в Латинска Америка, е приложен сред чужда за тях културна среда в Родопите. Там обаче те реализират идеята си и стават посланици на региона сред чужди за българския начин на живот публики. В този процес те постепенно претърпяват и метаморфозата на "приобщаващите се чужденци", което съпровожда изграждането на доверие между тях и хората от местната общност.

Примерът със студентките от Южна Америка е много показателен за "метаморфозите на чужденеца". В този случай аз варирах своята позиция от доброволец през изследовател до деен участник. Понякога в тези вариации се получава опасна близост до предмета на изследването, като в нашата обиколка аз се опитвах да ги доближавам до него като медиатор, но и да извличам ползи от това за моята цел на изследовател. Това

беше много ценен опит за мен, който ми разкри както някои социо-културни особености на региона, така и нуждата да внимавам да не прекрачвам изцяло границата между различните си роли. А те бяха много доволни от престоя си в Родопите, който приключи с посещение на фестивала в Гела. Там имаха и голям късмет, защото по пътя нагоре спряхме за кафе в Широка лъка, където ги запознах с Валя Балканска.

Екипът южноамерикански студенти публикува резултатите от своето проучване в България под името "Mlad/Млад". То е достъпно он-лайн, а в него се оказва, че участвам и аз като един от младежите, които променят средата. (1)

Бележки:

1. Revista Mlad Bulgaria Online, 2016 <https://en.calameo.com/read/0049858518682bba0377f>

17. Наско от Татарево

Как се възражда едно читалище, да "отключиш" сцената.

Село Татарево се намира в полите на Родопите, в близост до град Първомай. През септември 2016 г. се включих в едноседмична артистична резиденция там, организирана от "Фабрика за идеи", като част от кампанията "Резиденция Баба".

В Татарево си поставих за цел да проследя как се провежда една такава инициатива, през какви етапи минава, каква е ролята на социалния предприемач на място, каква е подкрепата на организаторите, откъде се получава финансиране за дейността.

В село Татарево се провежда продължителна кампания за възраждане на селското читалище. Тя е по инициатива на Наско Атанасов, който към началото на инициативата през 2014 г. е студент по актьорско майсторство в Лос Анджелис (САЩ). По време на своя зимна ваканция той посещава баба си Петра Атанасова, която живее в селото. Тя е била цял живот учител в селското училище, което понастоящем е фабрика за производство на пижами. Наско и баба му посещават читалището и виждат в какво окаяно състояние се намира голямата зала. Той решава да се опита да я ремонтира, за да се използва за възраждане на културния живот в селото.

Той инициира кампания за събиране на средства в САЩ чрез благотворителна фондация и дарителска сметка в интернет. До началото на лятото на 2015 г. е успял да набере значителна сума (над 10 000 щатски долара), с която успява да реализира първата част от идеята си - ремонт на голямата зала на читалището. Това се случва и с помощта на доброволци - негови приятели от Хасково и състуденти от САЩ, които работят в рамките на две седмици през юли 2015 г. Акцията по пускането на залата в експлоатация завършва с музикалния фестивал "Отключи", което е символичен старт на новия културен живот в селото, за което е заснет и документален филм.

Аз се включих като доброволец след предварителна регистрация и преминах през процедура по подбор на кандидатите. След като бях одобрен за участие, в рамките на доброволческата акция през септември 2016 г. имах за задача да се впиша за седмица в ежедневието на семейството на Наско Атанасов. Под ръководството на баба му Петра правихме домашна лютеница в първите три дни от престоя. След това тя замина на море. Под ръководството на Наско проведохме кино фестивал за жителите на селото - в пет поредни вечери показвахме български филми на открито на площада пред читалището. По време на нашия престой основната ни задача бе да разчистим изоставено помещение на втория етаж в читалището и след това да го подредим като музейна сбирка с артефакти от историята му.

Предметите са намерени по време на акцията по разчистването на голямата зала през лятото на 2015 г. Тогава са открити различни предмети - стари носии, плакати, архивни документи и други предмети със символична стойност за историята на културния живот в селото. В последният ден от едноседмичната резиденция участвахме в откриване на изложба с направената от нас музейна сбирка. Тази част от всекидневната ни дейност заемаше по-голямата част от времето, като всяка сутрин получавахме инструкции за деня и ни разпределяха по екипи. По време на доброволческата акция се включиха осем доброволци (трима от Хасково, трима от София, един от Пловдив и един от Мелбърн, Австралия).

С това включено наблюдение на първо място исках да разбера какъв е приносът на "Фабрика за идеи" в организацията, финансирането и реализацията на събитието. Исих да разбера и каква е мотивацията на организатора на място Наско Атанасов и какви са плановите му в търсене на устойчивост на проекта. Важно беше да се проучи какъв е интереса на местните хора и дали има подкрепа от тях. Приноса на доброволците не коментирам, без тях нямаше да се случи нищо, но аз исках да науча какво ги мотивираше да участват и как бяха разбрали за кампанията.

Благодарение на това проучване доизградих изследователската си стратегия как да се изследва динамиката на социалното предприемачество от различните му гледни точки според неговата организация, финансиране и практическа реализация, в търсене на двете му разновидности "отвън" и "отвътре" при реализацията му в малка местна общност.

Междувременно Наско Атанасов успя да реализира още две издания на фестивала "Отключи" през 2017 и 2018 г. Петото издание бе през лятото на 2019 г. Това той прави изцяло със собствени усилия и помощ от роднини, приятели и доброволци. По време на моя едноседмичен престой в селото в края на септември 2016 г. на практика нямаше представител на социалното предприятие "Фабрика за идеи". Въпреки, че всеки ден очаквахме да се появи техен наблюдател, който да инспектира нашата дейност, това не се случи. Тогава останах с впечатление, че тази организация действа изключително на проектен принцип и не се интересува от устойчивостта на своите проекти.

Трябва да направим уговорката, че основната им помощ за инициативата на Наско Атанасов е била през 2015 г, а по време на моето участие там, те бяха подкрепили събитието с малка финансова помощ, но не бяха поканили медии за отразяването му. Единственият журналист, който дойде да направи репортаж, беше представител на регионална медия от Хасково с филиал в Първомай, който беше получил покана от Наско. В мои срещи с представители на други две местни общности, където "Фабрика за идеи" бяха реализирали кампанията си "Резиденция Баба" в предишни години - село Дряново

(община Лъки в Родопите) и село Паволче (община Враца в Стара Планина), те ми споделиха подобни впечатления - хората от екипа на "Фабрика за идеи" не проследяват дали има устойчивост във вече реализирани проекти. Това разбира се е слабост в тяхната дейност и вероятно така е заложено в бизнес модела им.

Положителен остана ефектът за нас като участници, защото запазихме добрите си връзки и при възможност се виждаме, както беше по време на премиерата на документалния филм за първата резиденция от 2015 г. Той бе показан в София през пролетта на 2018 г. на фестивала "Master of art".

След време потърсих допълнителна информация от Наско Атанасов как е продължила неговата инициатива и каква е подкрепата от страна на "Фабрика за идеи". През февруари 2019 г. той сподели следното: "С тях не сме общували директно от резиденцията през 2016 г. насам, но Йоана, която е оттам, идва втора поредна година на фестивала. В началото ми помогнаха много за един кратък период, след това не са спирали да ме подкрепят морално. "

Наско Атанасов продължава да движи инициативата, макар спорадично и предимно от дистанция. Но все пак той е обвързан родово и емоционално с Татарево, където живеят негови близки роднини. Според неговите признания, той се чувства по-скоро берлинчанин (там живее в последните години и работи като актьор), отколкото татарчанин или хасковлия. Но въпреки всичко намира начини да продължава с усилията си да възражда културния живот на сцената на читалището в село Татарево.

През лятото на 2019 г. поканих Наско да разкаже за предстоящия концерт в рубриката ни "Има ли мегдан" по БНР. Той направи равностойна на проекта и остана с надеждата, че ще продължи и занапред. През 2020 г. ковид кризата малко намали ентусиазма му, но идеята остана жива, дори и след като Наско за половин година влезе в ролята на Министър на културата.

И накрая един любопитен факт от личната биография на Наско Атанасов. Като юноша той е тренирал тенис на корт в Хасково и все още практикува този спорт. В онези години той бил спаринг партньор на тенисиста Григор Димитров. Често се криели от треньорите, за да играят тенис на маса. Двамата и сега все още поддържат приятелски връзки.

18. Идеи имам, пари нямам

Как се финансира научно изследване, къде се учи най-добре.

Всеки редовен докторант на държавна поръчка в България има някои скромни привилегии, които допълват месечната му стипендия. Това са годишната план сметка за командировки и парите за книги. Моят факултет изпитваше хроничен недостатък на средства и поради тази причина във втората ми година на обучение спряха парите на докторантите за пътувания и участия в конференции. Сумата от 300 лв. на година не променя нещо съществено, но показва отношението на държавата към създаването на научно познание. Този проблем се оказва хроничен до края на изследването, което ме мотивира да търся други, по-нестандартни начини за финансиране на пътуванията в Родопите.

През пролетта на 2017 г. имах план да посетя Смолян, Смилян, Златоград и Триград. В Смолян исках да проуча в детайли дейността на сдружение "Родопски хайдути", за което вече знаех от предварителен разговор с неговия председател Манол Ружинов. В Смилян имах желание да задълбоча теренните си наблюдения и да разширя обхвата на изследването в останалите по-големи селища по долината на Горна Арда - Могилица и Арда. В Златоград имах интерес да проуча дейността на частния етнографски комплекс в града, за който подозирах, че се управлява чрез социално предприемачество. В Триград имах намерение да проуча дейността на местното туристическо сдружение и по какъв начин то успява да възражда общността, като внася елементи на предприемачество при устойчивото управление на природни ресурси. В техния случай - чрез култивирането на диворастващия мурсалски чай. За жалост липсата на средства ме накара да отложам част от тези идеи във времето, но все пак потърсих алтернативни начини за финансиране на теренните изследвания.

През март 2017 г. влязох в ролята на шофьор в научна експедиция от етнологии и биолози от БАН. Фокус на тяхното изследване беше връзката между дивата природа и местната кулинарна традиция в градините на хората. По-късно те публикуваха сборника "Растения и хора", през февруари 2021 г.

С тях направих две теренни проучвания. Първото беше по долината на Горна Арда, а второто в района на Кърджали, Маджарово, Ивайловград и Мезек в Източните Родопи, както и в село Левка в Южен Сакар. По време на тези пътувания аз концентрирах усилия върху изучаването на някои характерни примери в местните общности, в които виждах елементи на социално предприемачество. От една страна бях гид, от друга страна активен

наблюдател и участник в процеса на изследване, а понякога бях инициатор на срещи с представители на местната власт. На такава среща в Ивайловград например се обсъди възможността за старт на местна инициатива за защита на локалния продукт "ивайловградски тахан", по аналогия на село Смилян и фасула.

Тук трябва да уточня как достигнах до идеята да изследвам устойчивото управление на ограничени природни ресурси чрез теоретичната рамка на Елинон Остром. През юни 2016 г. в Пловдив посетих представяне на книгата "Казуси на Да и Не" със съставител д-р Даниела Божинова. В този сборник са публикувани примери от местни референдуми в 11 държави. По време на представянето един от авторите в сборника проф. Уве Шердюлт сподели за примерите, които той анализира от Швейцария. На няколко пъти той акцентира върху социалното предприемачество сред местните общности, което ме накара да го потърся след представянето на книгата. В личен разговор той ми разказа как е ползвал идеите на Елинон Остром и тогава аз реално за първи път чух за нейните разработки. Самият проф. Шердюлт е зам. директор на Центъра за пряка демокрация към Университета на Цюрих. Благодарен съм и на д-р Даниела Божинова, която ми даде своята гледна точка в анализа на примера с референдума от община Горна Малина. В началото на лятото на 2016 г. темата с референдумите беше в дневния ред на обществото предвид приближаващия Брекзит. Това ми даде ценна отправна точка за моите последвали наблюдения. (1)

Ето и накратко как преминаха срещите ни с местните хора по време на теренното наблюдение с етнолозите и биолозите от БАН през пролетта на 2017 г. Успяхме да се срещнем с много и различни представители на местните общности. Най-ценните за мен бяха личностите от долината на Горна Арда - Милкана Йорданова, Илия Годев, Федя Аргиров, както и Иванка Таушанова в Кърджали и Диана Овчарова в Ивайловград. До края на 2017 г. не успях да посетя Смолян, само задочно участвах с публикация в научна конференция в града през есента на същата година. Така "Родопски хайдути" остана неизследвано. По подобен начин се развиха нещата с Триград, където за съжаление председателят на местното туристическо дружество Костадин Хаджийски почина преди да направя интервю с него. Изследването в Златоград успях да реализирам година по-късно, когато направих полуструктурирано интервю с Александър Митушев, собственик на Етнографския ареален комплекс в града. Поводът да се видя с него беше нашата кампания за възраждане на изчезващите занаяти и създаването на календара "Ръце и занаяти 2019". (2)

Много често плановете в едно научно изследване се променят в зависимост от обстоятелствата. Внезапната загуба на важни за местната общност хора подсказва колко мимолетно е всичко около нас и потвърждава важността на подобен тип изследвания. Те

показват не само моментната картина, но и съхраняват паметта за хора и събития. Това е приноса на науката, който често държавната власт подценява и забравя. Той е особено видим в региони като област Смолян, където образованието е сред водещите ценности за местните хора.

Къде се учи най-добре?

На подобен въпрос първосигнално повечето българи отговарят "в София". В последните двадесет години се закриха много училища в страната. Постепенно качеството на средното образование се разслои и най-добрите резултати са в големите градски центрове. Външното оценяване показва, че София, Пловдив и Варна са местата с най-високи средни оценки. Но област Смолян дава надежди и за приноса на по-малките регионални центрове. В сърцето на Родопите успехите се дължат на предприемаческия начин на действие на директора на регионалния инспекторат по образование спрямо управлението на процесите и разрешаването на текущите проблеми. И разбира се в тази част на страната все още подсигуряването на добро образование за децата е водеща ценност на техните родители.

Въпреки въвеждането на предмета "предприемачество" в средното образование, тази материя продължава да бъде заобикаляна. Това показват не само моите впечатления, като тук ще разкажа за един директен мой експеримент. В края на 2017 година исках да направя пилотна анкета, чрез която да проверя заложените в сценария на полуструктурираното ми интервю въпроси. Планирах това да бъде важна част от моите изследователски усилия с реални предприемачи впоследствие.

Добрият случай ми се предостави от екипа на Фондация "Инициатива за финансова грамотност". Те организираха методически срещи с преподаватели по предмета "Технологии и предприемачество" от софийски училища. На тези срещи се обсъждаха различни подходи в работата с децата, като се представяха и новите учебник и учебна тетрадка по лични финанси, разработени от екипа на фондацията.

За мен това бе желана ангажирана аудитория от преподаватели по предприемачество. В рамките на това обучение предложих за анонимно попълване анкети на 54 преподаватели от 30 софийски училища. Резултатите бяха показателни - едва 14 от отговорилите дадоха задоволителен за мен отговор какво е социално предприемачество. Само 19 от отговорилите познаваха лично социален предприемач и посочваха пример за това. 22 от отговорилите даваха пример за социално предприятие, като само 9 от тях даваха повече от един пример в анкетата си. Само 4 от всички бяха чували, че се подготвя

приемане на правна рамка, но не бяха сигурни дали вече има действащ закон. Тук трябва отново да уточня отново, че анкетираните от мен бяха преподаватели по предприемачество в средни училища в София. За 2017 г. това бе областта с най-високи средни оценки от матурите за страната. (3)

Изводите за мен са показателни - дори и сред преподаватели по предприемачество от елитни училища в София, където нивото на образованието е най-високо за страната, познанията за феномена социално предприемачество са на фрагментарно ниво. Донякъде това се дължи на липсата на достатъчно адекватна публична информация. Социалното предприемачество в масовото разбиране се свързва с решаването на социални проблеми на хора в нужда, които най-вече имат някакво увреждане, но не и с екологична ефективност, грижа за природата и развитие на периферните региони.

Може би системата на средното образование в някаква степен ограничава свободата при подбора на теми за обучение по предприемачество, особено когато това обучение се случва по предварително изградени учебни планове и се преподава предимно от неспециалисти (повечето преподаватели, които анкетирах, имат своите основни предмети като музика, рисуване, чужд език, философия и съвсем малка част от тях икономика или информатика). Това ми дава сериозно основание да твърдя, че в системата на средното образование има не само голяма празнина по отношение на преподаването на социално предприемачество, но и като цяло предметът "предприемачество" в неговите разновидности за различните възрасти не е добре подплатен с експертно познание на преподавателите.

Ако приемем, че анкетираните от мен лица са експерти, то тяхната повърхностна представа за смисъла на социалното предприемачество ми даде основания да използвам този сценарий с въпроси и за следващата фаза от изследването - полуструктурираните интервюта. Но и допусках, че ще изпитам известна трудност при намирането на достатъчно на брой респонденти в Родопите, които да са с изградено експертно мнение, затова реших да потърся такива и в големите градове. По този начин исках да проследя и дали има пропаст между центъра и периферията на страната по тази тема.

Разбира се, данните от тази анкета ми позволиха да направя само бегли изводи, които нямат представителен характер. Но все пак те ми очертах една отправна точка, от която да задълбоча моите изследвания на терен. Живите срещи с реални предприемачи позволяват един по-свободен разговор, в който да се поставят и реални проблеми за дискусия и коментари.

Използвана литература и бележки:

1. Божинова, Д., Казуси на Да и Не - истории на референдуми от 11 страни, Либра Скорп, 2016
2. Ръце и занаяти, годишен календар за 2019 г., с фокус върху изчезващите български занаяти. Календарът го направихме с фотографа Тихомира Методиева (Тихич), дизайнера Костадин Отонов и художника Алек Александров. Това беше изключително вълнуващ проект, който финансирах чрез мое участие в предаването "Стани богат".
3. Регионални профили, ИПИ, 2018, <https://www.regionalprofiles.bg/bg/>

19. Мостът на Мандрица

Как се прави селско кино с деца, да преследваш последната крава, защо пропадна мисията ни до Марс.

Социалното предприемачество понякога трябва да те вдъхновява и отвътре. Тази история е точно такава. Ранната пролет на 2018 г. Ателието на приятел художник в Пловдив. Получавам предложение да се включа във филмова продукция. Предложението включва по-скоро сина ми, а аз съм за пълнеж. След това уточняваме, че ще бъда в ролята на организатор. Сценарий има, локации няма. Разбираме се, че ще ги търсим заедно. Работно заглавие - "Маказа". Пари като цяло също няма.

Първо отиване до Източните Родопи - режисьора, аз и приятелка туроператор, която има бизнес в Мюнхен. Търсим атмосфера от последните години на соца, но в Крумовград всичко вече е санирано. Тогава предлагам да пробваме в Ивайловград. Режисьорът малко се притеснява от войнишките си спомени там, но пък историята във филма е от детските му години, съвсем реална и съвсем не банална. Пък и ей го къде е на един час с опелчето по чупен път с много завои.

Ивайловград се оказва идеалното място - машината на времето го е консервирал някъде в първите години на прехода. Все още санирането по центъра е само в папките на проектите по бюрата на общинарите. Решаваме да действаме. Тогава споменавам за албанското село и режисьора иска да го видим пак. Така се озоваваме в Мандрица. Той ми напомня, че съм го пращал там преди време на инфотур за журналисти, от което излезе една статия за книга и една сватба. Това е мястото!

Въпреки ранната пролет селото се е раззеленило, но не виждаме никакви хора. Поне има хотел с басейн, който обещава да работи през лятото. В един двор възрастен мъж прекопава пресен чесън. На тръгване го виждаме на моста над реката, гледа надолу към водата и явно нещо чака. Качваме го на стоп. По пътя до Ивайловград разбираме, че това е нашия човек.

Бай Атанас се пенсионира като учител след 38 години кариера в Свирачи. Като младеж е имал два неуспешни опита да влезе във ВИТИЗ, но пък за казармата е нямал проблеми да бъде приет. Исква да помогне за филма, предлага да поговори с хората в селото. Разбираме се след две седмици пак да дойдем в района. Казва ни кога дават пенсиите, тогава всички се събирали преди обед на пейките пред селската поща. Обнадеждени сме и рискуваме със среща при кмета на общината. Там получаваме

картбланш с думите "за доброто на Ивайловград". Филм явно ще има.

Второ отиване в Източните Родопи - режисьора, оператора, двете кинаджийки и аз в ролята на шофьор. Тръгнал съм от Павликени, взел съм екипа от София и режисьора от Пловдив. Пристигаме по тъмно в Мандрица. Бай Атанас ни чака на мегдана. След това се съвземаме на ракийка в къщата на Бай Георги - доайена на селото. Казват ни, че хубавите работи се планират на маса, а на следващия ден ще изплащат пенсиите.

На следващата сутрин двамата възрастни мандричани идват с нас да уговаряме останалите тридесетина жители за голямото кино. Споделят ни, че често идват телевизионни екипи, снимат, хапват в ресторанта на хотела и си заминават. А местните остават пак сами и даже не всички се гледат в репортажите, защото невинаги им харесва как са направени. Получава се хубав разговор, който успяваме да запишем и на камера. След това обикаляме из няколко къщи в селото. Бай Атанас вече е подготвил почвата. Разбира ме се в началото на юли да отидем с целия катун - десет деца и петнадесет възрастни. Намерили сме и някой лев междувременно от спонсори, така че филмовата ни ваканция може да се получи.

Трето отиване в района на Мандрица. Снимките почват, децата се опознават, екипа спори по сценария. Маказа вече е твърде далеч, търсят се нови сюжетни линии. Докато работата трескаво върви през горещите дни на юли, аз събирам поръчките на сутрешното кафе и ходя да пазарувам в Ивайловград. До обед трябва да съм се върнал, за да приготвя топъл обяд за всички.

Първата вечер видяхме крава със сина ми, която проследихме и от стопаните ѝ купихме последното ѝ мляко. На следващия ден я продадох. Мандрица е село със затихващи функции и за всичко си трябва стройна организация, за да се случват нещата по някакъв план. Но пък се намират и добри хора, които дават по нещо от дворовете си - яйца, домати, череши. Местният биопроизводител Теменужка Матева дори ни направи дарение в натура - цял багажник невероятно вкусни домати, патладжани и краставици, както и бурканчета със сиропи, сладка и доматиен кетчуп. Няма какво да обяснявам за широката душа на родопчани.

Как да е, изкарахме дванадесет дни и всички се разотидохме по родните си места. Към края на август се наложи четвърто ходене до Мандрица, но този път нямахме почти никакъв бюджет за хотел и в помощ дойде хижата на община Ивайловград в местността Дупката. Преснимахме и доснимахме доста сцени, а най-голямата находка беше семейство англичани, задомили се в селото, които участваха в една от финалните сцени. В нея трябваше те да карат една стара жигула по моста над реката. Жигулата не успя да

запали и се наложи да бъде бутана от целия снимачен екип. Още подробности за филма в самия филм, който всъщност се казва "Тридидокс". Цялото местно население на Мандрица се включи в него, като искаха да добавим втора сюжетна линия и сценария набъбна в движение.

Петото ходене в Мандрица беше година по-късно на Петровден. Тогава направихме предпремиерно представяне на филма на площада на селото. Оказа се, че това е първото им лятно кино след четиридесет години пауза. За целта Бай Атанас беше извадил коловете от доматите, за да направи рамка за екран, а платното го дал Бай Георги - с чаршафа от първата си брачна нощ. Вечерта беше незабравима, а ние се чувствахме истински звезди. На следващата сутрин бяхме поканени в три къщи да опитаме баница, като междувременно пуснахме и мрежата за риба в реката с бай Георги. Аз лично се чувствах, все едно съм на червения килим в Кан.

Седмица по-късно в Пловдив филма бе показан отново пред приятели в истински киносалон. И докато чакахме да тръгне по кината, се появи пандемията от Ковид-19. Но все пак очакваме "Тридидокс" през есента на 2021 г. на кино в София. И за малко да пропусна да спомена, че този проект вървеше под менторството на проф. Георги Дюлгеров. На практика това бе дипломната работа на част от майсторския му курс по режисура в НБУ.

За мен този филм е връзката на Мандрица със света - един отмиращ свят с този от бъдещето. А го направихме най-вече заради децата, които останаха в България - ние самите и надявам се нашите деца, които изнесоха филма и играят с голям кеф в него. Тази история стана възможна благодарение на много компромиси, поредица от находчиви финансови ходове и липса на всякаква парична дисциплина, което в случая изненадващо помагаше. Както казваше режисьора Димитър Шопов през цялото време - "по чуден начин".

Мисля, че поне за едно лято бяхме социални предприемачи в българското кино. От първо лице нещата винаги изглеждат много по-изстрадани и въпреки това някакси плътни и сладки. Синът ми видимо порасна в онова мандричанско лято и дори вече се гордее, че е играл в български игрален филм. Може би все пак ще остане в България, въпреки че във филма накрая се озоваваше в Берлин като известен автор на съвременно изкуство. Предстои да видим!

През ранната пролет на 2020 г. получих ново палаво предложение от режисьора Димитър Шопов - да снимаме трагикомедията "Българи на Марс". В малък екип с него и оператора Христофор Балабанов тръгнахме да търсим локации в Странджа и Сакар.

Нещата уж бяха опечени, но по време на същинските снимки нищо не се получи по план. Все пак си изкарахме една лятна филмова ваканция, този път за порастнали деца в Синеморец. Няколко дни след това станах доктор по социология. Все пак имаше някакъв резултат от второто ни филмово предизвикателство. Киното е голяма магия и постоянно те тегли към себе си. Но без пари е много трудно да се прави добро кино, дори и социалното предприемачество не винаги помага.

Филмът Тридидокс бе показан премиерно през есента на 2021 г. в София - в кино "Одеон" и в "Дома на киното". Мотиватор за този филм е проф. Георги Дюлгеров. За мое най-голямо съжаление той не успя да присъства на снимките през лятото на 2018 г. Малко преди това беше претърпял нелеп пътен инцидент и се лекуваше в София. И вероятно това даде шанс на филма да бъде сниман, защото в Мандрица нищо не вървеше по предварителния сценарий, което вероятно щеше да накара опитния режисьор да каже "стоп" на снимките. Но ние постоянно чувахме "Имаме го", и всичко сякаш ставаше по чуден начин.

20. Идеи, символи, герои

Бърдарски геран, Горна бела речка, Поречието на Горна Арда.

През пролетта и лятото на 2018 г. се бях фокусирал върху изследване на няколко типични случая на социално предприемачество сред селски общности. Това беше моето участие в голям научен проект на факултета ми в Пловдив - "Трансформиращото се село". Подробен текст за тези проучвания публикувах в сборника към проекта. Тук искам да фиксирам само някои от най-важните според мен елементи на връзката между местните символи, идеите на активистите и тяхното реализиране под формата на находчиви предприемачески инициативи.

Фършанги

Вероятно най-голямата находка за мен се оказа столицата на банатските българи село Бърдарски геран, което възниква през 1887 г. Тогава там се заселили около 70 семейства банатски българи, пристигнали в новоосвободеното си отечество, както те се изразявали "на старото си гнездо". През периода 1919-1943 г. пристигали и се заселвали нови семейства банатски българи, а до 1945 г. е имало и немска махала. Селото е известно с първия спонтанен бунт срещу насилствената колективизация на земята в България, който се провежда на 3 юли 1950 г. В него се включват близо 500 жени, а като резултат има много бити и съдени, като най-тежка е присъдата за католическия свещеник на селото. Това е първият подобен опит за съпротива срещу колективизацията в селското стопанство в страните от Централна и Източна Европа. (1)

Вероятно този епизод се е запечатал в колективната памет на населението. През социалистическия период селото има свой герб, а един от неговите елементи е перката на съветски самолет, който се разбил в землището на селото по време на учение. През последните няколко години в селото тече кампания за подмяна на селския герб с нов, на който въпросната перка да бъде подменена с декоративен силует на католическия им храм. Вече е направен проект от местен художник, която е бивш секретар на читалището. Стартирала е процедура за смяна на този графичен символ в герба.(2)

Банатските българи в селото имат характерни обичаи, сред които изпъква празника "Фършанги". Традиционно той се празнувал три дни с веселие, музика, танци и карнавални шествия. Започвал в неделята преди Заговезни (Фършанги на местен диалект).

В тези дни се правели седенки, пиела се греяна ракия и вино, хората се черпели по улиците. В дните от началото на октомври до Коледа се колели прасета във всяка къща и се слагало месо за опушване. Процеса на обработка траел повече от месец, а късовете месо се опушвали в специални помещения вътре в къщите. Правели се и характерните "кълбъсъ" - вид свински суджук в черво. Така винаги имало месо за ядене до следващото колене на прасе в къщата. (3)

Карнавалните шествия са забранени след 1944 г., останали само гостуванията по домовете в тесен семеен кръг. След 1989 г. за неговото възстановяване инициативата подеват младежи и читалищни дейци в Бърдарски геран, които се опитват да възстановят празника еднократно за заснемане на някой от многото филми за селото. През 2008 г. читалищното настоятелство започва дългият процес по възраждане на празника Фършанги с около петнадесетина маскирани участници. През 2011 г. фестивалът вече е международен, с участието на банатски българи и от Румъния. (4)

Интересно е как традиционен тридневен ритуал се трансформира в едnodневен карнавален и кулинарен фестивал, в който много от старите елементи се комбинират за по-кратко време в името на развитието на селски туризъм. Това е свързано и със създаването на нова символика около събитието, която се поддържа през годините и дори се обогатява. Например логото на фестивала е създадено през 2008 г. от Петя Мойзис-Бобойчева, която го е нарисувала на ръка с характерни елементи от селото, за да бъде разпознаваем Фършанги.

Празникът е подкрепен финансово от различни малки местни спонсори, много доброволческа енергия и няколко общностни инициативи. Веднага прави впечатление, че в т.н. "банатска соба" се продават пушени свински продукти и бутилирано фестивално вино. Те се произвеждат от "читалищни прасета" и гроздето от двора на Етнографската къща-музей. Театралната им постановка е създадена с много труд, използват се ефектни костюми, всичко е плод на месеци предварителна подготовка. Секретаря на читалището Ирина Босилкова сподели, че подобна театрална постановка се прави всяка година, като сюжета винаги е различен, правят се изцяло нови костюми и за репетиции и подготовка се отделя много лично време и доброволен труд, но всичко това според нея сплотява местната общност.

Средствата от продажбата на фестивалните деликатеси и бутилираното вино са предназначени за финансиране на читалищната дейност и покриват голяма част от разходите за участията на самодейния фолклорен състав из страната през годината. Те са брандирани със специални етикети, като дори имат баркод с надпис "farsangi".

Моделът на социално предприемачество "отвътре" работи много ефективно в Бърдарски геран, като комбинира енергията на читалищното ръководство с тази на доброволците и местните спонсори, които задружно стоят зад каузата на "Фършанги". Пандемията се отрази на празника, който бе отменен през 2021 г., но стремежа е той да се затвърди като традиционен в следващите години.

Goat milk

Горна бела речка е малко село на територията на природен парк "Врачански Балкан". Там се провежда "фестивал на спомените". През 2018 г. на "GOAT MILK" за петнадесети път събират интересни автори от различни жанрове, паралелно с събора на селото, който се провежда на 24 май. В програмата има артистични акции, научни лекции, представяне на документални филми, четения, групови ателиета.

За мен основен интерес представлява обиколката "Откривателски тур - 15 ключови места на памет за фестивала GOAT MILK". Това са местата в и около Горна Бела Речка, които са тясно свързани с историята на фестивала. По време на тази обиколка срещам хора, животни, ритуални камъни, знаци, чрез които виждам селото по алтернативен начин. Правя серия от фотографии за историята на фестивала, както и аудиозапис с разказ на местен жител за каменния оброк в гората, а накрая присъствам и на живото изпълнение на химна на фестивала пред камбанарията на селото.

Песента, превърнала се в химн на GOAT MILK, е изпълнена за първи път през 2008 г. от гостуващия девически хор "Детска китка" от Пловдив. Това е един от символите на фестивала, редом с изградената нова камбанария, която е осветена през същата година. В селото никога не е имало църква, а през Късното Средновековие над сегашното село имало православен манастир, който бил разрушен от османската власт. Православен храм има в съседното село Долна Бела речка. След Освобождението в Горна бела речка била поставена камбана. В годините след 1989 г. камбаната била открадната.

Едногодишен проект на "Фондация за нова култура" завършва с изграждане на нова камбанария и поставяне на нова камбана през 2008 г. Процесът на работа е документиран с различни артистични дейности – театрално представление, звукова инсталация, документален филм, книга. Камбаната е излята в най-старата камбанолеярна в България – "Велеганови" в Пловдив - в тон "ре", за да съответства на звука на старата камбана. Камбанарията е изградена под ръководството на Галина Иванова (един от основателите на фестивала) от рециклирани материали (стари метали) от останките на сградата на ТКЗС в селото. Трудът и даренията на всички хора в селото и приятелите на

Горна Бела речка са ключови за успеха на проекта.

Събирането на истории за камбаната и за други откраднати камбани в страната е съществена част от процеса на работа. Учениците от френската гимназия в Пловдив печелят първа награда в конкурса за истории и тяхното изследване за откраднатите камбани в Пловдив е публикувано в книгата "Как се прави камбана", която печели награда за своя дизайнер Райчо Станев на Биеналето за млад български дизайн през 2009. (5)

Движещата мотивация в провеждането на фестивала през годините е "любовта" към мястото, хората, историята, според признание на Галина Иванова. Тя споделя и как сградата на старото училище, използвана почти половин век за склад, е ремонтирана и трансформирана в нов общностен център - място за срещи, събития и споделяне. Галина Иванова е автор на логото на фестивала, както и на ръчно правена книжка в тираж 54 бройки, която ме отведе на това място. Името на фестивала идва от типичната за района козя извара. След пандемичната 2020 г. фестивалът продължава да събира своите участници и гости, но вече през месец септември.

Дивите цветя на Горна Арда

В традиционният празничен календар на селата от поречието на Горна Арда, значими местни празници са курбаните, свързани с ритуала "Предой". Те се провеждат през месеците май и юни с плаващи дати в различните населени места. От 2013 г. се провежда паралелно с тях събитието "Фестивал на дивите цветя", което има за цел да разшири и разнообрази туристическия летен сезон в долината.

През 2018 г. в неговата програма са включени рисуване върху речни камъни в Смилян, плъстене с вълна на тема "Символите на Могилица" в Могилица, Еньовденски кулинарен празник в Горна Арда, ботанически тур, фотосафари за журналисти с велосипеди. (6)

Като цяло региона по поречието на Горна Арда се развива много интересно чрез общностни инициативи и хибриден модел на социално предприемачество. Хората от местната общност са движеща сила, но понякога получават идеи и импулси отвън. Такъв е случаят с "Фестивал на дивите цветя", който възниква по идея на Антония Чиликова, която не е част от местната общност, но пък развива проектна дейност в региона. На място усилията са подкрепени от Илия Годев, в момента секретар на читалището в Смилян, който има богат опит в управлението на проекти и програми от работата си в Община Смолян. На декларативно ниво тези хора отричат, че са социални предприемачи, но на

практика голяма част от техните активности имат своята социална значимост за местната общност и са мотивирани от конкретни каузи.

В планински регион, където живота е труден, има голяма безработица и застаряващо население, социалното предприемачество е важна част от устойчивото развитие. Все още на много места в Родопите културните заемки често биват адаптирани към местната традиционна култура, което вероятно е част от феномена "глокализация". В примера с "Фестивал на дивите цветя" се вижда общностен стремеж за добавяне на културни елементи към традиционния календар, което протича паралелно със семиотични съревнования, които местните хора подкрепят, вярвайки че така стимулират туристически интерес. Такива са "голямата лъжица" в Моголища и "голямата вилица" в Горна Арда. Въпреки пандемичните трудности, туризма в района не пострада катастрофално, като дори има значим ръст на интереса през лятото на 2021 г. Аз се надявам, че най-доброто там тепърва предстои.

Като заключение от тези три примера мога да подчертая ролята и значението на активните местни или приобщени към общността външни хора, които умело боравят със символите и находчиво развиват дребното предприемачество, което има значение за цялата местна общност. Така се получава не само някакъв краен резултат, а се и сплотява общността в трудния период на обезлюдяване и липса на социални перспективи. В крайна сметка най-важно е съвкупното щастие от делото, останалото са подробности от заобикалящия ни пейзаж.

Използвана литература и бележки:

1. Груев, М., Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те - 50-те години на XX век, Сиела, 2009
2. Информацията е получена от Ирина Босилкова, секретар на читалището в селото. Тя ми разказа и други интересни факти, а може би най-забележителната ми находка беше да заснема как се изработват традиционни банатски носии от въпросния художник - Петя Мойзис-Бобойчева. Историята на тези носии е изключително интересна, като вероятно те са били запазени в бита на хората през най-мрачните години на комунизма благодарение на малките сватбени кукли, които навлезли в брачните церемонии като руско влияние. Обличайки куклите в традиционни банатски носии, местните жени символично заобикаляли налаганите забрани. В последните години Петя Мойзис-Бобойчева се опитва да възражда уменията да се шият носии, като се базира на черно-бели снимки и спомени на възрастни жени от селото. Тя прави и носии за сватбени кукли.
3. Телбизов, К. Векова-Телбизова, М., Традиционен бит и култура на банатските Българи, 1963:243-

244, БАН

4. Още за историята на фестивала може да се види на сайта www.farsangji.com/bg/istoria
5. Информацията за камбаната получих от интервюта с хора в селото и от сайта на организаторите на фестивала Goat Milk - www.novakultura.org/bg
6. През юни 2018 г. посетих Фестивал на дивите цветя в компанията на големия ми син Христо. Вероятно това беше най-дъждовната седмица от цялото лято, а в края на нашия престой в Смилян попаднахме във водна блокада - река Арда излезе от коритото си и запуши улицата към нашия квартал. С много риск и доза късмет успяхме да се доберем до Пловдив след 9 часа шофиране в този тъмен и дъждовен ден.

21. За Дунавска България

Биографията на една река като вдъхновение, малки проекти с голям отпечатък.

Една от най-значимите каузи, които подкрепям с участието си, е опитът да представим българската територия покрай Дунав като вълнуващо и незабравимо място за туризъм, а защо не и за бъдещо заселване. Кулминация на тези усилия беше публикуването на книгата "От Балкана до Дунав - идеи за пътешествия из Дунавска България". Тя заживя своя живот сред читателите от началото на 2019 г. и добави своя скромнен принос към стремежът за преоткриване на района в културен и географски смисъл. Паралелно с книгата вече съществуват множество локални и регионални инициативи за възраждане и стартиране на малък бизнес, като лично аз участвах в някои от тях с почти незабележим отпечатък. За всичко това ще разкажа в този текст. (1)

"Белият Дунав", както е известна реката в долното си течение след пролома Железни врата, е свидетел на много природна красота, историческа памет и поток от културни достижения, в съчетание с достолепие и усещане за безграничност. За всички европейци покрай голямата река това е шанс за културен и творчески обмен, за общуване и допир до споделени ценности. Интелектуалното пътешествие покрай бреговете на реката не спира и днес, заради символичното ѝ значение в културното развитие на цялата човешка цивилизация. Вдъхновението за мен дойде и от един нестандартен пътеводител, за който разбрах по време на една от онези дълги културни нощи в "Капана". Приятел пловдивчанин ми препоръча да прочета книгата на Клаудио Магрис "Дунав-биографията на една река". Този дълъг интелектуален разказ за всички дунавски държави, създаден в последните години преди падането на Желязната завеса, ми даде опорна точка за всички последващи усилия. (2)

"Най-международната река в света" - така определят често Дунав. И това вероятно започва още от епохата на Римската империя, когато реката е северната ѝ граница, а прилежащата ѝ територия на юг от нея е известна като Дунавски Лимес. Отсам е цивилизацията, оттатък са варварите. През последното хилядолетие река Дунав е основната връзка на България с останалата част от Европа. Тя е проток, път и граница, по нея идват влиянието на "Стара Европа", търговията, новите течения в архитектурата и изкуството. Дори храната и всекидневието на българите се променят под влиянието на голямата река. Така градовете по Дунав са проводници на новото и през тях прохожда модерната европейската култура, преди да слезе на юг към вътрешността на България.

Наследството им - материално и нематериално не е изличено, макар и след

десетилетия, в които те са поставяни в ролята на периферия. Днес Дунавска България е най-обширният, но и най-слабо познат туристически регион. Пионерни усилия това да се промени полагат плеяда ярки личности, родени или емоционално свързани с района. Аз ги приемам и като социални предприемачи, защото тяхната кауза е обща и все още има своите шансове за бъдещи успехи.

Повечето първи неща в България са се появили в Свищов и Русе. Това са градове на предприемачи, интелектуалци, духовни лидери и дарители. Първият свободен град е Силистра, макар и само за седем години. Врати към Европа са Видин и Лом, а по-малките сега градчета Оряхово, Никопол и Тутракан в миналото са създали висока материална и духовна култура, която днес предстои да бъде преоткрита. Най-различни са темите в книгата, която написахме за Дунавска България, но радващото е, че тя се превърна в импулс за положителна промяна.

Разбира се голяма част от малките предприемачески усилия съществуваша покрай Дунав много преди да се появим ние там с нашата идея да ги представим на по-широка публика. Но всички те сякаш оставаха строго регионални и без взаимна свързаност. Ценен принос в това отношение даде инициативата "Дунав ултра" - трасе за велотуризм между устието на река Тимок и Дуранкулак, което до голяма степен дублира европейския коридор "Евро вело 6" на територията на България. Тази невидима нишка свързва от 2015 г. десетки точки за туризъм покрай Дунав, а веднъж годишно привлича и екстремните колоездачи, които се впускат в широко рекламирана обща надпревара по него. Идеята на Борис Бегъмов за "Дунав Ултра", който няма абсолютно никаква връзка с Дунавския регион, изглежда все още леко налудничава. Но нали в това се крие чара на всяко пионерно усилие, което повежда невярващите по пътя на успеха.

Сред партньорите на инициативата са и знакови за района личности, които изграждат вдъхновяващи местни инициативи. Например за Видин това е Евтим Стефанов, известен с Фестивала на балоните. За Свищов това са организаторите на фестивала "Орел на Дунава" на римския лагер Нове, най-старото събитие за исторически възстановки в страната. В Русе това са приятелите от екипа на туристическо дружество "Приста", които стоят зад поредица от приятни инициативи, както и Иван Белчев от "Русе GO". В Тутракан нямаше да се роди идеята за пътуващата платформа за култура "Дунавски сал", ако не бяха действали в екип Кристиан Якимов и Лидия Светославова. И така мога да продължавам да изброявам поне още няколко страници, като пак ще рискувам да пропусна някой. Радващо е, че в усилията на местните общности помагат и някои регионални организации, като водеща сред тях е Асоциацията на дунавските общини. Голям импулс за региона даде и донорската програма на фондация "Америка за България" за малки проекти в туризма покрай река Дунав, с помощта на която шестнадесет

интересни идеи вече се реализират на различни места. Някои от тях са свързани с конкретен артефакт или природен обект, а други са свързващи - например регатата с каяци от Белене до Тутракан или Фестивал на сетивата, местещ се в различни дунавски градове. В крайна сметка и самата река е в постоянна динамика, така че можем да очакваме позитивно развитие покрай нея в следващите години. (3)

Ярките личности го заслужават, а ние стоим в очакване на някой нов Клаудио Магрис, който да разкаже в есеистична форма какво се случва покрай Дунав в българския му участък днес.

Използвана литература и бележки:

1. "От Балкана до Дунав - посоки за пътешествия в Дунавска България" се появи на бял свят и заради съпричастността на екипа на издателство "Сиела" към тази кауза, което автоматично ги причислява като социалните предприемачи от и за региона.
2. Магрис, К., "Дунав - биографията на една река", Авангард принт, 2013. (Книгата излиза за първи път на италиански език през 1986 г. Тя се счита за една от стоте най-велики небелетристични книги в света.)
3. През цялата 2021 г. представихме някои от малките проекти за развитие на туризма покрай Дунав в рубриката ни "Има ли мегдан" по БНР Хоризонт. Записи от тях са налични на сайта на БНР, в секцията на предаването "Графити по въздуха".

22. Селската мечта на градския човек

Градът като културно пространство, селото като предприемачески възможности.

Много е малък процента от хората по света, които живеят там, където са се родили. По различни причини, хората се местят самостоятелно или на тълпи в търсене на най-доброто място за живот. И ако днес ни е трудно да си представим съдбата на отшелника, живеещ в пещера или на попадналия на самотен остров корабкрушенец, то можем да се замислим за милионите емигранти, които са принудени да бягат от войни, природни бедствия и екологични заплахи. В следващите години вероятно ще има и все повече климатични емигранти, които ще търсят своето по-добро място за живот.

Преди стотина години светът се опитвал да се възстанови от последиците на Голямата война. В онзи момент никой не си представял, че ще се намерят политически лидери, които да водят втора подобна война. Десетки милиони са жертвите от военни действия, глад и болести. Войната свършва, но избухва епидемията от испански грип, която взема в следващите години поне петдесет милиона жертви по света. Разпадат се империи, разкъсват се държавни граници, тълпи от хора без гражданство заливат Европа. Тогава се появява "Нансеновия паспорт", който дава право на самоличност за останалите без държава бежанци.

В последните стотина години светът преминава през най-разрушителната си война, след това преживява "студената" война, множество екологични кризи, сред които най-страшни са ядрените аварии в Чернобил и Фукушима. Подобни заплахи карат хората да продължават да се местят в търсене на щастието, а в последните двадесет години и евтиния масов туризъм добавя своя екологичен отпечатък. Кризата с Ковид-19 доведе до цялостно преосмисляне на движението на хора по света, ограничи права и възможности, създаде страхове и предрасъдъци. Но и даде надежда, че част от населението в градовете ще потърси приземяване на село, което ще даде още малко време на планетата да се съхрани в естествения си вид.

Градът като културно пространство

Императорът на Свещената Римска Империя Карл Велики поставя основите на идеята за обединение на Европа, основано на общи идеали и възможност за унифициране на търговията и занаятите. Той въвежда единна парична единица в своята империя, налага

законодателство и общи правила за търговците, като стандартизира мерките, теглилките, правата и задълженията им, с което силно подпомага свободната търговия, в която са равно въввлечени различни градове. Статутът на градовете в Западна Европа е културен феномен, върху който по-късно стъпват Ренесанса, Просвещението и моделите, по които живеем днес.

Градския статус на жителите е свързан с определени привилегии, което е познато още от времето на Рим. Там гражданите не плащали данъци, а властта осигурявала „хляб и зрелища“. В по-широко съвременно тълкуване това може да се възприеме като жизнен минимум и културни развлечения. Свободата и правата на градския човек са точно обратното на крепостничеството и феодалните порядки, на които се подчинявали мнозинството селяни.

Градът бил защитено място, обградено от крепостни стени. Това е от ключово значение за успеха на един град, тъй като многобройните войни и случайните набези на различни племена биха унищожавали постиженията на гражданите. Постепенно това оформило и разбирането за „ние“ – гражданите, свободните, желаещи мир, срещу „те“ – размирниците, грабителите, унищожителите, често с примитивна култура.

Градовете се разраствали и днес те са икономически и културен феномен. Кръстопът, в който се събират да живеят, да си изкарват прехраната и да търсят забавления различни хора, от различни места, с различни навици и разбирания. Хармонизирането им и подчиняването на еднакви правила е предизвикателство, в което все по-често градските власти се провалят. Но вече съществуват и опити за натиск отдолу на самите граждани за реализиране на екологичен преход в търсене на по-хармоничен живот. Такъв пример е световното движение Transition Network, стартирало своята идея от град Тотнес в Англия през 2005 г.

В миналото вътрешното и външното планиране на градовете следвало сходен модел. В центъра били църквата и часовниковата кула, която трябва да се вижда от всички точки на града. Заради ограничението на крепостта, предимно пешеходното придвижване и идеята всеки да вижда градския часовник, градовете не били големи. Задължително било и наличието на пазар, а в някои градове – голямо празно пространство, използвано за панаири. Улиците носят имената на занаятчиите или посоката, в която отиват. Но след появата на автомобилите градовете започнали да се променят. За последните стотина години те стават все по-големи, на места се сливат и се превръщат в мегаполиси. Но все по-малко приличат на места за живот за хората. И в България през последните седемдесет годинитенденцията е за миграция на хора от селата към близкия малък или по-далечния голям град. Но след появата на Ковид-19 хората в градовете изведнъж се превърнаха в

затворници. Това отприщи сред много от тях "селската мечта".

Селото като арена за социално предприемачество

Световната пандемия изигра ролята на повратна точка за стартиране на обратна миграция към българските села. Много градски хора започнаха да живеят в своята селска мечта. Това е процес по промяна на ценности и житейска философия, рискуване на градски удобства за сметка на връзка с природата.

Данните за миграцията към българските села през пандемичната 2020 г. са неочакван взрив в интереса към селския начин на живот. Според НСИ 95 000 българи сменят своето местоживееие от град към село, което води до ръст от 76 800 човека само за една календарна година в броя на селското население в страната.

В кризата с пандемията от 2020 г. един обикновен представител на микросвета доведе до глобални проблеми и промени в нашия човешки макросвят. Подобен тип прониквания и взаимоотношения се изучават от социалните науки с появата на концепцията за глобализация. (1)

Като част от това е и теорията за социалната вграденост, която започва да се лансира в средата на 80-те години на XX век, първоначално от социолога Марк Грановетър. Той публикува популярен манифест, често смятан за начало на влиятелната след това нова икономическа социология. Така природата все по-често се възприема като значим фактор във взаимодействието между общество и икономиката. (2)

С появата на идеята за социално предприемачество "факторът природа" се превръща в един от водещите инструменти за социална промяна. Като "повратна точка" за този процес може да се приемат ефектите от глобалната икономическа криза от 2008-2010 г. "Теорията за повратните точки" е полезен модел, който обяснява не само причините и механизмите на социалните трансформации, но и описва адекватно някои неочаквани явления, които често водят до налагане на нови тенденции, без да има обективни предпоставки за това. Появата на масова обратна миграция към селата в България може да бъде интерпретирано през тази теория, но и в контекста на кризите от 2008-2010 и 2020 г. (3)

Пандемията през 2020 г. създаде усещане за политическо и управленско безсилие сред голяма част от световното население. В глобален план трите водещи теми, по които работят социалните предприемачи са производството на чиста храна, етичната икономика и справедливата търговия. Това са предимно "селски" и "зелени" теми, които трудно могат

да бъдат важна част от дневния ред на застаряващото градско общество в България. Но с повече млади хора по селата това вече е възможно.

Кризата доведе до това, че социалната солидарна система на българската държава все повече да се задъхва, което вероятно ще рефлектира най-вече върху качеството на живот в селските райони. Но по селата все още има скрити ресурси в неформалната икономика чрез задоволяване на базови потребности от личните стопанства. Освен това постепенно ще започнат да се реализират социално предприемачески инициативи на микро ниво в селски общности, при които дефицитите на държавно ниво ще бъдат компенсирани от находчивостта на местно неформални лидери. Напоследък все по-често попадам на примери за местни предприемачи, които влагат ресурси в идеи за производство на чиста храна и за обучение на младежи как да трупат умения в тази сфера.

(4)

Подобни действия показват, че в кризата се крият разнообразни възможности. В помощ на новите селяни биха могли да помогнат подходите отдолу-нагоре, каквито са Местните инициативни групи. Тяхната цел е да подкрепят финансово дейности в селски райони, които са предложени от местните хора. Броят на Местните инициативни групи в страната вече надхвърля 100, като в тях са обхванати над две трети от селските общини. Разбира се социалното предприемачество може и да се реализира неформално, чрез доброволчество, партньорска подкрепа в различни мрежи от съмишленици или чрез дейността на селските читалища, които все още са сериозен културен ресурс и символ за голяма част от селата в страната. Предстои да видим как ще се развие селската мечта на градските хора, но първите им стъпки изглеждат обнадеждаващо.

Използвана литература и бележки:

1. Steger, M., Globalization, Oxford university press, 2009 (за глобализацията е писано твърде много)
2. Granovetter, M., Economic Action And Social Structure: The Problem Of Embeddedness. American Journal of Sociology 91, 481-510, 1985
3. Гладуел, М. Повратната точка. Как малките неща могат да доведат до големи промени. Издателска къща Жанет 45, Пловдив, 2008 (Тази книга с превод на български език дължим на издателя Манол Пейков. По време на проведено интервю с него като част от моята дисертация, той направи забележителен прочит на теорията на Гладуел в нашия български контекст).
4. Подобни примери има в селата Тодорово (Плевенско), Вардим (Свищовско), Надарево (Търговишко), Здравец (Варненско) и на други места из страната.

23. Методика на обратната миграция

Първи стъпки на село, адаптация на оцеляването, спасявайте старите къщи, работа и доходи на село, туризъм и приключения, бъдещето е неясно.

Изчезването на селския начин на живот е световен феномен. Очаква се градското население в света към 2050 г. да бъде 2/3 от всички хора на планетата. Но кризата с Ковид-19 показва уродливото лице на градския начин на живот. Много хора потърсиха спасение сред природата, а някои вече успяват да живеят и на село.

В България завръщането към корените започва около глобалната икономическа криза и спукването на имотния балон. Тогава вече се говори за зелени мигранти, еко селища, родови имения. Пионери в това отношение са българските толстоисти, които основават своя колония век по-рано в Странджа, където днес е село Ясна Поляна.

Едва в последните години темата за възраждането на българските села започна да вълнува все повече млади активисти. Появиха се книги за селски туризъм, доброволчески акции за възраждане на селски училища и читалища, опити за овластяване на местните хора при възникнали социални и продоволствени проблеми. „Селянин“ постепенно започна да звучи сериозно и да предизвиква завист сред разглезената градска бохема.

Любовта към селото не идва спонтанно. Това е процес по промяна на ценности и житейска философия, което включва рискуване на градски удобства за сметка на връзка с природата. Стремешът към по-чист и екологичен начин на живот неизбежно води до търсене на подходящото село. В началото човек се изкушава от селския туризъм, след това посещава някой алтернативен фестивал или някое от „Живите места“, започва да следи групи за градско земеделие или става редовен клиент на фермерски пазар. В някакъв момент започва да оглежда селски имоти, евентуално става доброволец в някоя пермакултурна градина или се включва в акция по почистване или залесяване. Но това са индивидуални траектории на промяна. Масовото завръщане към селото започна от пролетта на 2020 г. и затварянето на хората по домовете им допринесе за това.

Първи стъпки на село

Селската мечта на градския човек бързо се превръща в трудно селско всекидневие. Романтичната представа за камина и градинка с пресни продукти върви ръка за ръка с болки в кръста и мазоли по ръцете. Когато вече на човек не му прави впечатление калта

под ноктите, селската терапия започва да действа.

Има различни стратегии за преход към селото. Това зависи от близостта му до големия град, работното място и неговите алтернативи, възможността да се работи он-лайн. Има и някои обективни трудности, например в повечето села вече няма училища и детски градини, здравни центрове и дори хранителни магазини. Но пък всеки такъв проблем е бъдеща пазарна ниша. Любопитни са опитите за създаване на колонии от градски хора в конкретни села, както е Желен до Своге. Комбинацията от удобна локация, подходящи съседни, жива общност и чиста природа дават много интересни резултати.

Желанието за достъп до чиста храна създаде в последните години фермерските пазари. На тях излагат продукти различни производители. За някои това е основен бизнес, за други хоби или страничен доход. Но това са средищата за общуване между селските мечтатели и техните бъдещи градски последователи. Алтернативните еко фестивали също са много симпатичен начин да попаднеш сред себеподобни. Географски понятия като Беглика и Узана вече се свързват с новите зелени мигранти, които търсят мястото и повода символично да заявят своята принадлежност към нова общност. В науката този тип хора се наричат „дауншифтьри“ – правещите крачка назад в кариерното си развитие, които се стремят към повече щастие в живота.

Адаптация на оцеляването

За успеха на обратната миграция най-важният компонент след личната мотивация е избора на правилна методика за адаптация. Често „мигрантите“ се делят на два типа – със или без финансов резерв. Но дори и тези, които са напуснали скъпо платена работа, имат спестявания от чужбина или са продали апартамента си, могат да стигнат до немилост. Идват първите кризи на оцеляването, когато ресурсите свършат и няма достатъчно пари за отопление или дори храна. Раздялата с възможността да се радваме на малките награди на сигурния градски живот, като почивки в чужбина и покупка на луксозни стоки, са само първите знаци на приближаваща депресия. Срещата с реалността на дивото, в която се стига до тъжното прозрение, че може би не сме били достатъчно подготвени и с прекалено идеалистични представи за прехода е неизбежна. В някоя от тези кризи много често „мигрантите“ се завръщат обратно в градовете, за да възстановят изчерпания ресурс и да анализират какво им се е случило. В нашият бъдещ Наръчник за еко-живот ще се опитаме да съберем всякакви насочващи статии, ресурси и експерти по региони, които могат да помогнат да се превъзмогнат кризите.

Една от най-важните стъпки е ефективната организация на личното стопанство.

Това допринася най-много за намаляването на бюджета на домакинството. Ако преди сте свикнали на органична храна, именно семейната градина фокусирана върху любими местни сортове може да свие наполовина бюджета за храна. И тук най-важното е да не правите грешката на начинаещия – да решите, че с четенето на няколко книги и теоретични курсове по пермакултура ще се превърнете в преуспяващ земеделец. Мазолите и болките в кръста ще са най-малкият ви проблем, ако сте сглупили с голяма инвестиция в земя или засяване на големи площи. По-добре е в началото да експериментирате с малки площи и познати видове, за да опознаете местния климат и биосфера и най-вече собствените си възможности и граници на комфорт в новите занимания. Бъдете градинар, а не земеделец, експериментатор, а не провален инвеститор.

Друга фундаментална грешка на начинаещите е да дойдат със самомнението на „знаещи“ и скрито презрение към знанията и навиците на местните. Хората са оцелявали там със столетия и предават традиции за обработка на земята, продукцията и организацията на стопанството и домакинството. Няма лошо, че искате да сте новатор и със сигурност ще дойде вашият ден, когато натрупате опит, но не ставайте за смях още първата година. Слушайте, повтаряйте и тествайте новите неща умерено. Не бързайте да садите всичко по модерния екологичен метод, който сте видели в интернет, а диверсифицирайте. Застраховайте се от провал – засейте една леха по един метод и друга по друг – още нямате изградени трудови навици за градинар и ще минат години докато добиете нужната ви степен на хранителна независимост.

Трудно преодолим проблем е усещането за социална изолация. Тя се появява още през първата година и често е причина за неоправдани „екскурзии“ до приятели. Понякога се стига и до еко-парадокс – живеейки близо до природата, носталгията по „цивилизацията“ надвишава предишния годишен транспортен бюджет и пробег. Единият начин да се избегне това е да мигрирате във вече сформирала се общност от съмишленици, с които предварително сте установили приятелски отношения. Не трябва да пренебрегвате социално-психологическата роля на общността и че много от днешните села са се сформирали някога от приятелски семейства и родове.

"Спасявайте старите къщи!"

Като цяло може би най-добрата стратегия и с най-малък екологичен отпечатък е да купите традиционна стара къща и да вложите времето и средствата си в ремонта ѝ. Вярно е, че понякога изграждането на нова къща може да изглежда по-евтино и със сигурност

по-бързо, но това става в случаите на бригадно изпълнение и на практика се оказва, че не е евтин вариант, като се имат предвид разрешителни, партии и изграждането на основи и непрекъснато повишаващите се цени на майсторския труд. Ако искате да правите нещо на принципа на „направи си сам“ това е вашият вариант, защото ремонтните дейности могат да се извършват от двама или дори самостоятелно. Имате покрив, което означава, че ще може да работите независимо от времето навън и може да живеете в къщата, докато ремонтирате, което ще спести на непретенциозните наеми за поне една година.

Тук отново стотиците левове за консултации и идейни проекти на експерти ще ви спестят хиляди и разочарованието при изпълнението. Има толкова много загиващи къщи на безценица, които вече не могат да бъдат построени или би струвало в пъти повече. Спасявайте ги!

Работа и доходи на село

Аграрната политиката на ЕС се прилага изключително уродливо в България. Това доведе до масово обезлюдяване на селата и изчезването на малките семейни ферми. Новите зелени мигранти имат шанс да променят средата, но това крие и някои рискове. На първо място стои проблемът със замърсяването на почвите и водите от монокултурното земеделие. Това е много сериозен проблем особено за пчеларите, които декларират все по-големи зимни загуби във своите пчелини. В някои региони на страната те достигат до 60-70% от броя на кошерите. Това е меко казано "екологична катастрофа".

Друг огромен проблем е липсата на качествена питейна вода, канализация и лошата инфраструктура. Незаконните сметища по дерета и сипеи също загрозяват селската идилия. Зелените мигранти по правило се опитват да се борят с този проблем, но засега подобна битка изглежда обречена. Като се добави към това и липсата на качествено образование, семействата с деца често се обезкуражават да заживеят постоянно на село. Така се появява понятието „виладжии“ – сезонни мигранти, които се местят на село през ваканциите или в периода на правене на зимнина.

Социалното предприемачество крие възможности за бизнес с кауза на село. В световен мащаб трите водещи дейности на социалните предприемачи са биологичното земеделие, справедливата търговия и етичната икономика. Към момента българските села предоставят огромен неразработен пазар за това. Чужди граждани вече се заселват по българските села, защото подходящите места за живот в природата не остават за дълго пуси.

Докато намерите намерите правилния бизнес или занаят за вас, не изпускайте офертите за дистанционна работа на непълнен работен ден – ще ви трябва време за разработването на личното стопанство и дома, които ще ви донесат на практика по-високият жизнен стандарт и климатична устойчивост.

Туризм и приключения

Кризата през 2020 г. показва на българите, че пътуването в България е възможно, интересно и понякога дори незабравимо. Все още туризма в селските райони крие своя потенциал зад някои неразбории, но цялостното усещане към момента е, че този пазар се развива изключително динамично. Първите дестинации за селски туризъм в Родопите, Еленския Балкан и селата около Троян и Тетевен вече намират все повече конкуренция от други местни общности. Много важен стимул за този процес дават специализираните организации.

Сертификатът „зелена къща“, който се дава от БААТ (Българска асоциация за алтернативен туризъм), до голяма степен гарантира че гостувате на място, което се грижи за чиста храна и разумно изразходване на природните ресурси.

Понятието „селски туризъм“ в България се ражда през 90-те години на миналия век по време на работна среща в двора на къщата на доц. Петър Петров в село Вишовград. Членовете на Българската асоциация за селски и екологичен туризъм (БАСЕТ) създават голяма част от екопътеките в страната. Те имат и точна дефиция за екопътека в зависимост от мястото и типа ландшафт, като стремежът е да се въздейства минимално върху природата от туристическа дейност.

В последните години се появиха различни местни инициативи за възраждане на селския и екологичен туризъм. Станаха модерни пешеходни и вело трасета като Тур Странджа и Дунав Ултра. Възражда се и модата на бивакуване на палатка, кемпер или каравана, не само покрай морето, но и в други части на страната. Това създава не само нови потребители, но и пазарни ниши за бъдещите заселници по селата. Фестивалната култура също се възражда, въпреки ограниченията и страха от ковид. Много българи искат да пътуват и да имат пряка връзка с природата. Работилници за умения, кулинарни фестивали, занаяти и билкарство са сред водещите теми на все повече алтернативни събития. Традиционните методи за градеж на къща и биодинамичното обработване на земята също стават популярни. Така неусетно много хора от туристи стават жители по селата.

Бъдещето е неясно

Все още е трудно да се прогнозира как ще се развие обратната миграция към селата. Това зависи от държавната политика, икономическите стимули и желанието за почист и честен начин на живот. Наблюдава се все по-силна гражданска активност за възстановяване на селските училища, за ремонти на водопроводната мрежа, за повече контрол върху пръскането с пестициди и изсичането на горите. Вероятно ще се организират местни групи за натиск за защита на природата, ресурсите и бъдещето на българските села. Тенденцията да изчезват села също ще се запази, но има шанс много от малките села да бъдат съхранени. В момента расте новото поколение на дигиталните технологии, което също има право да избира дали да живее на село. (1)

Бележки:

1. Текстът е публикуван на сайта за етична икономика ograbvane.com. Той е част от проект за създаване на национална мрежа на живите места ECONUB. Текстът създадохме в съавторство с Тодор Славов - координатор на проекта.

24 Кауза, мисия, визионерство

Опит за типология на социалното предприемачество в България.

През 1997 г. Чарлз Лийдбийтър задава един фундаментален въпрос - „Какво би станало, ако тази идея не беше се реализирала?“. Искрените отговори на подобен въпрос на всеки един настоящ или бъдещ социален предприемач дават усещането за промяна, което той е призван да реализира. Ако зад една идея има осъзната кауза и дългосрочна мисия, тогава тя има потенциал да промени света около нас. Това може да се определи по много начини - мечтателство, визионерство, "тиха лудост".

В крайна сметка важни са резултатите, а през какво се минава, за да се стигне до тях, остава подробност. Аз разгледах в това изследване процеса по изграждане на социално предприемачество във всекидневните разбирания на ключови личности в това поле. Поставих като териториален фокус планината Родопи, търсейки някои културно обусловени фактори или зависимости, които да задават нещо по-различно в този процес. Прекарах почти четири години в четене, мислене, писане, пътуване, общуване и споделяне на това какво е всъщност социалното предприемачество. На практика през цялото това време се опитвах да отговоря на фундаменталния въпрос на Чарлз Лийдбийтър - какво би станало, ако това не се бе случило. Понякога отговорите ми бяха емоционални и често неумели, а в други случаи експертни и изведени от здравия разум. В крайна сметка тези отговори се въртят около три ключови думи - кауза, мисия, визионерство. И понеже искам да спра с търсенето на отговори по това изследване дотук, ще го обобща с тези три думи. А бъдещето пред социалното предприемачество изглежда вълнуващо.

Що се касае до търсената като принос на изследването типология на социалното предприемачество в България, на този етап тя може да се обобщи в няколко направления. Като фокус на дейността социалните предприятия имат предимно локален характер, като много рядко се търси национален обхват. Наблюдават се два отчетливи типа социално предприемачество. Първото определих като действие "отвътре". При него обикновено се наблюдава локален обхват на дейността, екипа на социалното предприятие е свързан с общността, за която работи. Това свързване е териториално, емоционално и съществува високо ниво на взаимно доверие и легитимност на дейността. (Добър пример в тази посока е дейността на Сдружение "Паралелен свят" в Пловдив).

Вторият тип социално предприемачество е с действие "отвън". То се наблюдава по-често в по-малките населени места, където операторите на социални услуги действат на

проектен принцип и физически не присъстват постоянно в общността. При този тип е необходимо да има процес по приобщаване между дейците отвън и реципиентите на услуги на място. След известно време се получава достатъчно ниво на взаимно доверие, което позволява и ефективната реализация на определена социална услуга.

И при двата типа е нужно да има финансова устойчивост и грижа за социалното благосъстояние, като третия компонент от модела на Сприкли (грижата за природното равновесие) може да присъства като основна ценност, а може и да не е припозната. Важен пункт при първия тип действие "отвътре" е адаптацията на бизнес модела към нуждите на местната общност. Това се случва по-лесно поради по-високите нива на взаимно доверие. При действие "отвън" тази културна адаптация ние определихме като "глокализация" и тя на практика е неизбежна, както поради по-ниските нива на взаимно доверие, така и поради физическата отдалеченост на социалните предприемачи спрямо потребителите на техните услуги в местната общност.

Тези наблюдения биха могли да бъдат потвърдени и чрез количествени методи, но едва след като влезе в сила регистъра на социалните предприятия. От него ще може да се види как се разпределят териториално, като обхват и мащаб на дейността си социалните предприятия. Съществува вероятност някои от опериращите в момента в социалната и солидарна икономика организации да не се впишат в бъдещия регистър, което няма да бъде фатално за тях. Например такава е хипотезата за "Насекомо" и ЕАК Златоград. По всяка вероятност те ще продължат да развиват своята социално отговорна дейност, без да го афишират публично.

Очертава се тенденция въпросния регистър да бъде механизъм за отсяване на бъдещите допустими участници с проектни предложения в програмите за социално предприемачество, финансирани с публични средства. На практика закона е приет с тази цел - да регулира все по-големия финансов интерес в това поле. От изследването не стана категорично ясно дали преди влизането в сила на закона, организациите, развиващи според тях социално предприемачество, трупат рекламен ефект и социален капитал от подобни твърдения. Вероятно обаче това е така, след като законодателите са предвидили санкции в закона за подобни случаи - да се рекламира публично подобен тип дейност, без да се фигурира в регистъра на социалните предприятия в България.

На този етап обаче все още няма как да бъдат направени подобни категорични изводи, които да бъдат базирани върху данните от това изследване. Въпреки това се предполага, че ще се увеличи броя на организациите, които ще се впишат в регистъра на социалните предприятия, като те са разделени по ясен начин в текст от закона. Това се предполага по две причини - малките общини ще имат един допълнителен финансов

инструмент, който да ги държи жизнеспособни като доставчици на социални услуги и неправителствените организации ще имат един допълнителен механизъм за опериране в модела на фолклорна икономика (работата по проекти). Всичко това обаче вероятно ще запази и дори ще засили регионалните диспропорции на социалното предприемачество в България, което се забеляза по време на това изследване. Предстои да видим оттук насетне как ще се развиват тези процеси.

25. Опит за заключение с поглед към бъдещето

В края на определен етап от живота си човек има склонността да прави равностметки. Тази книга е опит да затворя една страница от моя живот и да се опитам да отворя следваща. В рамките на последните почти осем години се занимавам активно с изучаване, развитие и отразяване на социално предприемачество. Правя го в конкретната културна ситуация, в конкретния момент - преди, по време и след пандемия. Но все пак с какво е ценно това за обществото?

От перспективата на времето всеки един феномен изглежда по-лесен за анализ. В това изследване основният недостатък на перспективата е директният допир с феномена социално предприемачество. Той се развива, продължава да се разпространява, все повече хора имат информирано мнение за него. И все пак дефекти не липсват. Както в разбирането за него, така и в методите за изучаването му. Нека тръгнем от самото начало - мотивацията това да се случва.

Фокус на изследването бе появата и развитието на социално предприемачество в малки местни общности в Родопите. Изследването започна от макрорамката на феномена, премина през неговата културно обусловена българска интерпретация, проследи изграждането на правна рамка и задълба в примерите на регионално ниво. През цялото време се натрапваше усещането, че практиката изпреварва теорията, факт забелязан от повечето изследователи на различни места по света в последния половин век.

Въпреки всички трудности, благодарение на усилията на много неправителствени организации, на държавни и общински структури, на изградената наскоро правна рамка, на необходимостта от подобен тип икономическо действие, социалното предприемачество набира скорост. Този процес има нужда от анализ, от проследяване и позициониране в социалните науки, от търсене на нови методи за изследване, от намиране на нови връзки в обективната реалност. Лично за мен работещ метод за изследване е наблюдението на отделни случаи, които се приемат за успешни.

В този смисъл определението на Сара Алворд, Дейвид Браун и Кристин Летс, които приемат, че "социалното предприемачество е индивидуално или колективно действие, което се стреми да породи иновативни решения на непосредствени социални проблеми, както и да мобилизира идеи, способности, ресурси и социални структури, необходими за дългосрочна устойчива промяна", трябва да бъде винаги в съзнанието на всеки един социален предприемач, за да не губи той своята вяра по трудния път, който избира да върви в правенето на бизнес. Така и аз не загубих вяра в значимостта на тази тема и се

опитам да удържа докрай своята мисия на изследовател, защото считам за ценно да се знае все повече за този нов феномен в българското общество.

При писането на дисертация вероятно най-трудната част е да се опишат нейните приноси. На мен ми отне почти месец и поне двадесет редакции, като винаги отнемах по малко от текста, за да стигна до скромнен краен резултат, който дословно цитирам тук:

"Изследването „Социалното предприемачество в Родопите през XXI век (2000-2018 г.)“ е първото подобно в българската социологическа литература, което се фокусира върху анализа на феномена социално предприемачество, приложен в социо-културните особености на един конкретен регион в България. От тази гледна точка то притежава някои своеобразни приноси:

1. В дисертацията е предложен и разработен мост между идеите на "младия Шумпетер" за "социалното предприемачество" и техните интерпретации на Рихард Сведберг. Чрез това се очертава подходяща теоретична рамка за разбирането на социалното предприемачество като съвременен феномен, видян и анализиран през класически постановки. Според Шумпетер "социалното предприемачество" е аналогично на предприемачеството в икономиката, но засяга полета като политика, изкуство, социален живот, наука и морални норми. Прилагането на подобен модел днес задава необходимия теоретичен мост между класическите постановки за предприемачеството и съвременните интерпретации на феномена "социално предприемачество". Към това може да се добави и възможността да се изследва обективно феномена през "модела за триединство на Сприкли", който включва в себе си три параметъра - да бъде финансово жизнеспособно, да създава социални блага и да бъде отговорно към околната среда.

2. От гледна точка на фактическото прилагане на феномена в различни социо-културни особености, разработката допринася с оригинален подход за анализ, като се фокусира върху изясняване на начина на въздействие на дейците от гледна точка на тяхната позиция и роля спрямо целевата група или местната общност. Така се предлага възможност да се структурира анализа около два варианта. Първият е за социално предприемачество "отвън", при който се използва понятието "приобщаващ се чужденец", а вторият е за социално предприемачество "отвътре", при който се търси "автентичното лидерство" на личностите в местната общност. Към този механизъм се добавя и възможността да се проследи културната адаптация на глобалните идеи към местни културни специфики, като се предлага понятието "глокализация", което да опише този процес.

3. В дисертацията се разглеждат понятията "фолклорна икономика", "неформална икономика" и "колективно действие при управление на ограничени ресурси". Прави се връзка между тях в опит да се изгради работеща рамка за обясняване на специфичния процес по изграждане на социално предприемачество в малки планински общности. Търси се "психологическият спусък" за нуждата от промяна чрез прилагането на теорията за "повратните точки". В този смисъл изследването допринася за изучаването на феномена социално предприемачество в условията на регионални социо-културни особености, каквито се наблюдават в избраната за фокус планина Родопи."

Оттук насетне вероятно ще имам нужда от нови предизвикателства и вдъхновение. Продължаваме да правим рубриката "Има ли мегдан", започнах да преподавам "Социално предприемачество и активизъм", правя изследвания, пиша, споделям, свързвам хора, търся ярките личности на нашето време. В личен план имам все по-голямо желание да живея и работя сред природата, но сякаш това засега остава по-скоро мечта, отколкото реалност.

Приложение:

1. Интервю с Манол Пейков - управител на издателство Жанет-45, член на българското жури на световния конкурс Chivas Venture за социални предприемачи., 18.01.2018 - 17.10-18.10 ч.

Какво разбирате, когато чуete Социално предприемачество?

Социалното предприемачество винаги има два аспекта - социален и бизнес. От 4 години съм жури в най-големия български конкурс за социални предприемачи. България е сред първите 18 държави в пилотния проект. Много рядко се срещат такива проекти, които обединяват тези два аспекта - едновременно да имат социално ориентиран "мечтателски" елемент и бизнес елемент, който да е добре структуриран. Обикновено проектите отиват в една от двете крайности - или са по-близо до НПО-та, които се опитват да променят средата, или са твърде много насочени към бизнеса, като "насилено" се опитват да бъдат интерпретирани и социално. Всеки бизнес, ако бъде представен по един "елегантен" начин, може да има претенции за социален принос. Двата елемента трябва да са застъпени в достатъчна степен. Проектите, които притежават едновременно и двата елемента са редки и изключително ценни. Тази година имахме 4 проекта на полуфинал, които бяха изключителни и като размах, и като потенциал за промяна на средата, от тях трябваше да изберем един.

Какво разбирате под "социално предприятие"?

Не съм чувал този термин, но допускам, че е извлечен от социалното предприемачество.

Познавате ли социални предприемачи, кажете за някои личности, които биха могли да служат като добри примери?

Може би да започна с тези четири проекта финалисти от конкурса сега, които са ми най-свежи в главата.

Единия се казва "Насекомо" - проекта е в първоначална фаза, но е страшно амбициозен - производство на протеини от насекоми. Той работи в посока разрешаване на проблемите с глада. Подобни проекти са 5 в света, този е първия за Източна Европа. Става дума за ларви на едно насекомо, известно като черна муха. В рамките на няколко дни те се увеличават като обем 700 пъти. С тях се храни риба, а евентуално може и да се ползва за храна на хора. Проектът е базиран в България, но е международен - британец, белгиец и българка. Те имат предишен опит и сериозни финансови успехи в бизнес проекти. Проектът цели да преработва боклуците на други предприятия - например пивоварна. Мухите се хранят с органични отпадъци, които замърсяват средата. Едновременно има почистване и създаване на храна.

Вторият проект е "Джамба" - обучение на хора с двигателни и други затруднения, които не могат да виждат или нещо подобно. В България има около 800 хил души с вродени или придобити

недостатъци. От тях около 90% могат да работят, но само 15% от тях дефакто работят. Такива хора в повечето случаи стоят в къщи и са бремене за семейството си. Целта на проекта е да обучава подобни хора и да ги пласира на работа при конкретни подходящи работодатели. До момента има около 400 души, които вече са обучени и работят ефективно. Така се решава проблема с наемането на качествени хора в страната, а самите хора с проблеми получават обучение, добиват самочувствие и се включват ефективно на пазара на труда. Проекта дефакто е HR агенция, която контактува с големи фирми от калибъра на Кока-кола, HP.

А самата компания "Джамба" има ли механизъм, по който да проследява ефективността на работата си и как техните предложени хора се реализират на практика във фирмите?

Мисля, че имат. Имат уеб сайт, на който може да се проследи целия процес. (jamba.bg)

Третия проект е много любопитен - това е една ракетна печка на твърдо гориво - "Гамера" от Хисаря. Технологията е на повече от 200 год, но не се прилага в големи мащаби. Две момчета правят по 30-35 печки на година в един гараж и ги продават по целия свят. Тази печка отделя сто пъти по-малко вредни емисии от класическата печка на твърдо гориво, а цената ѝ е не повече от три пъти по-висока. Тя има доста по-дълъг живот и е много по-ефективна. Целта на техния проект е малко неясна. Техния проект е от много малък калибър. Нямаат капацитет да го репликират, каквато е основната цел на конкурса. Но ние имаме голям проблем с фините прахови частици в големите градове. Очевидно този проблем ще е актуален в следващите поне петдесет години, защото хората у нас са бедни. В момента има пилотен проект на държавно ниво за алтернатива на печките и това са големите котли на пелети, които обаче не са толкова ефективни и десетки пъти по-скъпи. Този проект, ако се реализира в голям мащаб, би променил ландшафта в страната.

Четвъртият проект е медицински - Чек пойнт кардио. Те са направили устройство, подобно на холтер, което дава изключително точна информация за поведението на сърцето и дистанционно може да следи и кръвното налягане. Има малък сензор, който се закача за меката тъкан на ухото и дава бърза диагностика за аномалии в рамките на седмица. В момента те работят пилотно с 60 водещи болници в Европа, те са производители на това устройство и имат амбиция да превърнат България в хъб за подобно производство. Сърдечните проблеми са решими ако се хванат навреме. Смъртта на 2/3 от българите е предотвратима, ако се хване на време. С този проект се спасяват хора и се променя цялата професия. У нас е много по-евтино да се произвежда, а така и българските доктори ще могат да останат тук и да обслужват от страната техните пациенти, които могат да бъдат из целия свят.

Как определяш тези проекти - като "мечтателски" или "насилени"?

Ние прегледахме няколко десетки проекта, и тези четири избрахме като изключително балансирани и с огромен потенциал. Те имат бизнес гръбнак, може би с изключение на "Гамера", които искат да променят средата. Тяхната амбиция е не да печелят, а да подарят технологията на някой голям световен производител. В момента няма такъв голям производител по света, те са инертни, не се променят, защото трябва да се промени бизнес модела. Наскоро са имали среща с

норвежка фирма, на която им е обещана подкрепа, но не и да се започне масово производство. Тяхната идея е забравена и преоткрита иновация, както и те самите го представиха. Самите ние като жури направихме проучвания и ни се струва парадоксално, че има такава ефективна технология, която не се ползва масово.

Вашият конкурс е много известен, но е частна инициатива. В рамките на конкурса какви са критериите за подбор?

Имаме между 60 и 150 проекта, има бланка, в която подробно се описва проекта. Има критерии, които са предварително упоменати, освен очевидните неща да има солиден бизнес гръбнак и ясен социален елемент. Важно е да има scale ability - ако се увеличи в мащаб, да може да работи по същия начин и да може да се пренесе в друга среда. Много са важни и хората, които го правят и начина по, който ни го представят. Има мега мечтателски проекти, като например проекта "София" на един индиец за създаване на изкуствена фотосинтеза чрез сапунени мехури, които служат като мембрани за това. Хората в проекта са много впечатляващи, но проекта е все още във фаза на изобретението. Все още не може да се покаже в мащаб, за да сме сигурни, че ще работи. Самият презентатор трябва да бъде добре обучен. Ние сме виждали хора, които идват две или три поредни години и наблюдаваме прогреса им като способност да убеждават публиката за силата на тяхната идея. Понякога някой много впечатляващ проект може да не бъде добре презентирани пред международно жури поради лошо владение на английски език или липса на сценично поведение. На световно ниво този конкурс е вид шоу. Ние търсим конкурентноспособни проекти, които да бъдат представени по подобаващ начин. Понякога два еднакво впечатляващи проекта могат да бъдат класирани по различен начин от нас, именно заради разликата в способностите на техните презентатори да ги представят по един наистина добър начин. Като цяло имаме два кръга на подбор. На първо ниво са 8-10 проекта, които изслушваме на живо. След месец извикваме 3-4 най-добрите от тях, като искаме да видим прогрес в начина на представяне. Много е любопитно как е направен подбора и на самото жури. Аз самият съм хуманитарно ориентиран човек, но при нас има много добър баланс. Така се получава правилна преценка и добър баланс между бизнес ориентацията и социалната значимост на оценката на проектите, което е много важен елемент от цялостната организация на самия конкурс. В самото жури баланса е подобен на този, който трябва да има идеалния кандидат. Журито е от седем човека и почти няма промяна при тях в рамките на тези 4 години.

Каква е твоята лична мотивация да си в това жури и какъв опит придоби от това?

Интересно ми е, подобно е на моя натюрел. Моите реализирани бизнес идеи до момента са социални - дали изкуство или култура, но са социални. Например нещо подобно беше с Програмата Пловдив инфо. Аз се вълнувам от тази сфера, а и като човек имам силен социален елемент в себе си. Подобни проектни идеи ме въодушевяват. Харесвам да се срещам с подобен тип хора. Ние самите в журито по някакъв начин се зареждаме, докато работим, понякога сме на различни мнения, но тези различия ни обогатяват.

Имаш ли представа каква е правната рамка? Как върви законопроект за социална икономика.

Не. Нямам представа.

Как би реагирал, ако има опит за държавана регулация върху грантовете, които отиват за подкрепа на Социалните предприемачи? (уточняваща информация към респондента)

Няма логика да се обременява Социалния предприемач от страна на държавата. Това звучи нелепо като идея. Има някои социални идеи, които могат да бъдат и много комерсиални. Например има всякакви примери в моя бизнес - издаването на книги. Например в ЕС има програми за подкрепа на националните литератури - само във Великобритания и у нас с някои уговорки няма такава програма. Всяка държава има различни подходи. На ниво ЕК има страшна бюрокрация, а в същото време да кажем в скандинавските страни отнема супер малко време да кандидатстваш и те имат механизъм за реална оценка на проектите, без да поставят предпазни клапи пред добрите идеи. Миналата година спечелих така за една книга гигантска сума срещу много малко усилия, вярно за много сериозна книга. Като цяло държавата е много тромава у нас и това ми звучи малко неразумно. Може би това с регулациите на СП да е разумен аргумент, но като първа реакция съм против подобна държавна намеса.

Какво ти е мнението за теорията на повратните точки - дали тя работи при промяната на нагласите на хората към СП у нас.

Не мисля, че е имало някаква повратна точка. По-скоро това е плод на някаква постепенна промяна, а в България винаги е имало социално отговорни хора. Това е донякъде въпрос на среда, на семейно възпитание, на образование и така нататък. Моята майка е жив пример за това. В последното десетилетие на миналия век тя беше единствената, която издаваше български автори, което тогава беше губещо. Но тя компенсираше с печатане на етикети. Тя се беше изградила като личност, благодарение на тези автори и искаше да им го върне по този начин в онзи момент на криза. По принцип повратната точка е процес, а не внезапен момент. Има си някои обективни предпоставки. Социалните епидемии са процес, за който са нужни подходящи хора. Самата повратна точка е драматична промяна, отвъд която промените са неизбежни. У нас СП е плод на усилията на повече заможни хора сега, които вече могат да си позволят да подпомагат и подобен тип идеи. Много хора разбраха, че сега, 27 години след края на комунизма, капитализма си има своите вродени проблеми. Хората търсят някакъв вътрешен баланс, за да се чувстват добре. Ние трябва да имаме някакъв остров около себе си от нормални хора, с които да можем да говорим, да почиваме с тях, да можем да пътуваме спокойно, без риск от повреда на колите ни например. Подобна промяна в обществото сега вече се случва по-скоро отдолу. Политиката на държавно ниво е мръсна работа, по-лесно се променя средата с личния пример. Аз от десет години се занимавам с издателска работа и точно връзката ми с подобен тип хора е най-удовлетворителна. Това са хора, с които се срещам по пътя си. Много пъти това е плод на симпатии, и на общи споделени ценности.

Каква би била концепцията ти, ако имаш една сума пари, как би я употребил за СП?

Аз влагам моя опит от бизнеса - това е чиста проба СП. Моята част от бизнеса ми е едно огромно усилие за десет години. Аз явно не го правя само заради пари. В момента нямам възможност да

пръскам пари за скъпи проекти. Но ако мога да помечтая, за мен единственото здравословно мислене в предприемачеството е бизнес мисленето. Един социален проект има смисъл, ако е стъпил на бизнес модел. Изглежда безотговорно да провалиш една добра идея, защото си я ориентирал изцяло "мечтателски". Аз лично не искам да губя много време и енергия, за да търся финансиране, което да използвам за проект, който трябва да "натъкмя" към това финансиране. Много мои колеги го правят, но аз не искам да губя енергия за подобни неща. Аз искам да продавам книги, които променят нагласите. Аз търся проекти, които "осветяват цялата ми година със смисъл". Такива са книгите-комикси, които аз обожавам, или книгата на Ян Геел за промяната в градската среда. Аз търся баланс между такива проекти-мечти, така че да не губя от това. Добрия предприемач трябва да прелива парите от една добра идея в следваща, но така че да върви и рутинния бизнес. Ако мислим само за лупинги, за да усвоим пари, губим фокуса върху истинските неща. Трябва да гледаме реално в мащабите на българския пазар, за да сме щастливи от малкото, докато търсим многото.

Какво ти е отношението към научно-популярната литература?

Имаме документалистика, но тя е малка част от нашето портфолио. Основната ни дейност е художествената литература. В целия свят има бизнес смисъл да се продават тип нехудожествени книги (narrative nonfiction). Наскоро издадохме една такава хуманистична книга, която вдъхновява. Но факт е, че по-голямата част от нашите запалени читатели не очакват подобен тип книги от нашето издателство. Имаме чудесни книги в този сегмент, но за тях няма отзиви. Може би от нас очакват поезия и проза, но ето в момента книгата на Андрей Райчев върви убийствено добре.

2. Интервю с Йоана Колева и Ива Цолова. Те са предприемачи, създатели на Jamba.bg - платформа за посредничество между хора с увреждания и работодатели, 29.01.2018, 14.30 - 15.15

Каква е вашата обща представа за социалното предприемачество?

Й. К.: Това, което ние си представяме, не е общото, което си представя мнозинството - все пак ние сме навътре в тази тема. В социалното предприемачество на пръв поглед е водеща каузата, но всъщност финансовите резултати са също изключително важни. Много е трудно да се каже дали каузата или бизнес елемента са водещи, но ако трябва да отговоря лично аз, за мен социалния елемент е водещ.

И. Ц.: Социалното предприемачество се различава от стандартното такова, защото се опитва да разреши даден социален проблем. Това е актуален проблем на нашето време, който трябва да се разреши, като същевременно дейността трябва да е устойчива и да има стабилен бизнес модел.

Какво разбирате под социално предприятие?

Й. К.: Това е компания която, развива някакво производство. През комунизма това са били

кооперациите от типа "Тих труд". В момента можем да кажем, че всяка една компания, която предлага продукти или услуги, които имат социален елемент, можем да определим като социално предприятие.

И. Ц.: Има разлика между това, което преди е било и което сега се разбира под социално предприятие. Преди време за определена таргет група са се създавали работни места, защото тези хора по никакъв друг начин не могат да бъдат интергирани в работната сфера. Сега това са социални старт-ъпи, които развиват някаква социална дейност, подкрепят каузата. Дават шанс на хора от рискови групи и в неравностойно положение да се интергират по-лесно на пазара на труда.

Познавате ли реални социални предприемачи?

Й. К: Да познаваме такива, например Bee smart technologies. Тях винаги ги даваме за пример. Това са дигитални кошери, които имат за цел в световен мащаб да решат проблема със смъртността при пчелите. Такива са също от Taratanci. Това е проект, който показва българския фолкор - това е един танцов пъзел. Те го продават, за да научат младите хора на тактовете в българския фолкор.

И. Ц.: Bee smart са добър пример в световен мащаб. Други са Враца софтуер, които са страхотни хора с чудесна кауза. Мога да дам и от чужбина. Има подобна организация като нашата в Тайланд, която се занимава да търси работа на с хора с увреждания. Ние ходим постоянно на някакви форуми и примерите са наистина много.

Знаете ли за законопроекта за социална икономика?

Не (лек смях, след уточнение, се оказва, че са запознати).

Й. К: Не съм присъствала на дискусиата, но има желание от страна на НПО сектора да участва в писането на законите. Социалните предприемачи считат, че се раздават социални помощи от страна на държавата, които не са достатъчни ефективно разпределени. НПО-тата считат, че трябва да бъдат по-сериозен участник в този процес и затова се порождат конфликти относно текста на проектозакона.

И. Ц.: Аз не съм запозната в детайли.

Кога е възникнала идеята за jamba.bg, как се развива.

Й. К: Идеята възникна в разговори между мен и Ива и как можем да помагаме на таргета някъде около 2015 г. Стартирахме през октомври 2016 на ниво идея, март 2017 стартирахме ефективно, през май започнахме да тестваме модела, а работата с кандидати започнахме през септември, когато ни излезе и регистрацията на юридическото лице като фондация. Тогава започнахме вече същинската работа.

Какво точно правите?

И. Ц.: Имаме няколко мисии. На първо място да обучаваме хората на различни умения и компетенции. Това става чрез обучение на меки умения в различни кариерни сфери. След това нашите "джамба герои" почват стаж или ако са достатъчно добре подготвени - директно могат да започнат работа. Понякога след стаж не се стига до работа, всичко зависи от желанието на кандидатите.

Има ли промяна в личната ви мотивация след като стратирахте проекта?

Й. К: Имаше някои спадове, когато изпитвахме неуспехи при достигането до работодатели, които да наемат хора с увреждания. Сега търсим нови начини - търсим публичност, стратирахме информационна кампания, направихме социални експерименти. През 2018 г. планираме няколко големи събития с фондонабиране и публичност. Имахме някои спадове на мотивацията, но сега е дори по-силна от самото начало. През декември 2017 г. направихме два социални експеримента на 3 декември - Световния ден на хората с увреждания. Сутринта налепихме стикери на коли в София, които бяха паркирали неправилно на места за инвалиди. Следобед направихме акция в един мол като връзвахме очите на хора и им давахме куче водач, което да ги преведе през определено трасе. Идеята ни с тях беше от нещо малко да насочим вниманието на обществото към големите проблеми на хората с увреждания.

Имате ли наблюдение кога се промениха масовите нагласи на хората към СП в страната?

Й. К: Последните две години бяха много ключов момент (2016-2017). Сега хората имат разбиране по темата и много по-голям интерес. За това допринесоха някои формати като Чивас венчър, Проманата, и няколко големи организации, които предизвикаха голяма публичност по темата (БЦНП, център Ринкър)

И. Ц.: И въпреки това все още има хора, които като чуят за СП и казват "какви са тези глупости".

Й. К: Първият път когато аз чух за СП беше през 2012 или 2013, когато бяхме седнали с група приятели на кафе. Аз тогава работех като маркетинг мениджър в една компания и бях организирала събитие, бяхме пет човека на една маса. Едно момиче каза, че се занимава със СП. Аз не посмях да си призная, че не знам какво е това, но някой от останалите попита и момичето каза, че работи във "Фабрика за идеи". Те реално бяха едни от първите. Въпреки, че тогава тя обясни подробно, пак не ми стана ясно веднага.

Ако сега вие трябва да разкажете на някой с какво се занимавате, как ще го обясните?

И. Ц.: Осигуряваме възможности на "хора с различни възможности", както ние наричаме хората с увреждания, осигуряваме им обучение и връзка с работодатели, за да могат те да започнат кариерното си развитие. По този начин те се интегрират в обществото, това е нашата мисия.

А дали вашия бизнес модел е вече устойчив?

И. Ц.: Все още не е, все още го разработваме. Нашите клиенти са компаниите, които плащат

комисионни при наемане на хора на работа. Все още сме млада организация и инвестираме в jamba, за да се развива, като се надяваме скоро да бъде устойчива.

А какво за вас е един "джамба герой"

Й. К: Те са различни хора като характер, и не се различават от стандартните хора. Това, че имаш различни възможности, не те прави различен в буквалния смисъл. Ако тръгнем и ние да се сравняваме, със сигурност ще имаме различия в нашите умения. По същия начин нашите джамба герои са част от обществото, но те са герои понеже ние сме ги открили и искаме да ги покажем като такива.

Имате ли вече успешни партньорства с компании?

И. Ц.: Да вече имаме и затова реално го развиваме. Работим активно с бизнеса и с НПО сектора, и с институциите. Така ще постигнем устойчивост и някаква по-голяма промяна в бъдеще време.

С какви държавни институции работите?

Й. К: Столична община ни подкрепя, Президентът ни е патрон, с Министерството на труда и социалната политика имаме добър диалог, също така с Външно министерство. Планираме да се свържем с МОН, понеже правим обучения за придобиване на компетенции. Имаме уговорка за среща с агенцията за хора с увреждания (АХУ).

Имате ли опит с българите с увреждания зад граница?

И. Ц.: Ние имаме планове да развием Jamba изобщо в чужбина, имаме конкретни примери на българи с увреждания, които се чувстват много по-добре зад граница например в САЩ. Но там условията са по-достъпни и хората се чувстват по-добре.

Й. К: Подобен модел на нашия в света няма, има в Канада една платформа с подобен модул, от който взехме ноу-хау в началото.

Какъв е вашия бизнес модел?

Й. К: Започнахме с лични средства, в началото предлагаме услугите напълно безплатно за хората с увреждания и взимаме комисионна от компаниите, които ги наемат на работа. В момента все още всички разходи поемаме ние с лични средства и с труд.

Ако имате 100 хил евро, как ще я използвате, за да имате устойчивост на идеята.

Й. К: Ние в момента довършваме нашия бизнес план.

И. Ц.: Искаме на първо място да си доразвием платформата - с алгоритъм, който да напасва по най-бързия начин нашите кандидати с работодателите, това е лингвистичен алгоритъм. По този начин платформата ще е напълно готова за чужбина и след това на база франчайз сделки ще я продаваме в различни държави. Проблемите с намиране на работа и даване на шанс на хората с увреждане е

подобен в почти всички части на света. искаме да развием в България кариерен център за всякакви хора. Това ще е социално пространство, където ще работим с младежи и деца, ще има достъпно кафене, аутсорсинг услуги, разработване на софтуер, което ще донесе парчини потоци и устойчивост. Около 25% от тези пари ще дадем за развитие на платформата и човешките ресурси. В момента сме 4 души екип и 25 човека доброволци. На първата година ще сме на нула при една такава инвестиция, но трябва финансова инжекция.

Й. К: Сега имаме разписан един европроект и чакаме резултати от него, отделно участваме за грантове при частни донори, както беше с Чивас. Може би трябва сами да се финансираме, и да планираме дейности, които сами да ни финансират, а не да разчитаме на награди или грантове. Все пак това би било най-сигурно. Ефективно трябва да намираме на около 25-30 човека работа на месец или около 300 човека на година, за да сме с печалба. Това са всякакви сектори в икономиката, стига да има условия за работа на хора с увреждания.

И. Ц.: До момента работим предимно в София, намирали сме работа на хора в Пловдив и Варна. Сега обаче получаваме запитвания от много малки градове и села и трябва да отговорим на това предизвикателство, защото там е много по-трудно. За тях по-скоро трябва да търсим някаква отдалечена работа от вкъщи или нещо подобно.

3. Интервю с Олга Марсенак, съдружник в компанията "Насекомо" - победител в националния конкурс за социални предприемачи Chivas Venture България 2018. , 26.01.2018, 16.15-16.50 ч.

Каква е твоята представа, когато чуеш за "социално предприемачество"?

Добър първи въпрос. Дефиницията на социално предприемачество са някакви проекти, компании и дейности, които имат социален "impact" (въздействие). Целят да имат принос към обществото. Обаче ако разсъждавам така, бизнеси, които могат да се определят като традиционни, трудно биха се разграничили от такива, които се определят като "социални". Ако едните са социални, другите какви са - "антисоциални"? Примерно, компанията в която работих през последните 13 години, е в сферата на аутсорсинга и никога не сме се дефинирали като социални предприемачи, но създадохме близо 3000 работни места за образовани хора, с една добра работна среда, не само в битов смисъл, но и като възможности за развитие, от тази гледна точка това също е социален принос. Да не говорим, че в компанията имаше много проекти под формата на благотворителни събития. Например имахме такава инициатива за ремонт на сгради - всички служители от компанията ни, които имат желание разбира се, напълно доброволно даряват труда си в рамките на един ден. Така направихме да кажем с училището за деца с увреден слух в София, а преди това в едно училище за деца с увредено зрение. Нашите служители там вършеха различни дейности - боядисване на стаи и етажи, плевене и косене на градинки, поправка на прозорци, сглабяне на мебели и т.н. В началото имахме благотворителна дейност, но след това с тези масови дейности на даряване на труд сме стигали до 600 души, които го правят в рамките на един конкретен ден. Ние като компания организирахме процеса. Като обобщение мога да кажа, че за мен не е важно каква е дефиницията на социалното предприемачество, а по-скоро е важно какво е практическото му приложение.

Какво според теб е "социално предприятие", как го разбираш?

Това е компания, която работейки в обществото или общността, в микросредата, в която се намира, осъзнава спецификите на тази микросреда и се стреми да я подобри. Това може да е свързано с грижа за околната среда или въвеждане на иновативност. Но това може да бъде и група приятели, които взимат някакви правилни решения или дори само един конкретен човек. Ние всеки ден правим редица избори в ежедневието си, които по някакъв начин оказват влияние на околните. Например по начина, по който си хвърляме боклука или храната, която си купуваме, дали е с органичен произход. Всяко наше действие всеки ден дава своето отражение върху света, в този смисъл всеки един от нас сам по себе си може да се разглежда като "социално предприятие".

Познаваш ли "социален предприемач" от твоя личен опит? Може ли да дадеш някой пример?

От България ли?

Може и да не е от България.

Ами сега ще ти дам пример за Маги Малеева. Тя има редица дейности свързани с фермерство и с участия в НПО-та, така че нея мога да дам за добър пример.

Какъв е твоя опит със социални предприемачи. Например в предишния ти бизнес имала ли си такива взаимодействия със социални предприемачи?

Да, например ние помогнахме на едно място, което се нарича A hub. Сдружението на нечуващите в София създадохме едно място на ул. Христо Белчев. Идеята му е да развива социално предприемачество като предоставя подходяща среда. Там се обменят идеи и контакти. Това е последното, което се сещам. То е сравнително ново, на по-малко от една година е и не съм проследила в детайли как се развива, но мисля, че засега се развива добре. Това все пак е НПО и имат ограничения в средства, ресурс и време. Може би все пак трябва да има малко повече динамика в развитието си.

Имаш ли представа за законопроекта за социална икономика?

Не. (уточняваща информация за регистъра на социалните предприятия) И какво ще има в такъв регистър? Кой с какво се занимава ли? (лек смях) (уточнения) Да, ако е такава логиката, всяко ниво на информираност, което може да бъде създадено, е полезно. Това като първа стъпка звучи добре.

Кои са нещата, за които категорично можем да кажем, че се различават между класическото и социалното предприемачество?

Ами аз бих го казала по следния начин - при равно тегло на финансовите и социалните въздействия на бизнеса, при класическото предприемачество превес ще имат бизнес интересите, докато при социалното предприемачество би трябвало превес да имат социалните аспекти от дейността. При положение, че има някакъв конфликт между двете водещи начала на един бизнес. Това е малко философски въпрос.

Да приемем, че имате сума от 100 000 евро и готова идея за социален проект, как ще ги разпределите в рамките на 6 месеца, така че накрая да имате работещ бизнес.

В нашия случай с идеята ни много зависи каква е сумата. Ако имаме по-малка сума бихме наблегнали върху уточняването на биологичния процес, който ще ползваме за производство и съответно изграждането на една low cost фабрика, с повече човешка интервенция в нея и малко с подръчни материали. Ако имаме повече средства ще наблегнем на създаване на една по-солидна фабрика, където ще акцентираме на автоматизация и роботизация, съответно ще закупим и внедрим по-скъпа апаратура. Това ни е основната цел - да създадем серия от собствени фабрики, в които със сравнително малко човешки труд, който не е високо квалифициран, със сравнително ниска добавена стойност на труда да могат да оперират тези фабрики. В този смисъл има два отговора на този въпрос в зависимост от обема на нашия капитал. В момента разработваме наша методология, по която след това да изградим тази поредица от собствени фабрики на различни места.

Да си представим, че след 5 години имате 12 фабрики. До каква степен тази устойчивост ще зависи от човешкия ви потенциал или от бизнес потенциала ви, свързан с автоматизацията?

Всичко ще зависи от ключовия екип, който ще движи процеса, който ние ще сме успели да създадем за тези пет години. Това ще бъдат между 8 и 15 важни ключови хора. Иначе колко ще бъде самия пресонал трудно може да се прогнозира, това зависи от нивото на обучение, и дали биха могли редовите служители да имат по-високо ниво на самостоятелност при работата. Засега това са твърде много неизвестни.

Повода за нашата среща днес е вашето участие в конкурса. Интересно ми е да разбера кой е бил ключовия момент, след който вие сте се решили на тази стъпка - да преминете от един сравнително устойчив и предвидим бизнес към нещо, което няма ясна прогноза и е повече социално ориентирано? Имаше ли вътрешна мотивация за това?

Това не е бил конкретен момент, а по-скоро процес в търсене на нови предизвикателства, преди всичко като бизнес модел. В това търсене постепенно у нас изкристализира и социалния елемент, защото не искахме да създадем просто един уеб сайт за нещо така в най-груб смисъл (лек смях). Аз си зададох въпроса "С какво става по-добър живота на хората по света, когато се пусне един нов бизнес?". Някои стават по-богати, но като цяло как това променя нашия свят или нашата планета. Така ние потърсихме някои наболели проблеми, които са все по-спешни. Например такъв проблем е с храната, и защо се изхвърля около 1/3 от храната по света, а все още има толкова много гладни хора. Как биха се развили нещата след 15 или 20 години, ако започнем да правим нещо сега в тази посока. Разбира се нашата идея претърпя много итерации и предполагам, че ще търпи такива и в бъдеще, но този процес не беше моментно хрумване, а по-скоро постепенен и осъзнат процес. В този смисъл не мога да кажа, че има повратен момент, а е цялостен процес на развитие на идеята ни.

До каква степен локалните проблеми могат да се решат чрез глобални решения?

В наши дни светът е толкова тясно свързан помежду си, че почти не може да се каже, че това е някакъв регионален или местен проблем. Трудно е за мен да разделя подобен проблем на локален или глобален. Толкова е абсурдно, че най-голямата икономика в света, тази на САЩ се отнася по такъв безотговорен начин към екологията, защото в крайна сметка нейното негативно отношение се отразява на живота на всички хора на планетата. Това са някакви политически въпроси, които обаче са с много дългосрочно влияние и е малко странно как такива ключови демократични държави се отнасят лековато към проблеми, които вероятно ще имат влияние по света за поколения напред. Нашата идея в началото е по-скоро регионална, защото ние искаме да развиваме тези фабрики като начало в България, а по-нататък може би някъде и в Източна Европа. Надяваме се да имаме глобален ефект - като намаляваме количествата органични отпадъци, ще намаляваме и емисиите вредни газове, които се отделят от тях, а така ще предложим и алтернатива на фермерите в Европа да имат под ръка храни за техните животни, които са произведени от отпадъците тук на континента, а не закупени от Южна Америка, което е свързано с допълнителни разходи за тях, както и с вредни емисии, отделени при транспорта. Това може би ще бъде нашият принос към екологията, който е глобален в някакъв смисъл.

Последният въпрос е свързан с участието ви в този конкурс - как разбрахте за него, през какви етапи минахте и какво трябваше да преодолеете като вътрешна борба, за да го спечелите?

Този конкурс влезе в ползрението ми още преди да се зароди тази идея в главата ми. Така, че това беше естествена стъпка да реша да участваме в конкурса. Всеки един от проектите на финала беше много интересен, с важни за решаване проблеми. Беше много трудно да се каже кой е по-ценен или важен. Всеки проект си има своето достойнство. Всеки един проект решава важни проблеми. За нас беше много интересно да разберем по някакъв начин какво търси конкурса като проект, представяне и следващи стъпки. Бяхме приятно изненадани, че спечелихме, но бяхме и подготвени за това. Трудно е да кажем с какво ние надделяхме над останалите проекти, а на журито също е било много трудно, защото се стига до някаква философска дискусия за ефекта от всеки един проект. Кой и как би бил полезен, как би се развил, на колко хора би помогнал? Това определено е много труден избор.

4. Интервю с Тихомира Методиева /Тихича/- секретар на Националната асоциация на доброволците, 07.03.2018

Като чуеш социално предприемачество, какво си представяш?

Нищо, нищичко.

Като говорим за социално предприятие?

Пак нищо, въобще съм встрани от предприемачеството.

Познаваш ли социални предприемачи?

Не, не знам какво е това.

Каква е личната ти мотивация да се занимаваш с доброволчество? Защо го правиш и от кога?

С гасене на пожари се занимавам от пожара на Бистришко бранище (юни 2012 г.). Преди това съм участвала в залесяване. Чух по новините, че търсят доброволци. Хванах първия рейс и се качих на Витоша, не познавах никого. На третия ден почнаха да идват и други познати. Първите дни нямаше никой от нашите среди. Едва след няколко дни почнаха да идват планинари, пещерняци и скиори. Те се организираха през фейсбук.

Какво имаш предвид под "нашите среди"?

Това са хората от екстремните спортове - в тези спортове се познаваме. Пещернячество, парапланеризъм, катерене, рафтинг, каякинг, мотори. Всички тези съм ги пробвала. Това те увлича. Ако отидеш на парашутизъм, след няколко скока ти става скучно и искаш да летиш на парапланер, където летиш на по-дълги разстояния. Нещата са свързани.

Кога почна да документиращ твоите ходения като доброволец? Кога започна да снимаш?

Осмелих се още на първия пожар да снимам. Първия ден мислех, че това е опасно за техниката, че ще потроша апарата. Но вечерта оф-роудърите, които ме познаваха, ме питаха дали нямам снимки от пожара на Бистришко Бранище. И така на втория ден бях там вече с техниката си. Те ме провокираха да го направя. Не беше толкова страшно - малко вадех въглени от чантата, губех капачки и филтри. Самите филтри, докато гасях пламъци и си го намятах на рамо апарата и явно от движенията съм ги развивала и те падаха.

Аз лично се запознах с теб на керамичния център до Павликени през септември 2017. Ти там беше доброволец. Можеш ли да разкажеш малко повече как се озова там в този конкретен случай?

Търсехме доброволци, защото Министерството на културата не бяха отпуснали пари за археологически разкопки. Обърнах се към Time Heroes за помощ да намерим доброволци. Отделно момчетата и момичетата, които предишната година бяха на Никополис ад иструм, също се отзоваха на поканата. Имахме една затворена група във Фейсбук, където се приканвахме. Голяма част от тях пак дойдоха като доведоха и свои приятели. Имахме попълнения и от Time heroes, хора които не познавахме. Дойдоха и други наши приятели, които бяха научили в движение.

Колко време продължи акцията?

Около месец. Аз не бях през цялото време там. По същото време имаше планирана международна археологическа експедиция във Видин, но там не успяха да си вземат разрешителни за работа и чуждестранните студенти дойдоха при нас. Така седем човека попълниха дупка точно в тази седмица. Всичко се случваше много навреме.

В последните две години какъв процент от твоето време отделяш за доброволството?

По-голямата част от моето време отива за това - планиране, подготовка, акции. Виждам, че има резултат от това, което правя. Хората са щастливи - тези които се включват и тези на които

помагаме.

Как го оценяваш това щастие? Как го показват хората?

Личи им на доброволците - искат да се включват в нови акции, искат да се събираме и да обсъждаме разни неща, съпричастни са като помагат.

Какво би загубила в личен план, ако не се занимаваше с това?

Контактите с хората. Ако не се включвах в подобни екшъни, бих инвестирала времето в четене на книги. Обичам много да чета.

От кога работиш с такива организации като Time heroes и защо?

Потърсих ги като алтернатива - първо пробвах чрез познатите си, но нямаше голям ефект. Аз знаех за тях, познавам страшно много доброволчески организации, защото участвам в много публични обсъждания за прословутия закон за доброволчеството от пет години насам. Но за първи път се обърнах към конкретна организация за помощ сега и това бяха Time heroes. Борим се за този закон с много организации - Алианса за работа с доброволци и много други. Включително и с тези от НСА, спортистите, които искат да се признае за доброволческа дейност тяхното раздаване на билети и участие на мачове като стюарди. Става дума за например младите спортисти от НСА, които носят топките на Гришо Димитров.

Кажете ми повече за този закон за доброволчеството?

Има няколко различни организации, които правят законопроекта, включително БСП и ГЕРБ. Евродепутатът Момчил Неков е много активен и също има проект за закон. Той като цяло попадна след щастлив шанс там и като цяло иска да остави следа.

Къде има конфликтни точки в тези проекти?

На първо място от този закон трябва да бъдат изключени доброволните формирования като нас - към Пожарната и МВР. Ние сме към закона за бедствията и за нас се събира твърде много информация. Искат ни свидетелство за съдимост, психо диспансер. Ние обаче имаме същите права като пожарникарите - можем да разбиваме домове, да влизаме в частни имоти. Нас ни обучават за пожари, водно и височинно спасяване. Няма как да кажеш на някой от улицата "дай едно рамо". Това всичко трябва да е в отделен закон. Другите видове доброволчество са коренно различни - грижата за възрастни хора, спортните събития. Най-важното нещо при доброволчеството е да не се вреди! Трябва да можеш да прецениш до каква степен доброволеца би могъл да навреди. Ако пуснем някой да преподава в училище, а той няма подход, това е вреда за децата.

Чувала ли си за законопроекта за социалната икономика?

Не

Кои са най-ярките ти случаи като доброволец?

Имахме един случай с една жена с патерици в Мизия по време на наводнението. Тя имаше една пристройка, на която покрива беше паднал изцяло. Тя ни помоли да свалим керемедите. Но беше много опасно и моята реакция беше отрицателна. Тя тогава реши сина ѝ да свърши работата. Ние тръгнахме към общината за нови задачи, но по пътя се чудехме какво ще стане с този голям мъж, докато се катери по керемидите. И решихме да се върнем за да помогнем. Успяхме да свалим по-голямата част от тях. Бяха останали последни два реда керемиди, когато покрива се срина. Но поне нямаше пострадали. Имала съм много интересни преживявания на пожара на Бистришко бранище - в първия ден имашме инцидент, огъня ни беше разделил от другия екип, когато вятъра се обърна. Случайно сме хванали някакъв обхват на мобилните и ни се обадиха да бягаме веднага. И ние хукнахме наобратно, а оборудването ни не беше подходящо за горски пожар. Тичахме на спринт и едвам се спасихме. Накрая лежахме вир вод потни на една поляна, но метри от пламъците.

Какви са реакциите на хората, когато им помагате?

В Аспарухово беше много интересно. Цяла нощ пътувахме дотам, а на сутринта се озовахме на мястото. Събрахме се много бързо - две момчета от ранобудните студенти, тогавашния учител на годината и аз. Ползвахме кола на Саша Безуханова, от Move.bg. На сутринта все още нямаше сформиран щаб. Докато чакахме това да се случи, аз си свърших репортерската работа и снимах. Пратих си снимките чрез колеги от Варна, дадох им картата от фотоапарата и се включих в акцията. Първо отидохме в една циганска къща да помагаме, но те не искаха и сами настояваха да си ринат боклуците. Те не се чувстваха жертви, а бяха активни. Ние там след това цяла седмица изкарахме в Аспарухово и се нагледахме и на жертви, и на съпричастни хора. Интересно е, че кой каквото е работил, това е складирал в дома си. Някои хора пред нас искаха да почнат нов живот, правеха си обещания. Някои хора плачеха, ние ги успокоявахме. В крайна сметка като говориш с тях, те осъзнават че материалното не е толкова важно. Мъжете по-бързо се окопитват, а жените много жалят за вещите, понеже събират всяка дреболия.

А сещаш ли се все пак за някаква социална кауза?

В София се прави нещо интересно - кухня за бедни в Дружба. Там има един храм, до скоро беше неделна кухня, а сега е в събота. Трябва да се отиде рано сутрин, за да се помогне и след това може да се помогне и за малките деца, които хората водят. Има училище по вероучение. Събират се много хора там.

Ти имаш опит и като публична фигура, как се включваш в всичките тези обсъждания?

Мен ме припознават като публична личност. По-добре е в лично качество да им кажеш нещата на хората. Аз от малка се занимавам с нормативни актове покрай баща ми. Мога да боравя с правни термини и така се забавлявам.

А защо го правиш?

Заради удоволствието, удовлетворението и връзката с хората.

Това дали е социално предприемачество?

Не, ние сме доброволци, а не дарители. Това са различни дефиниции. Ние даряваме своето време и труд, а дарители дават средства. Често ги бъркат тези две неща хора. Малко са балканизирани при нас нещата. Ние сега се чудим как да привлечем дарители, за да ни платят доброволчеството, аз не го приемам това. Примерно да ни платят хотела и пътя до мястото на бедствието. За мен не е това начина да си осребриш доброволния труд.

5. Интервю със Стоян Стоянов - управител на агенция Proway (София). Управлява проект за социално предприемачество, финансиран от ОПРЧР., 06.06.2018

Какво си представяш, когато чуеш социално предприемачество?

Това е дейност или бизнес, които са насочени към определени уязвими социални групи, които имат нужда от подкрепа. Тези дейности могат да развият умения за бизнес сред такива хора, които нямат достъп до такъв тип среда.

Какво имаш предвид да "развият бизнес"?

Тъй като аз съм собственик на фирмата, в която работя, "бизнес" за мен означава те да работят. Дали ще работят за себе си или за някой друг, те трябва да работят съзнателно, а не да стоят формално на трудов договор. Така те ще изкарват своята прехрана.

Какво си представяш, когато чуеш социално предприятие, как го дефинираш за себе си?

Първо, това са човек или група от хора, които стоят в основата на това социално предприятие. По някакъв начин те искат да помогнат на други групи или на обществото като цяло в неговата малка част, тоест за мен обществото е съставено от много малки части. Тези хора имат идея как могат да помогнат на тази малка част от обществото. Но не чрез харчене на пари, а чрез обучение на нуждаещите се хора как нещо може да им носи поминък - някакъв вид трудова дейност, която да ги изхранва.

Колко е голяма тази "група от хора"?

Със сигурност трябва да има екип, много е трудно някой сам да направи социално предприемачество - представям си ги между трима и петима души, а може би и малко повече, но когато се надхвърли групата от пет човека е много трудно да се гледа и работи в една посока. Разбира се този екип може да има и съмишленици, които да помагат в дейността.

Познаваш ли социални предприемачи и можеш ли дадеш примери защо ги дефинираш като такива?

Лично не познавам някой, чел съм в медиите и в интернет за тях. Примерно такива са чайната във

Варна (Social tea house), както и организацията "Заслушай се" - НПО в подкрепа на хората с проблеми със слуха. Други, за които се сещам са по-скоро организации, които се опитват да подкрепят социални предприемачи. Това са например "Академия за социални иновации". Като личности познавам някои хора, но те са по-скоро експерти в тази сфера.

Имаш ли представа за законопроекта за социалното предприемачество, запознат ли си в детайли с него?

Не, не съм запознат. Търсил съм информация за тази сфера преди около половин година. Доколкото знам в момента няма законова уредба. Социално предприятие се дефинира по различен начин, обикновено подпомага уязвими групи от хора. Знаем, че има такъв законопроект, но какво ще предстои с неговото приемане не съм наясно.

А какво ти е мнението за цялостната практика в тази сфера да се работи чрез проекти?

Ако приемем, че всички тези НПО-та, свързани с уязвими групи, са социални предприятия, те предимно работят по проекти. С приемането на промените в Закона за обществените поръчки на тези специализирани предприятия или кооперации на инвалиди им дадох възможност те да имат т.н. "запазени обществени поръчки" - тоест всяка община, министерство, дори може би и частния бизнес, когато обявяват такива обществени поръчки, една част от тях имат обособени позиции, които са отделени за такива предприятия. Пак казвам, че не знам дали те съвпадат с понятието "социално предприятие". Но те си имат регистър. Когато бяха приети тези промени имаше 80-100 такива организации в страната като "Тих труд" и други регионални организации на инвалиди. Малко след това настана бум и сега в този регистър има може би над 800 организации. Нивото на корупция в тази сфера е много сериозно и това беше добър вариант за веднага регистриралите се нови организации да имат привилегировано положение спрямо другите. По този начин възложителите на поръчки имаха опции да избегнат вариант да спечели поръчката някоя организация, която не трябва да спечели. В момента, в който вътрешните хора са знаели за тези подготвяни промени, те са регистрирали някоя специализирана кооперация, а за това не бяха тежки условията. Примерно имаше изисквания за процент от персонала да са хора с увреждания. След това се нароиха много такива организации и пак промениха закона - трябваше да има три години история едно такова предприятие, за да може да участва в конкурсите. По този начин пак се даде предимство на първите.

Сега отиваме на регионално ниво- ти имаш ли опит в Родопите с дейност, която може да се приеме за социално предприемачество?

Помагали сме няколко години на фестивала на дивите цветя в Родопите - той се организира от еко-организация "Родопи" заедно с кметствата на няколко села по Горна Арда - Смилян, Могилица, Горна Арда и още няколко. Тази инициатива не е насочена към печалба, но самият фестивал и това сдружаване сред местните хора водеше до някаква социална промяна - в разбирането на хората за смисъла от тази дейност.

Кой беше инициатор за създаване на този фестивал?

Антония Чиликова и еко-организация "Родопи", която съществува повече от двадесет години. Тя не е родом от Родопите, но от много дълго време работи там и е въввлечена в местните инициативи. От местните хора активен човек е Илия Годев от Смилян.

Лично за теб каква е разликата между социалното предприемачество и стандартното предприемачество, което може да се нарече и комерсиално?

На първо място то не е ориентирано като фикс идея към печалбата - да развиеш някой продукт, да спечелиш от него или да продадеш бизнеса след време. По-скоро то е насочено към това да носи някакви ползи на обществото. Реално обаче ако бизнеса или дейността не е успешна, било то и социално предприемачество, няма как да се развива във времето и на практика е безмислена. Аз мисля, че социалното предприемачество не бива да бъде губещо или в някакъв смисъл "дотирано предприемачество", а по-скоро трябва да се обърне внимание на това дейността да е успешна, устойчива, да носи приходи и голяма част от тези приходи да се реинвестират в дейността.

Допустим сценарий ли е за едно социално предприемачество след време да бъде например продадено, както често се прави със стандартните предприемачества (ти даде добър пример в тази посока с Телерик)?

Нямам представа дали чисто законово това е допустимо. Ако приемем, че финансовите резултати не са главен фокус в дейността, със сигурност в даден момент един социален предприемач може да се оттегли от дейността и да предаде щафетата на някой друг. Това е възможен изход за даден човек.

Има ли разлика между социалното предприемачество в градовете и селата?

Не съм запознат с това, но аз си го представям в селския случай като бизнес на роднини или близки хора, които обработват земя. Те се занимават с някаква дейност, свързана с природни ресурси - лозя, производство на храни. Ако извършват социално предприемачество, вероятно трябва да бъдат регистрирани за това.

Какво според теб е социална икономика?

Сещам се за Швеция веднага, защото при тях това е много добре развито. Данъчната система е така оптимизирана, че от богатите се преразпределя към останалите по начин, който осигурява добра среда за живот. За България социална икономика е малко объркано понятие. Всички тези усилия да се спаси природата, да няма корупция и съдебната система да е честна у нас произтичат от големите социални неравенства. Тук не говорим кой колко е богат, проблема е, че има огромен процент от хора, които живеят на социалния минимум, те не могат да образуват децата си и са съгласни на всякакви компромиси, за да работят нещо. Те проявяват признаци на обществено стадо - много лесно могат да бъдат увличани в една или друга посока от политиците и може би това по някакъв начин нарочно се прави. Добре би било икономиката и бизнеса в България да

бъдат социални, но ние видяхме и преди промените през 1989 г., когато имахме социалистическа икономика - нещо, което вероятно е близко до социалната икономика, че и тогава имаше проблеми и на практика не работеше.

Ти спомена, че си имал опит да проучваш социалното предприемачество. Успешен ли беше този опит?

Аз търсех информация само в интернет, без да съм говорил със запознати хора. Попаднах на някои специално създадени документи от НПО, които дават разяснения за тази сфера. Единия беше на Social tea house - сравнително нов от 2017 г. А другия е от 2005 г на ЦНСП, който е разработен по някакъв проект. От там се запознавах с тази материя.

6. Интервю с Александър Митушев - собственик на "Етнографски ареален комплекс" в Златоград и фирма "Бултекс". , 02.10.2018, 13.00-13.45

Какво според вас е социално предприемачество?

Това е някаква дейност, от която не се печели, така да се каже. Ние много често правим социална политика, и то не е и социална политика, защото на практика ние поддържаме тези майстори като анимация и като съхраняване на занаятите. Това същевременно е и атракция за комплекса, която за съжаление е на дотация. И за още по-голямо съжаление ние я дотираме. Тази атракция се ползва от целия град. Това е абсолютно социална политика. Социално предприемачество е когато се приемат за работа хора с увреждания, трайно безработни и хора, които да ги обучиш. Ние и трите неща ги имаме в нашето предприятие, където са триста души с три дейности - производство, търговия и услуги. За мене това е социалното предприемачество, когато е свързано със социалната програма като цяло.

Вие защо го правите това нещо за занаятчиите, откъде ви дойде мотивацията и как ви хрумна?

Ние започнахме през 2001 г. с един музей и с пет работилници. После ги увеличихме. Това е за създаване на живот точно на тази чаршия, която я виждате. Доста неща ги създадохме от информация за занаятите въобще в региона. Някои ги възродихме, защото по песните за Дельо войвода има Коста куюмджията, златаря, който е излял куршум сребърен, за да утрепят войводата. И разбира се като се разровихме назад следите доста се губят и златарството не е било чак толкова развито. По принцип тук е по-беден край, но е съществувало във времето. За сметка на това терзийството, тъкачеството това са били основния поминък. Имаше спорен въпрос за грънчарството. Оказа се, че когато правихме тротоарите на етнографския комплекс, които ги правихме по един проект по ФАР, което пак е социална политика, защото обучихме 30 души да правят калдъръми. Та тогава намерихме по време на ремонта реална грънчарска работилница с много счупени съдове и глина, готова за работа. И разбира се ножарството си е било развито, сарачеството, тук животинската тяга е била основна в земеделието. Тюфекчийството го направихме основно заради един човек, понеже с Мирчев дълги години контактувахме, така че направихме го основно заради атракция. То е било развито основно в Сливенско и Ямболско, в Пловдив, във

Велико Търново е имало няколко работилници, но основно в 17-18 век. По този начин възродихме занаята, направихме колекции и показахме оръжията от това време.

Когато реализирате подобни проекти, дали го афиширате като социално предприемачество?

Не, не го афиширам. Сега като се каже социална инфраструктура, това са детски градини, болници и училища, а много хора не го знаят. Същата работа е със социалното предприемачество, много хора не го знаят какво е.

А имате ли спомен кога за първи път чухте за социалното предприемачество.

Чувал съм го, но не съм му обръщал внимание. Аз това разбирам , когато правиш проект, трябва да има социална политика - да има безработни, социално слаби, хора с увреждания. Ние това го правим със работилниците и занаятите, правим обучения и печелим индиректно за целия град. Самият комплекс е на голяма дотация от основната ни дейност, от това по-социално предприемачество не виждам.

По какъв начин започна интереса към този комплекс?

Моят зет, който почина, беше в София етнограф в БАН. Той много често пътуваше и тогава се уточнихме да направим музей, където той да упражнява знанията си. При една разходка в старата част на Златоград тогава - всичко това там беше пустош, запустяло. Тогава ми дойде идеята освен музей да направим работилници и освен етнографията да се подсилят занаятите. Сега етнография има навсякъде, затова аз така направих, че дадох по-голям превес на археологията. И затова сега музея е археолого-етнографски. И другия музей пуснахме преди две години за Делю войвода - всичко е според песните за него и вкарахме отделно и хайдушкото движение - няма такъв музей другаде в страната, където може да се види всичко за хайдушкото движение. Тук ползвахме Пламен Павлов за уводната част, това ми е на мен дипломната работа за музейното дело.

Какви са резултатите и ефектите за местната общност? Как местните хора оценяват вашите усилия?

През 2001 г. като почнах музея, нямаше нито един турист. Имаше само 4-5 стаи в една къща за гости. А сега има около 50 места за настаняване, около 900 легла. Това само за 18 години. Това е достатъчно, че това е абсолютно социално предприемачество, тъй като се разви нов поминък като има вече предпоставки за развитие и на балнеология. Има минерална вода на 13 км от Златоград. Това го очакваме вече доста години. Така, че града има перспектива в това отношение - в минералната вода за по-цялостно използване на тази база, защото сега има сезонност на посещенията от туристи. Водата се води термална аномалия и е 92 градуса при извора. Тук може да дойде на 80 градуса - достатъчно за СПА и отопление. Сега в Комплекса я возим с цистерни.

За 2017 г. каква е статистиката на посетителите?

Около 100 000 гости.

Как се отразяват събитията, които организирате?

Градът се пълни. Даже и съседни градове са пълни, понеже няма места за настаняване. Спят чак в Кърджали и Смолян, за да идват тук. Делъовите празници е само едно от мероприятията - за култура, изкуство и спорт. Има и футболен турнир, пленери, представяне на филми, книги. Сега имаме на Симеон Идакиев един нов филм и книга. Пленерите са през година. За децата правим различни теми свързани с Делъо войвода. Пускаме конкурси за разкази и други литературни жанрове.

Кога е бил първия празник?

Беше през 2008 г.. За съжаление аз съм режисьор, сценарист и продуцент на тези празници. Казвам "за съжаление", защото малко се претоварва цялата работа, екипа се уморява. Но празника се получи много добре. Направихме две мероприятия - малко ретро ресторант на открито, който има голям интерес, Хоремаг го наричаме. Това е родопска вечер с изпълнения на самодейци от цялата страна. Другото е пазарния ден - около 30 персонажа, които в началото - първите две години беше по-изчистено. Нямахме толкова хора. Тогава с полицейска кола отцепвахме, за да няма хора извън времето на възстановката. Стана много уникално. След това заради големия интерес не можем да опазваме хората. Има статични персонажи - налбантина, фотаджията, латерната. Има и динамика, тогава се получава атмосферата - един продава зехтин, втори боза, гевреци се продават в движение. Вестникарче върви и вика - всяка година правим вестник. Минават подпийнали музиканти с гайда. С клубовете "Традиция" и "Родолюбие" с пушката - слизат на хорището и крадат девойки. Идват войници, които ги арестуват. Всички занаятчии от комплекса излизат на улицата и продават стоката си.

Кога е традиционния пазарен ден в Златоград?

Понеделник и петък. В петък обаче е по-голям пазара. Тук наоколо взеха да се правят много празници около Делъовите празници за 22 септември. Но при нас се засилват нещата, идват туристи от цялата страна. Един от първите празници, които правим е Трифониада и Кушия на Тодоровден. На 20 октомври сега правим Скариада - балканска скара. Интерес е много голям тогава. Играят се хора. Има различни видове скара според народността - българска, турска, гръцка, сръбска. Тук се прави и много вино и ракия, гроздето се купува от Хасковско и Пловдивско. Трифониадата е седмицата след 1 февруари. Идва сомелиер от Стамболово, който обучава хората.

Колко са празниците общо през годината?

Ние правим 6-7 празника всяка година. Общината отделни си прави празник на чевемерето. Но го запълнихме с летен празник на Ротари клуб - дойдоха ротарианци от цялата страна. Вкарахме го в редовния календар на клубовете. Правим го на Ягнево на базата със състезания и игри. Ние правим всяка година и разкопки, които се финансират от фирмата. Работим с водещи археолози и историци. Преди две години открихме некропол на тракийска принцеса от 3 в. пр. хр. Сега след седмица почваме разкопки на античен храм от 4-5 в. пр.хр.

Кой организира всички тези неща?

Нашият екип. Аз съм се занимавал като студент с археология. Бях началник щаб на вузовски бригадирски щаб във ВМЕИ София и организирах самите бригади. Отговарях за настаняването и изхранването на хората. И тогава на самите бригади си избирах да ходя някъде като командир и си избирах две години поред да ходя на Созопол, тогава с много добрия полски археолог, Метек Домарадски. По принцип съм се занимавал с археология и история много отдавна. От приходите от музея мога да финансирам някакви разкопки, но разбира се не са толкова разточителни експедициите. Всички музеи имат някакво държавно или общинско финансиране. При нас няма дотации от държава или община. За съжаление, публично-частното партньорство трябва да се прави, но не се прави, защото няма сериозен закон за това. Особено в културата. Трябва общината да предоставя зали, площи.

Библиография:

- Аврамов, Р., Комуналния капитализъм, Том I, Фондация Българска наука и култура, 2006
- Аврамов, Р., Комуналния капитализъм, Том III, Фондация Българска наука и култура, 2007
- Алексиев, Б., Аспекти на етнокултурната ситуация, осем години по-късно, сборник, Отворено общество, София, 95-104, 2000
- Атанасов, А., Молхов, М., Съйкова, С., Ченгелова, Е., Георгиева, В., Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност, Академично издателство “Марин Дринов”, 2004
- Божинова, Д., Казуси на Да и Не - истории на референдуми от 11 страни, Либра Скорп, 2016
- Бродел, Ф., Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II, Изток-запад, 1999
- Бъргър, П., Покана за социология – една хуманистична перспектива, Лик, 1999
- Гавраилов, Г., Как се “споделят” кулинарните традиции на Източните Родопи в проекта “Сподели България” ?, сп. БГ Наука, брой 111:104-112, юли-август 2018
- Гавраилов, Г., Социално предприемачество и селски туризъм - примери от България., сп. Българска наука, брой 96 : 127-136, март 2017
- Гавраилов, Г., Селската мечта на градския човек - кризата като възможност, сп. Българска етнология, issue 1, 2022, 142-161, ISSN 1310–5213, e-ISSN 2367-6892
- Ганев, П., Лулева, А., Димитрова, Б., Колев, И., Янакиев, К., Иванов, М., Производителят на възможности. Образът на предприемача в България, ИПИ, 2013
- Гладуел, М. Повратната точка. Как малките неща могат да доведат до големи промени. Издателска къща Жанет 45, Пловдив, 2008
- Груев, М., Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те - 50-те години на XX век, Сиела, 2009
- Дечов, В., Среднородопски овчари и кехаи, част 1, 1905
- Дракър, П., Иновации и предприемачество, София, Класика и стил, 2002
- Дракър, П., Мениджмънтът в следващото общество, Класика и стил, 2006
- Дракър, П., Подбрано от Дракър, София, Класика и стил, 2004
- Елиас, Н., Относно процеса на цивилизация. Социогенетични и психогенетични изследвания. Първи том, Атика, 1999
- Енциклопедичен речник на социологията, 1996
- Желев, Ж., Митове и легенди за българския преход, Сиела, 2014

- Зимел, Г., Фрагментарният характер на живота, София, Критика и Хуманизъм, 2014
- Иванов, Р., Маринова, М., Друмева, М., Стопанска история на България, Академично издателство "Ценов" Свищов, 1996
- Иванова, Е., Аспекти на етнокултурната ситуация, осем години по-късно, сборник, Отворено общество, София, 236-250, 2000
- Иванова, Е., Нагласи на мюсюлманите в България 2011-2016, сравнителното проучване на "Алфа ризърч" и НБУ
- Иванова, Е., Планината Родопи - модел за толерантност на Балканите - историческо, етнологическо и социологическо изследване, 2000
- Илиева, А, За книгата на възрожденските панаири и за участието на пловдивските книгопродавци в тях - В: Панаири, пазар, тържища в българските земи. В.Т. : 178-185, 2004
- Кинг, А., Шнайдер, Б., Първата глобална революция - Доклад на съвета на Римския клуб, Военно издателство, 1992
- Кираджиев, С., Енциклопедичен географски речник на България, Изток-запад, 2013
- Кирцнер, И., Предприемаческото откривателство и конкурентния пазарен процес: Австрийския подход, в: Journal of Economic Literature, (частичен превод Чалъков, И.), март 1997
- Кун. Т., Структурата на научните революции, Изток-запад, 2016
- Маджаров, М., Римски пътища в България: принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия, Фабер, 2009
- Манолов, К., Новото българско предприемачество в преходния период, Академично издателство "М. Дринов", 1995
- Мишев и др., Природен и социално-икономически потенциал на планините в България, т. II, 1990г, БАН
- Морено, Дж., Основи на психодрамата, Отворено общество, 1994
- Нарлева, К, Социално предприемачество, Добрич, Матадор-74, 2011
- Нарлев, Ю., Социалните предприятия - съвременност и традиции, сп. Бизнес посоки, бр.2 : 61-62, 2017
- Панчев, Х., Социалният маркетинг и социалната реклама като инструмент за противодействие на антропогенната промяна в климата. Комуникационни и семиотични аспекти. СУ "Св. Климент Охридски", дисертационен труд, София, 2017
- Парсънс, Т., „Отново за културната и социалната система“. – В: Идеи в културологията. Том II:559-585. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1993
- Петров, П., Петрова, Ив., съставители, Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. Сборник, ИК Гутенберг, 2018

Салерно, Дж., Сборник "Есета за предприемачи", ИПИ, София, 2014

Социалното предприятие и социалното предприемачество. София, 2013. Република България. Икономически и социален съвет. ИСС/3/009/2013. Документът е приет от Министерски съвет на 6 февруари 2013 г.

Станчев, К. и колектив, Анатомия на кризата, България 2009-2015, хронология, проявления, поуки., ИПИ, София, 2015

Станчев, К., ЦОПНИ, неформална икономика и свобода, ИПИ, 2010, ime.bg/bg/articles/copni-neformalna-ikonomika-i-svoboda, 18.12.2019

Събев Д., Йорданов Р., Социална икономика на рудодобива в Родопите, Фондация Фридрих Еберт, бюро Анализи, 2014

Събев Д., Йорданов Р., Модели за развитие на планинските региони в България, проект „Гражданско участие за устойчиви планини“, София, 2015

Текстове от проект на Закон за планинските региони, 2007 г.

Фотев, Г., История на социологията, том 2, Труд, 2002

Фернандес-Арместо, Ф., Хилядолетието, Прозорец, 1999

Хайек, Ф., Сборник "Есета за предприемачи", ИПИ, София, 2014

Хофстеде, Х. Култури и организации : Софтуер на ума. , Абагар, 2001

Христов, И., Право и модерност, Кротал, 2003

Христов, И., Чалъков, И., Кескинова, Д., Национално представително социологическо изследване на общественото мнение, относно неправителствените организации в България, по поръчка на Фондация БЦНП по проект „Легитимност чрез видимост, знания и споделени ресурси“, Период на проекта: 01.01.2012 - 31.12.2014.

Чавдарова, Т., Неформалната икономика, Лик, 2001

Чавдарова, Т., Социална вграденост на дербното предприемачество, Университетско издателство, СУ, София, 2014

Чалъков, И., Колектив, Мрежите на прехода - какво всъщност се случи в България след 1989 г., 2008, Изток-запад

Чалъков, И. Иновациите в пазарната и непазарната икономика: теоретичният модел на Йозеф Шумпетер., сп. Социологически проблеми, кн. 2, 1997

Ченгелова, Е., Интервюто в социалните науки, 2016, ОМДА, София

Шютц, А., Чужденецът, София, Лик, 1999

"Lab4e"- Доклад с добри практики в сферата на социалното предприемачество, Фондация "Български център за нестопанско право" и партньори, Проект "Лаборатория за ноу-хау в сферата

на социалното предприемачество", 2016

Abu-Saifan, S., Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries. Technology Innovation Management Review. February 2012: 22-27

Appadurai, A., Disjuncture and difference in the Global cultural economy, Theory, culture and society magazine, vol. 7, 1990

Austin, Stevenson, Wei-Skillern, Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both?, Entrepreneurship Theory and practice, vol 30, issue 1, January 2006 : 1-22

Banks, J., The Sociology of Social Movements, Mackmillan, London, 1972

Bernays, E., Propaganda. (1928). H.Liveright, 1930: 159

Bowen, H., Social Responsibilities of the Businessman, America, 1953

Brinckerhoff, P., Mission-Based Management: Leading Your Not-for-Profit In the 21st Century, John Wiley & Sons, 2009

Bruyat, C., Julien, P.A., Defining the Field of Research in Entrepreneurship, Journal of Business Venturing, Vol. 16, No.2, 2000: 165-180

Burt, R. S., The network structure of social capital. Research in Organizational Behavior. 22: 345–423, 2000

Cabrelli, D., A distinct "SOCIAL ENTERPRISE LAW" in the UK? The case of the 'CIC', University of Edinburgh, School of Law, Research Paper Series, No 2016/27

Carland, Hoy, Boulton, Carland, Differentiating Entrepreneurs from Small Business Owners: A Conceptualization, The Academy of Management Review, Vol. 9, No. 2 (Apr., 1984) : 354-359

Casimir, A., Ejiofor S., Social Work and the Challenge of Entrepreneurship in Africa, Open Journal of Political Science, 2015, 5, 155-165

Dees, G., The Meaning of "Social Entrepreneurship", 1998

Dees, G., Elias, J., Business Ethics Quarterly, Vol.8, issue 1, p165 – 178, Jan 1998

Drucker. P., Innovation and management, Harper and row, New York, 1985

Esping-Andersen, G., The three worlds of welfare capitalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 1990

Giesen, B. The Temporalization of Social Order: Some Theoretical Remarks on the Change in "Change". In: Social Change and Modernity, University of California Press, 1992: 294-319

Granovetter, M., Economic Action And Social Structure: The Problem Of Embeddedness. American Journal of Sociology 91, 481-510, 1985

Jankauskas, A., Gudžinskas, L.. Reconceptualizing Transitology: Lessons from Post-Communism. In: Lithuanian Annual Strategic Review 2007: 181-199, Vilnius, 2008

- Kelling, G., Wilson, J., Broken Windows. The police and neighborhood safety. The Atlantic Monthly, March 1982.
- Kerlin, J., Social Enterprise in the United States and Europe: Understanding and Learning from the Differences, *Voluntas* 17:247–263, International Society for Third-Sector Research and The Johns Hopkins University, 2006
- Kirzner, M., Competition and entrepreneurship, Chicago, The university of Chicago press, 1973
- Kotler, P., Zaltman, G., Social Marketing: An Approach to Planned Social Change. *Journal of Marketing*, Vol.35, July 1971: 3-12
- Landes, D., Mokyr, J., Baumol, W., The invention of enterprise, 2010, Princeton University Press
- Leadbeater, C., The Rise of the Social Entrepreneur, Demos, 1996
- Martinelli, A., The Handbook of Economic Sociology, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994: 476–503
- Mayr, Marti, Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight, *Journal of World Business*, vol 41, issue 1, February 2006: 36–44
- Nagy, Piskóti, Molnár, Marien. The Relationship Between Values and General Environmental Behaviour. *Economics and Management*, 17 (1), 2012: 272-278
- Nicholls, A., Social Entrepreneurship : New Models of Sustainable Social Change, Oxford, 2006
- Ostrom E., Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University press, 1990
- Palmer, T.G., After the welfare state, Ottawa, Illinois, Jameson Books, 2012
- Palmer, T.G., After the welfare state, Ottawa, Illinois, Jameson Books, 2012, (featuring essay by Falasca, P., How the welfare state sank the Italian dream, 15-20 p)
- Palmer, T.G., After the welfare state, Ottawa, Illinois, Jameson Books, 2012, (featuring essay by Hatsiz, A., Greece as a Precautionary Tale of the Welfare State, 21-30 p)
- Rogers, E. Diffusion of Innovations. Third Edition. The Free Press. A Division of Macmillan Publishing Co, New York, 1983
- Rothbard, N., *Journal of Economic Literature*, 1974 : 902-903
- Rubin. P., The Folklor Economy, *Southern Economic Journal*, Vol. 70, No. 1 (Jul., 2003) : 157-171
- Savio, M., Rhigetti, A., "Co-operatives as a social enterprise", *Acta Psychiatrica Scandanavica*, 88(4), 1993: 238-242
- Schumpeter, J., The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle, Transaction Publishers, 1934
- Schumpeter, J, Capitalism, Socialism and Democracy, Harper Books, NY, 1994: 81-87

- Spreckley, F., Social Audit – A Management Tool for Co-operative Working, Beechwood College, 1981
- Scott, W.R., The constitution and finance of English, Scottish and Irish joint-stock companies to 1720, vol. 1, 1912, Cambridge university press
- Steger, M., Globalization, Oxford university press, 2009
- Taylor, A.J.P, Bismarck: The Man and the Statesman, 1955; New York, Sutton Publishing, 2003
- Thomson, Alvy, Lees, Social entrepreneurship – a new look at the people and the potential, Huddersfield University Business School, 2000
- Timmons, J., Spinelli, S., New venture creation: entrepreneurship for the 21st century, McGraw-Hill/Irwin, 2004
- Weerawardena, Mort, (2006), Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model, Journal of World Business 41, 2006 :21–35
- Willard B., The New Sustainability Advantage. Seven business cases, New Society Publishers, 2013
- Zahra, S., Globalization of Social entrepreneurship opportunities, Strategic entrepreneurship journal, Volume 2, Issue 2, June 2008 , Pages 117–131
- Zhelezov, G., Sustainable Development in Mountain Regions. Southeastern Europe. 2013 : 41
- 2010 Global Report: Global Entrepreneurship Monitor, 2011
- European commission, Regulation 1257/99
- Ресурси от интернет:
1. Дарик нюз, <https://dariknews.bg/regioni/kyrdzhali/12-dvojki-s-reproduktivni-problemi-podpomogna-s-po-2000-lv-obshtina-kyrdzhali-prez-2018-g-2139723> (13.05.2019, 16.00)
  2. Revista Mlad Bulgaria Online, <https://en.calameo.com/read/0049858518682bba0377f>
  3. Baumann, Z. Glocalisation and hybridity, 2013, Glocalism 1:1–5
http://www.glocalismjournal.net/issues/hybridity/articles/glocalization_and_hybridity.kl
  4. Събев, Д., Кривата на нещастieto, 2019 <https://mittag.wordpress.com/2019/02/15/environmental-kuznetz/>
  5. Kelling, G., Wilson, J. Broken Windows. The police and neighborhood safety. The Atlantic, Monthly, March 1982.
<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1982/03/broken-windows/304465/1/>
  6. Shackman, G., and Ya-Lin, L, Wang, G., Why does a society develop the way it does. Global Social, Change Research Project, 2002. <http://gsociology.icaap.org/report/summary2.htm>
  7. World Bank, blogs. Nguyen Thi Mai. There is no such thing as a free... condom: social marketing to prevent HIV/AIDS in Vietnam. The World Bank, 26.11.2013:
<http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/there-no-such-thing-free-condom-social-marketing-prevent-hiv-aids-vietnam>
  8. AMA (American Marketing Association). Definition of Marketing. July 2013:
<https://www.ama.org/AboutAMA/Pages/Definition-of-Marketing.aspx>
  9. Dees, G., The Meaning of "Social Entrepreneurship", 1998, entrepreneurship.duke.edu/news-

item/the-meaning-of-social-entrepreneurship (01.03.2018)

http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_bg.pdf

10. David Bornstein, 1998, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/01/changing-the-world-on-a-shoestring/377042/>

11. Ашока фондация <https://www.ashoka.org/en/focus/social-entrepreneurship>

12. Пирински, Г. Развитие на социалната икономика в България, 2010, доклад към ЕП.

http://www.pirinski.eu/?go=about&p=social_economy

13. Национална стратегия за младежта (2012 – 2020), приета с Протокол на Министерския съвет на Република България от 06.10.2010 г.

http://mpes.government.bg/Documents/Documents/Strategii/strategy_youth_2012-2020.pdf

14. Дългосрочна стратегия за заетост на хората с увреждания 2011 – 2020 г., приет с Протокол № 25.2 на Министерския съвет на Република България от 29.06.2011г.

<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=705>

15. Национална концепция за социална икономика, приета с Протокол № 13.2 на Министерския съвет на Република България от 04.04.2012 г..

<http://seconomy.mlsp.government.bg/page.php?c=1&d=54>

16. Платформа за развитие на социалната икономика в България. София 2014.

<http://pgf.osi.bg/data/file/Documents/Platform%20Social%20Economy%20BG%20MERI%20EUROCITIES.pdf/>

17. ОPHRD(2014-2020) <http://ophrd.government.bg/>

18. ОПРЧР, развитие на социалното предприемачество

<http://www.ippm-bg.org/iztekli-pokani-za-finansirane/230-oprchr-razvitie-na-sotzialnoto-predpriemachestvo-indikativen-srok-03-05-2016-g.html>, 09.10.2017

19. SEP, 2017 <https://www.socialenterprise.org.uk/winners-of-the-2017-social-enterprise-awards>

20. Argyrou and T. Lambooy, “An introduction to tailor-made legislation for social enterprises in Europe: A comparison of legal regimes in Belgium, Greece and the UK” (2016) 27 International Company and Commercial Law Review, <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2011/BG/1-2011-682-BG-F1-1.Pdf>

21. OECD/EU (2017), Boosting Social Enterprise Development: Good Practice Compendium, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264268500-en>

22. European Commission (2011), Social Business Initiative – Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (682 final), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0682&from=EN>

23. COM(2013) 83 final Towards Social Investment for Growth and Cohesion – including implementing the European Social Fund 2014-2020 , ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=9761&langId=en

24. Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020, www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=3303

25. Национална програма за развитие: България 2020,

<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=765>

26. ЦНСП, <http://bcnl.org/uploadfiles/documents/Proekt%20obshta%20pozicia%20ZI.pdf>

27. Инвестор БГ, 16.04.2018, <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/gotov-e-proektyt-na-zakon-za-predpriatiyata-na-socialnata-ikonomika--259380/>

28. Изследване на нагласите на малцинствата в България

http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Muslim_Graph_%2003_2017_Final.pdf (09.11.2017,14 ч.)

29. Mountain Areas in Europe: Analysis of mountain areas in EU member states, acceding and other European countries, 2004,

https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/montagne/mount1.pdf

30. Информация за проведената анкета е предоставена от Илия Годев, секретар на НЧ „Проф. д-р Ас. Златаров (1927)“ – с. Смилян. Резултатите от това проучване са публикувани в моята статия :

"Социалното предприемачество - модно течение или неизбежно бъдеще? Родопските перспективи по темата." (<https://organic.uni-plovdiv.net/documents/642513/0/PU+Smolyan+2017+-+%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B0%201+-+%D0%A5%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/0b36fe78-c031-4f74-8fbe-3e7b69b71a5d>)

31. Петър-Емил Митев, Борис Попиванов, Сийка Ковачева, Първан Симеонов, Българската младеж 2018/2019, Фондация Фридрих Еберт, 2019, https://www.fes-bulgaria.org/fileadmin/user_upload/Balgarskata_mladezh_2018_2019.pdf

32. НСИ, Преброяване на населението 2011, <http://www.nsi.bg/census2011/> (13.30 ч., 02.05.2018)

33. Интервю за в-к Дневник на проф. Иванова, Е., 10.04.2017 г.

https://www.dnevnik.bg/analizi/2017/04/10/2949847_prof_evgeniia_ivanova_kapsuliraneto_na_mjusju_lmanite/

34. Събев Д., Йорданов Р. - Социална икономика на рудодобива в Родопите, 2014, Фондация Фридрих Еберт, бюро Анализи

35. НСИ, 2016, преброяване, <http://www.nsi.bg/bg/content/15000/преброяване2016>

36. в-к Капитал, Планината, която още ражда хора, 21.12.2018 (05.02.2019, 20.30)

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2018/12/21/3365448_planinata_koiato_oshte_rajda_hora/

37. Anthony, T., The man who feathers Big Bird", www.CNNMoney.com, April 4, 2008.

38. Фондация "Сошъл фючър", Агенти на промяната 2019-2020, <https://www.agentofchange.eu/>, 22.01.2020

39. ИСС иска Закон за развитие на планинските и полупланинските райони, news.bg, 16.07.2018, <https://news.bg/regions/iss-iska-zakon-za-razvitie-na-planinskite-i-poluplaniskite-rayoni.html>

Линк към архива на рубриката „Има ли мегдан“ по БНР Хоризонт:

<https://bnr.bg/horizont/ima-li-megdan/broadcast>

Линк към интервюто с проф. Мухамад Юнус, Нобелов лауреат за мир:

<https://bnr.bg/horizont/post/101558652/prof-mohamad-unus-preporachva-da-se-preosmislat-principite-na-finansovata-sistema>

Линк към интервюто с Роб Хопкинс, основател на глобалното движение Transition Network:

<https://bnr.bg/horizont/post/101534823/misiata-na-dvijeniето-prehod-e-da-razprostranava-ekologichni-idei>

ISBN 978-619-188-994-5

Съдържание:

1. За предприемачеството накратко	4 стр
2. Икономическите кризи и социалното предприемачество	14 стр
3. Науката за социалното предприемачество	22 стр
4. Глобалните промени и нуждата от нов тип предприемачество	29 стр
5. Алтернативите на социалната държава	33 стр
6. Идва ли промяната?	38 стр
7. Противопоставянето между глобално и локално	41 стр
8. Социалният предприемач в идващото общество	47 стр
9. Предприемачество по български	52 стр
10. Гражданските организации и техните врагове	62 стр
11. Законите и ние	66 стр
12. За Родопите искрено и лично, с поглед в детайлите	72 стр
13. Пътища и културни слоеве в Родопите	82 стр
14. Добрите примери от Горна Арда	85 стр
15. Задава ли се устойчива промяна?	90 стр
16. Да бъдеш каучсърфър	92 стр
17. Наско от Татарево	96 стр
18. Идеи имам, пари нямам	99 стр
19. Мостът на Мандрица	104 стр
20. Идеи, символи, герои	108 стр
21. За Дунавска България	114 стр
22. Селската мечта на градския човек	117 стр
23. Методика на обратната миграция	121 стр
24. Кауза, мисия, визионерство	127 стр
25. Опит за заключение с поглед към бъдещето	130 стр
Приложение	133 стр
Библиография	155 стр

Гавраил Гавраилов е доктор по социология. Завършил е бакалавърска степен по политология и магистърска степен по приложна психология в родния си град Пловдив.

Води курсове по "Социално предприемачество и активизъм" и "Компетентностен подход и иновации в образованието" в Пловдивския университет "Паисий Хилендарски".

Има опит като журналист в Българското Национално Радио (от началото на 2019 г. е автор на рубриката "Има ли мегдан" по програма "Хоризонт").

Участвал е успешно в поредица от проекти за развитие на регионите в България – в Родопите, Добруджа и покрай река Дунав. Бивш изпълнителен директор на Тракийски туристически район.

Автор на пет книги за пътешествия в България.